

SAVREMENE MIGRACIJE I DRUŠTVENI RAZVOJ: INTERDISCIPLINARNA PERSPEKTIVA

ZBORNİK RADOVA

SAVREMENE MIGRACIJE I DRUŠTVENI RAZVOJ:
INTERDISCIPLINARNA PERSPEKTIVA

Tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja

SAVREMENE MIGRACIJE I DRUŠTVENI RAZVOJ:
INTERDISCIPLINARNA PERSPEKTIVA
Tematski zbornik vodećeg nacionalnog značaja

Urednici i priređivači zbornika:
dr Zoran Lutovac i dr Slobodan Mrđa

Recenzenti:
prof. dr Valentina Sokolovska, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
dr Vesna Lukić, Institut društvenih nauka, Beograd

Izdavači zbornika:
Srpsko sociološko društvo, Beograd ISBN 978-86-81319-12-3
Institut društvenih nauka, Beograd ISBN 978-86-7093-200-5
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja
ISBN 978-86-6427-081-6

Za izdavače:
prof. dr Jasmina Petrović
predsednica Srpskog sociološkog društva, Beograd

dr Goran Bašić
direktor Instituta društvenih nauka u Beogradu

prof. dr Danijel Sinani, v.d. dekana
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Tiraž:
100

Lektura:
Verica Novakov

Korektura:
Branislava Antonijević

Priprema za štampu:
Dragan Brujić

Štampa:
Unigraf, Niš.

Izdavanje ovog zbornika pomoglo je Ministarstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja vlade Republike Srbije.

**SAVREMENE MIGRACIJE I
DRUŠTVENI RAZVOJ:
INTERDISCIPLINARNA PERSPEKTIVA**

TEMATSKI ZBORNIK VODEĆEG
NACIONALNOG ZNAČAJA

Beograd, 2018.

S A D R Ź A J

REČ UREDNIKA

9

Đorđe Kuljić

ODGOVOR SRBIJE NA IZBEGLIČKU KRIZU U KONTEKSTU PUTA
KA ČLANSTVU U EU

11

Dunja Poleti Ćosić, Tamara Petrović Trifunović

AZILNI SISTEM U ZEMLJAMA TRANZITA – SRBIJA KAO STUDIJA SLUČAJA

23

Gorica Lukić

SAVREMENE MIGRACIJE I INTERKULTURALIZAM U OBRAZOVANJU

37

Dragana Radisavljević Ćiparizović

ETNORELIGIJSKI ASPEKT SAVREMENIH MIGRACIJA:
IZAZOVI INTEGRISANJA MIGRANATA U ZEMLJAMA EU I SRBIJI

49

Milena Toković

NA LEĐIMA MAHNITOG BIKA: DRUŠTVENO ANGAŽOVANA UMETNOST –
BRISANJE ILI ZATVARANJE GRANICA?

61

Milica Bobić

RODNI PRISTUP U ISTRAŽIVANJU MIGRACIJA.
ROD I INTEGRACIJA U OKVIRU MIGRACIJA

73

Sreten Jelić, Milica Vasić

ŽENE I DECA MIGRANTI – ŽRTVE TRGOVINE LJUDIMA

87

Zoran Jevtović, Predrag Bajić
SLIKA O MIGRANTIMA U DISKURSU DNEVNE ŠTAMPE SRBIJE
97

Dejana Kostić
POLICING THE BORDER, PRODUCING THE STATE: A CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS OF
PRESS REPRESENTATION OF CONFLICT ON THE SERBIAN-HUNGARIAN BORDER DURING
'REFUGEE CRISIS'
111

Sladana Dragišić Labaš, Milana Ljubičić
AKTIVNO STARENJE MIGRANATA POVRATNIKA: PRIKAZ SLUČAJA
123

Aleksandra Višekruna
MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA (SPRO)VOĐENJE STEČAJNOG POSTUPKA
137

Vanja Javor
ULOGA MIGRACIJA U PROSTORNOJ DISTRIBUCIJI STANOVNIŠTVA
U CENTRALNOJ SRBIJI
151

Ivana Veličkovski
MIGRACIJE U BANATU OD 18. DO POČETKA 21. VEKA I MEĐUETNIČKI ODNOSI
163

Verica Janeska, Silvana Mojsavska, Aleksandra Lozanoska
BRAIN-DRAIN AND INNOVATION CAPACITY IN THE WESTERN BALKANS
177

Marijana Maksimović
MIGRACIJE I LJUDSKI RESURSI U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE
191

Vladan Stanković, Zoran Milosavljević
EKONOMSKI ČINIOCI MIGRACIJA U DRŽAVAMA – ČLANICAMA EVROPSKE UNIJE
203

Aleksandra Marković
PREKARNOST I MIGRANTI: PROLAZNI IZAZOV ILI PRETNJA ZA SIGURNOST I
STABILNOST NEOLIBERALIZMA
215

Slobodan M. Miladinović
PRINUDNE MIGRACIJE I NJIHOVE SOCIJALNE IMPLIKACIJE
229

Nada Novaković, Marija Obradović
MIGRANTI, DRUŠTVENI POKRETI I SOLIDARNOST
245

Mina Zirojević, Katarina Jovičić
MIGRACIJE I TERORIZAM – PROBLEM I MOGUĆA REŠENJA
259

Dejan Radinović
ARAPSKO PROLEĆE I MIGRANTSKA KRIZA:
BEZBEDNOSNI IZAZOV ZA EVROPSKE ZEMLJE
271

Vladimir Ajzenhamer
MIGRANTSKA KRIZA KAO „KRIZA“ KLASIČNE GEOPOLITIKE?
281

REČ UREDNIKA

Problem migracija izaziva interesovanje evropske pa i svetske javnosti dugi niz godina, a u centar pažnje dolazi u vreme izbegličke krize 2015–2016. godine. Veliki talas kretanja stanovništva, pre svega iz Azije a potom i sa severa Afrike, ka razvijenim zemljama Evrope, izazvao je najpre administrativne, finansijske, a potom i političke probleme, kako u zemljama tranzita, tako i zemljama konačnog izbora. Kretanje velikog migrantskog talasa preko teritorije Srbije, lansiralo je taj problem i u centar pažnje javnosti u Srbiji. Migracioni problem, stavljen u kontekst evropskih integracija, od posebnog je značaja za proučavanje funkcionisanja institucija i delovanja evropskih vrednosti, kako u samoj EU, tako i u Srbiji koja je na putu evropskih integracija.

Za Srbiju kao zemlju na trasi velikog migrantskog kretanja veoma je važno da se svestrano i sistematski posveti izučavanju uzroka i posledica ovog fenomena. Srbija je upućena na blisku saradnju sa zemljama u okruženju, sa Briselom i sa državama članicama EU. Uspeh suočavanja sa ovim problemom zavisice od te saradnje, ali i od toga kako će na unutrašnjem planu sistemski rešavati postojeće nedostatke. Istovremeno, Srbija je suočena sa negativnim priraštajem, emigracijom i velikim potencijalom za dalju emigraciju, tako da bi joj od značaja bila strateška promišljanja koja bi zaustavila te negativne trendove.

Ovaj zbornik bavi se savremenim migracijama i društvenim razvojem iz interdisciplinarnе perspektive: jedan deo radova posvećen je suočavanju Srbije sa izbegličkom krizom u kontekstu njenog puta ka članstvu u EU, azilnom sistemu u Srbiji, interkulturalizmu u obrazovanju kao odgovoru na izazove kulturnog diverziteta, zatim etnoreligijskom aspektu savremenih migracija i izazovima integrisanja u zemljama EU i u Srbiji, odnosom društvene angažovanosti umetnosti prema pitanju migrantske krize, rodnom pristupu u istraživanju migracija, problemu trgovine ljudima, migrantima u diskursu dnevne štampe u Srbiji i predstavama u štampi o konfliktima na srpsko-mađarskoj granici. Zbornik se bavi i temom aktivnog starenja migranata povratnika, kao i uticajem migracija na sprovođenje stečajnog postupka, ali i ulogom migracija u prostornoj distribuciji stanovništva u centralnoj Srbiji, te migracijama i međuetničkim odnosima u Banatu. Deo zbornika posvećen je fenomenu odliva mozgova iz zemalja zapadnog Balkana i implikacijama po zemlje iz kojih se odlazi i po zemlje u koje se doseljava, potom se migracije i ljudski resursi analiziraju

u kontekstu globalizacije, ukazuje se na ekonomske činioce migracija u državama članicama EU, na fenomen prekarijata i povezanost sa prilivom migranata, ukazuje se na socijalne implikacije prinudnih migracija, kao i na karakteristike savremenih društvenih pokreta institucija i elita prema migracijama. Najzad, u delu zbornika razmatra se odnos terorizma i migracija, ukazuje se na bezbednosne izazove za evropske zemlje a migrantska kriza se stavlja u geopolitički kontekst.

Multidisciplinarno izučavanje migrantskog pitanja nameće se kao nasušna potreba i u naučnom smislu, ali i u pogledu formulisanja i sprovođenja javnih politika koje se neposredno i posredno tiču ove problematike. Između bojazni od negativnih posledica priliva migranata i perspektive razvoja koje oni otvaraju – kako se u razvijenim zemljama Zapada gleda na migrante – nalazi se veliki politički i ekonomski prostor koji je potrebno popuniti racionalnim sadržajem, vodeći računa o humanitarnom, bezbednosnom i razvojnom aspektu migrantskog fenomena.

Zoran Lutovac

Dorđe Kuljić
Fakultet političkih nauka
Beograd

ODGOVOR SRBIJE NA IZBEGLIČKU KRIZU U KONTEKSTU PUTA KA ČLANSTVU U EU

Apstrakt: U radu se razmatra institucionalna infrastruktura Republike Srbije u upravljanju izbegličkom krizom u kontekstu pristupanja EU, kao i mogući uticaj jačanja nacionalizma unutar EU na politiku Srbije prema izbeglicama. Ukazano je na neadekvatno ustrojstvo postojeće institucionalne infrastrukture, gde je posebno istaknut problem neusklađenosti rada državnih aktera koji su uključeni u proces upravljanja izbegličkom krizom, a što može imati negativne posledice na komunikaciju i saradnju sa EU što se tiče pitanja primene potpisanog Sporazuma iz oktobra 2015. godine, kao i mogućih sporazuma u narednom periodu. U tom smislu, ponuđen je drugačiji model institucionalne infrastrukture u Ministarstvu za migracije, koji bi predstavljao moguće adekvatnije institucionalno rešenje u ovoj oblasti, posebno sa aspekta priključenja EU. Kada je reč o najnovijim spoljnopolitičkim promenama, sagledana je pobjeda antiimigrantski nastrojenog Donalda Trampa na izborima za predsednika SAD i mogući uticaj te pobjede na dalji rast nacionalizma u članicama EU, posebno u onim koje su bile pogođene terorističkim napadima krajem 2015. i početkom 2016. godine. U tim okolnostima, neminovno dolazi do jačanja pozicije političkih opcija u Srbiji koje su podržavale Trampa, a što se u prvom redu odnosi na Srpsku radikalnu stranku. Drastičan pad popularnosti, koji je usledio nakon rasepa 2008. godine, prekinut je povratkom lidera Vojislava Šešelja iz Haškog tribunala. S obzirom na Trampovu pobjedu i moguću pobjedu nacionalista širom Evrope, Šešeljev uspeh na predstojećim predsedničkim izborima može biti izvestan. Zabrinutost koja dolazi iz vrha EU tim povodom nije neosnovana, posebno ako se ima u vidu Šešeljeva uloga u ratovima na ovom prostoru tokom poslednje decenije prošlog veka. Njegova pobjeda zasigurno bi značila promenu u politici prema izbeglicama, ali je nezahvalno predviđati dugoročno. U svakom slučaju, kako je posebno naglašeno, institucionalna infrastruktura Srbije kad se radi o ovom pitanju neminovno treba da bude bazirana na principima usklađenosti i pune odgovornosti, nezavisno od moguće promene državnog stava prema izbeglicama.

Ključne reči: Srbija, EU, nacionalizam, Tramp.

Uvod

Tema ovog rada tiče se institucionalnog odgovora Republike Srbije na izbegličku krizu koja je počela, i svoj vrhunac dostigla, tokom 2015. godine. Budući da je kroz zemlju prošlo više stotina hiljada izbeglica, Srbija je zauzela izuzetno važno mesto na izbegličkoj tranzitnoj ruti prema EU. Iako je odgovor na izbegličku krizu bio pravovremen i u osnovi human prema izbeglicama, postavlja se pitanje da li će i u narednom periodu, s obzirom na novonastale spoljnopolitičke okolnosti, dosadašnji institucionalni odgovor Srbije prema izbeglicama ostati isti ili će biti promenjen. Naime, nakon što je za predsednika SAD izabran kandidat koji zastupa oštriju antiimigrantsku politiku, može se pretpostaviti jačanje antiimigrantskog diskursa unutar EU i izmena globalnih koordinata evropske politike prema migrantima. S obzirom na to da je politika EU o ovom pitanju trenutno nejedinstvena, logično se nameće pitanje – mogu li postojeće razlike između njenih članica biti dodatno produbljene, usled uticaja nove američke politike? I kako Srbija da se ponaša u takvoj situaciji? Da li bi bilo racionalno za zemlju, s obzirom na činjenicu da ima status kandidata za članstvo, da i dalje usaglašava svoju politiku sa politikom EU ili da u izmenjenim okolnostima usvoji drugačiji pristup? No, bez obzira na to kako će se razvijati situacija na spoljnopolitičkom planu, u ovom radu ukazaće se i na ustrojstvo državne institucionalne infrastrukture koja, kad se radi o ovom problemu, nije na najadekvatniji način organizovana i da može biti smetnja Srbiji, koja uživa status kandidata za članstvo u EU i nalazi se u fazi pristupnih pregovora. Iako literatura vezana za ovu problematiku nije dovoljno razvijena, određeni podaci i informacije koje stoje na raspolaganju mogu pružiti sliku o tome da li je institucionalni odgovor Srbije na izbegličku krizu, koja direktno pogađa Evropsku uniju, organizovan na način koji može zemlji pomoći u njenim naporima da ide ka punopravnom članstvu u EU, ili može proizvesti suprotne rezultate?

Izbeglička kriza

Evropska unija suočila se tokom 2015–2016. godine sa izrazito ozbiljnim izazovom koji je doveo u pitanje njene dotadašnje principe i poljuljao u značajnoj meri odnose između članica. Reč je o masovnim dolascima izbeglica iz zemalja zahvaćenih ratom na Bliskom istoku, i to u prvom redu iz Sirije. Prema podacima zvanične statističke agencije EU, zabeleženo je oko 1,2 miliona podnetih zahteva za azil, i većinom se radi o licima iz Sirije, a potom iz Avganistana i Irana¹. Jedna analiza

¹ <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/04/eu-refugee-crisis-number-of-asylum-seekers-doubled-to-12-million-in-2015>, datum 13.11.2016.

UNHCR-a identifikovala je sedam razloga za migraciju prema EU – gubitak nade da će u njihovoj zemlji biti uspostavljen mir, siromaštvo, ograničena mogućnost zaposlenja, nedovoljna pomoć i zdravstvena zaštita, nemogućnost obnavljanja izbegličkog statusa u Libanu i Jordanu, i nesigurnost u zemljama u okolini Sirije (Tadić, Dragović, Tadić, 2016: 22). Njihov put prema zemljama zapadne Evrope vodio je preko tzv. „balkanske rute” koja je obuhvatala nekoliko zemalja jugoistočne Evrope (Grčka, Makedonija, Srbija, Hrvatska) i gde je njihov masovan tranzit prouzrokovao probleme u odnosima između ovih zemalja, posebno između Makedonije i Grčke, i Srbije i Hrvatske. U prvom slučaju, Makedonija je blokirala granicu sa Grčkom, s namerom da zaustavi dalji dolazak izbeglica na svoju teritoriju. To je, međutim, bilo u direktnoj suprotnosti sa proklamovanom politikom Nemačke koja se bazirala na pozivu izbeglicama da slobodno dođu. Od takve politike ogradila se Austrija, tradicionalni saveznik Nemačke, pa je došla u sukob sa Grčkom jer je podržala makedonsku blokadu (Borac, 2016: 22). S druge strane, odnosi između Srbije i Hrvatske pogoršali su se nakon što su izbeglice u velikom broju pokušale da iz Srbije uđu u Hrvatsku, nakon što im je Mađarska zabranila ulazak. Incidenti koji su tom prilikom izbili na granici između dve zemlje narušili su međudržavne odnose (Lebor, 2015: 14). Nakon što se situacija tokom zime 2015/16. donekle stabilizovala, EU je početkom marta ove godine postigla dogovor sa Turskom o zadržavanju izbeglica na svojoj teritoriji i određenoj vrsti selektiranja izbeglica i ekonomskih migranata, a sve to u zamenu za značajnu finansijsku podršku. Više je razloga koji su doveli do zaključivanja ovog sporazuma sa Turskom. Verovatno je bila ključna namera Nemačke da teret izbegličke krize ostane van granica EU, posebno ako se uzme u obzir nestabilna situacija u Grčkoj, koja se razlikuje od autokratske vlasti u Turskoj, Turska ima jače mehanizme da veliki broj izbeglica adekvatno drži pod kontrolom (Borac, 2016: 38). Međutim, bez obzira na trenutnu situaciju, izbeglička kriza pokazala je : (1) EU nije u mogućnosti da uspostavi koherentnu politiku o ovom pitanju, (2) sve očitije raskorake između nadnacionalnih tendencija Evropske komisije, s jedne, i imigracionih politika zemalja-članica sa druge strane (Borac, 2016: 38).

Institucionalna infrastruktura Srbije u upravljanju izbegličkom krizom 2015.

Ono što se može smatrati ključnom karakteristikom institucionalne infrastrukture Republike Srbije u procesu upravljanja izbegličkom krizom jeste da je ona ad hoc prirode, tj. uspostavljena je neposredno pre dolaska najvećeg broja izbeglica na teritoriju Srbije u ranu jesen prošle godine. Najvažniju ulogu u tom procesu, na

osnovu zvaničnog dokumenta², ima Radna grupa za rešavanje mešovitih migracionih tokova na čijem čelu se nalazi ministar rada i socijalne politike u republičkoj Vladi. Iako su u proces upravljanja uključene i druge institucije, poput Komesarijata za izbeglice i migracije, granične policije MUP-a, Crvenog krsta i UNHCR-a, najvažniju ulogu ima Radna grupa, što se iz zvaničnog dokumenta može precizno uočiti. Ovakva institucionalna infrastruktura ne samo što nije u skladu sa najvažnijim pravnim aktom u oblasti migracija³, jer u podređen položaj stavlja Komesarijat za izbeglice i migracije koji je prema tom aktu najvažniji organ u oblasti migracija, nego je dugoročno nefunkcionalna. Zašto? Jedan od ključnih razloga za ovakvu procenu tiče se neusklađenosti aktivnosti svih državnih aktera uključenih u proces upravljanja izbegličkom krizom, što je prepoznato kao problem u njenom funkcionisanju (Izveštaj, 2016: 5). Međutim, usklađenost je posebno važna, ne samo kada je reč o funkcionalnosti institucionalne infrastrukture unutar zemlje nego i kada se posmatra sa aspekta priključenja EU. Naime, budući da zemlja ima status kandidata za članstvo i da se nalazi u fazi pristupnih pregovora, pomenuta neusklađenost može prouzrokovati probleme u primeni sporazuma koji se zaključuju sa EU ili uz njeno posredovanje, a koji se odnose na izbegličku krizu, poput Sporazuma koji je zaključen oktobra prošle godine između zemalja zapadnog Balkana i EU⁴. Sporazum koji sadrži sedamnaest tačaka propisao je saradnju u različitim oblastima i otuda bi izuzetno bilo važno postojanje odgovarajuće institucionalne infrastrukture koja bi osigurala najdelotvorniju i najefikasniju primenu svih odredbi Sporazuma, kako ne bi nastali problemi na trenutnom putu zemlje ka članstvu u EU. Uzimajući sve navedeno u obzir, izmene koje bi bile načinjene u tom pravcu bile bi od velike koristi. Te izmene mogle bi ići u pravcu formiranja jedinstvenog Ministarstva za migracije, čiji bi sastavni deo postao Komesarijat za izbeglice i migracije (sa svim svojim osobljem i resursima), zajedno sa delovima četiri resora koji su bili uključeni u proces upravljanja izbegličkom krizom (resori odbrane, unutrašnjih poslova, rada i socijalne politike, i zdravlja)⁵, a koje bi potom bilo podeljeno na nekoliko odseka gde bi jedan bio zadužen isključivo za saradnju sa nadležnim institucijama EU. Ukoliko bi ovaj model institucionalne infrastrukture u praksi u potpunosti „zaživelo“, zemlja bi istovremeno obezbedila direktnu i neposrednu komunikaciju sa EU, ali i uslove za odgovornu primenu svih odredbi sporazuma zaključenih sa EU, ili uz njeno posredovanje, koji se odnose na izbegličku krizu.

² *Plan reagovanja u slučaju povećanog priliva migranata*, Vlada Republike Srbije, Beograd, septembar 2015.

³ Zakon o upravljanju migracijama, *Službeni glasnik RS* br. 107/2012.

⁴ Sporazum je preuzet sa zvanične stranice Evropske komisije – http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5904_en.htm, 16.11.2016.

⁵ Resori su navedeni na osnovu Redovnog izveštaja Zaštitnika građana za 2015. godinu (Izveštaj, 2016: 53).

Nove spoljnopolitičke okolnosti – promena politike Srbije prema izbegličkoj krizi?

Kako je prethodno uočeno, trenutni model institucionalne infrastrukture Republike Srbije, kandidata za punopravno članstvo u Evropskoj uniji, nije adekvatno ustrojen i može u budućnosti biti smetnja daljem nastavku puta zemlje ka članstvu u EU. Međutim, najnovije promene na međunarodnoj političkoj sceni, koje se odnose na rast nacionalizma i pobedu antiimigrantski nastrojenog kandidata na predsedničkim izborima u Sjedinjenim Američkim Državama, mogu dovesti u pitanje opšte-prihvaćene vrednosti na kojima se bazira EU i eventualno do promena u politici EU prema izbeglicama. Na čemu se bazira ova pretpostavka? Naime, teroristički napadi koji su zadesili najpre Francusku, novembra 2015, a potom i Belgiju marta 2016, u velikoj su meri uticali na širenje atmosfere straha i nesigurnosti. Sve to vodilo je uspehu desničarski nastrojenih političkih opcija na izborima širom Evrope, od Austrije i Poljske, sve do Francuske, gde se prognozira moguća pobjeda ekstremno desno orijentisane Marin Le Pen na predsedničkim izborima naredne godine (Postelnicescu, 2016: 5). Nezadrživi rast nacionalizma u određenom broju članica EU, neminovno nameće pitanje redefinisanja ključnih vrednosti EU, poput otvorenosti granica. Ukoliko nacionalističke opcije odnesu pobjedu u pojedinim moćnim članicama, poput Francuske, sa velikom verovatnoćom se može očekivati sve teže postizanje konsenzusa o pitanju zajedničkog odgovora EU na izbegličku krizu. Naime, u novonastalim okolnostima, EU postaje organizacija gde svaka članica uzima i pruža samo onoliko koliko proceni da može ići u prilog njenim interesima i otuda je sve teže postići bilo kakav dogovor, a nemačka promena stava prema zemljama centralne i istočne Evrope koje odbijaju da pokažu solidarnost u izbegličkoj krizi, posebno reflektuje duboku podelu koja neminovno ima uticaja i na zajedničku evropsku politiku prema izbeglicama (Postelnicescu, 2016: 5). U tim okolnostima, favorizuju se nove generacije lidera, i raste odbojnost prema onima koji su duže vreme aktivni na političkoj sceni. Nasuprot njima, raste popularnost populističkih lidera koji nude jednostavna rešenja i time efikasno „zavode” birače. Pobjeda Donalda Trampa u SAD uverljiv je primer. Tramp je tokom kampanje zauzeo oštar stav prema imigrantima u SAD, a to je ponovo potvrdio izjavom nakon pobjede, da će proterati 2 do 3 miliona imigranata koji nemaju dozvolu za boravak u SAD⁶. U takvim okolnostima, političke opcije u Srbiji, koje iskazuju naklonost prema novoizabranom američkom predsedniku, poput Srpske radikalne stranke, mogu se nadati uspehu na svim predstojećim izborima. Iz kog

⁶ <http://www.blic.rs/vesti/svet/najavljuje-deportaciju-tramp-proteracemo-do-3-miliona-imigranata-kriminalaca/0xj5wl7>, datum 22.11.2016.

razloga posebno Srpska radikalna stranka? Iz razloga što ta stranka, u tranzicionoj zemlji poput Srbije koju karakteriše odsustvo konsenzusa oko ključnih vrednosti koji postoje u drugim zemljama, baštini tradicionalističke vrednosti i slogane kojima je naklonjena većina biračkog tela u zemlji (Ristić, 2006: 138). Nakon pada prve srpske vlade nakon 2000. godine, na vanrednim parlamentarnim izborima decembra 2003. godine, SRS je osvojila oko milion glasova i taj trend je nastavljen tokom narednih pet godina⁷. Potom 2008. dolazi do raskola unutar stranke, koji rezultuje osnivanjem Srpske napredne stranke, padom popularnosti radikala u biračkom telu i padom ispod cenzusa na izborima 2012. (Esterajher, 2012: 21). Međutim, krajem 2014. godine iz pritvora u Hagu biva pušten lider SRS Vojislav Šešelj i od tada počinje novi rast popularnosti radikala, koji uspevaju da se vrate u parlament na vanrednim parlamentarnim izborima aprila 2016⁸. Njihov lider otvoreno je podržavao Trampa u trci za predsednika SAD⁹ i među prvima uputio čestitku kada je ovaj zvanično proglašen pobednikom¹⁰. S obzirom na činjenicu da Srbiju očekuju redovni predsednički izbori, nameće se pitanje koliko bi eventualna Šešeljeva pobeda na tim izborima izmenila odnos države prema bliskoistočnim izbeglicama i usaglašavanje sa, prethodno opisanim, sve jačim američkim i evropskim trendovima? Iako se nije zalagao za proterivanje izbeglica iz Srbije tokom izbegličke krize, Šešelj je tvrdio da im ne treba dozvoliti

⁷ Na vanrednim parlamentarnim izborima 2003. godine, SRS je osvojila 27,6% glasova i 82 poslanička mesta (Ristić, 2006: 135); slično se ponovilo i na parlamentarnim izborima 2007. i 2008. godine, kada je SRS osvojila takođe oko milion glasova. (https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%98%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_2007., https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_2008., datum 22. 11. 2016.)

⁸ Srpska radikalna stranka na ovim izborima osvojila je 22 poslanička mesta, ili oko trista hiljada glasova, izvor – https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%98%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_2016., datum 22.11.2016.

⁹ <http://www.dnevnik.rs/politika/seselj-nadam-se-da-ce-moja-podraska-trampu-bitu-presudna>, datum 22.11.2016.

¹⁰ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:634180-Seselj-Zavrsava-se-sramna-epizoda-u-odnosima-Srbije-i-SAD-Raskovic-Ivic-Dokaz-da-narod-svuda-trazi-promene>, datum 22.11.2016.

naseljavanje u Srbiji, nego im pomoći da odu u zapadne zemlje¹¹. Međutim, pitanje je da li bi, po dolasku na vlast, nastup bio drugačiji, tj. oštrij? Naime, Šešelj je u vreme kada su počinjali ratovi na prostoru bivše Jugoslavije, 1991. i 1992. godine, bio poznat po zalaganju za proterivanje nesrpskog stanovništva iz Srbije, ali i iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine¹². Izrazito oštrim nacionalističkim izjavama u tom periodu¹³, obezbedio je veliku popularnost u biračkom telu, slično kao Donald Tramp ove godine. Otuda nema sumnje da bi pobjeda radikala predstavljala značajne promene u spoljnoj politici Srbije, odnosno okretanje ka zaštiti sopstvenih interesa, nezavisno od politike EU. U tom smislu, opravdana je zabrinutost koju javno iskazuju pojedini zvaničnici Evropske unije, kada govore o predsedničkim izborima u Srbiji¹⁴. Oni uviđaju rast nacionalističkih opcija u ovom regionu i zasigurno ne bi pozdravili pobjedu opcija koje su otvoreno antievropski nastrojene i koje, poznate po ulozi u proteklim ratovima na prostoru bivše SFRJ, mogu predstavljati rizik po mir u regionu, posebno ako se uzme u obzir nepredvidiva situacija u vezi izbegličke krize. S obzirom na to da je Srbija u dosadašnjem periodu usaglašavala svoju politiku kad je u pitanju izbeglička kriza sa EU i nije pribegla zatvaranju granice, poput drugih zemalja, pobjeda nacionalističke opcije mogla bi značiti radikalnu promenu u tom smislu. Drugim rečima, mogao bi se očekivati oštar stav prema onim izbeglicama koje se trenutno nalaze u Srbiji, koji bi bio u suprotnosti sa dosadašnjim humanim odnosom države

¹¹ <http://www.pravda.rs/2015/09/19/seselj-treba-pomoci-izbeglicama-da-brzo-odu-na-zapad/>, datum 22.11.2016.

¹² http://www.icty.org/x/cases/seselj/cis/bcs/cis_seselj_bcs.pdf, datum 22.11.2016.

¹³ „Smatram da svi Hrvati treba da se sele, osim onih koji su se odazvali mobilizaciji. Hrvatima ćemo dati adrese prognanih Srba iz Zagreba i Varaždina”, „Hrvate bih proterao iz više razloga. Prvi što su oni krajnje neloyalni kao stanovnici Srbije, što je ogromna većina u HDZ-u, ili u funkciji njegovih spoljnih saradnika, što sve čine da destabilizuju unutrašnje prilike u Srbiji. Oni su neposredni saradnici ustaša. Moramo primeniti retoriziju prema Hrvatima, jer je Tuđman proterao 160.000 Srba. Ako su sve to uradili Srbima, šta čekaju u Srbiji? Treći razlog je što je najveći broj Hrvata koji danas živi u Srbiji, Ante Pavelić naselio u Zemunu, Slankamenu i još nekim mestima. Mi tu petu kolonu moramo suzbiti. Radili bismo to na krajnje human način. Dali bismo im adrese izbeglih Srba iz Hrvatske. To su jednostavna, čista i krajnje humana rešenja”, „Ako je Tuđman proterao do sada 300.000 Srba, šta čekaju Hrvati u Srbiji? Tim Srbima moramo negde obezbediti smeštaj”, „Dese li se u Sandžaku barikade ili nekakav muslimanski ustanak, eto tamo odmah naših dobrovoljaca prekaljenih u ratu, pa neka onda muslimani gledaju šta će i kuda će. Do Anadolije se neće zaustaviti...” – izvor: https://sr.wikiquote.org/sr/%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2_%D0%A8%D0%B5%D1%88%D0%B5%D1%99, datum 22.11.2016. Ovo su samo neke od Šešeljevih izjava u tom periodu, koje se, u određenom pogledu, mogu porediti sa Trampovim antiimigracionim stavovima;

¹⁴ Evropski komesar za proširenje i susedsku politiku, Johanes Han, nedavno je izrazio zabrinutost povodom jačanja nacionalističke i populističke retorike u Srbiji, izvor – <http://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/han-zabrinut-sam-zbog-predstoje%C4%87ih-predsedni%C4%8Dkih-izbora-u-srbiji>, datum 22.11.2016.

prema njima¹⁵. U takvoj situaciji, izbeglice bi bile primoravane ili da po svaku cenu uđu na teritoriju EU ili da napuste Srbiju, moglo bi doći do zaoštavanja odnosa između Srbije i EU, i u tom smislu nije nevažno u kojoj će meri Trampova pobeda uticati na dalje jačanje evroskeptičnih političkih opcija u Srbiji.

Zaključak

Nesumnjivo je da izbeglička kriza predstavlja veliki izazov za Srbiju, zemlju koja ima status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji. U ovom radu sagledane su dve vrste izazova – jedan se odnosi na institucionalnu infrastrukturu u upravljanju izbegličkom krizom, a drugi na moguću promenu zvanične državne politike prema izbegličkoj krizi, u novonastalim spoljnopolitičkim okolnostima. Kada je reč o prvom izazovu, ukazano je da postojeća institucionalna infrastruktura nije adekvatno ustrojena, u kontekstu procesa pristupanja EU. Naime, izražena je neusklađenost aktivnosti državnih aktera uključenih u proces upravljanja izbegličkom krizom, odstupanje od usvojenih zakonskih rešenja u oblasti migracija, što sve doprinosi njenoj dugoročnoj nefunkcionalnosti, posebno s aspekta priključenja EU. U tom smislu, istaknut je zaključeni Sporazum od prošle godine između EU i zemalja zapadnog Balkana, čiji je i Srbija potpisnik, koji reguliše saradnju u različitim oblastima vezanim za izbegličku krizu i iz tog razloga naglašeno je da bi bilo korisno uspostaviti drugačiji model institucionalne infrastrukture, koji bi bio dugoročno funkcionalan, posebno kada se radi o saradnji sa institucijama EU. Što se tiče drugog izazova, sagledan je rast nacionalizma u pojedinim članicama EU i pobeda antiimigrantski nastrojenog Donalda Trampa na izborima u Sjedinjenim Američkim Državama. Ukazano je na moguće posledice ovakvih spoljnopolitičkih promena na politiku Srbije prema izbegličkoj krizi, i posebno je istaknut rastući rejting Srpske radikalne stranke i njenog lidera, za kojeg se može osnovano pretpostaviti da može postići solidan rezultat na predsedničkim izborima naredne godine. Izrazito nacionalistička retorika i podrška Trampu, koja karakteriše SRS, izaziva zabrinutost u vrhu EU i istovremeno može značiti da bi, u slučaju pobede, ova politička opcija zauzela oštar antievropski stav, koji bi se reflektovao i na politiku prema izbegličkoj krizi. Otuda je nezahvalno pretpostaviti kako će dugoročno izgledati politika Srbije prema izbegličkoj krizi, posebno u svetlu najnovijih spolj-

¹⁵ Srbija ni na jedan način nije primenila represiju prema izbeglicama tokom najjačeg intenziteta izbegličke krize, nego im je maksimalno izašla u susret, obezbeđujući im sve neophodne uslove za život tokom njihovog boravka u zemlji; uveden je poseban informacioni centar za izbeglice, i nisu zabeleženi nikakvi antiizbeglički protesti, kao ni akti nasilja prema izbeglicama; izvor – Lebor A. (10/9/2015), Bad blood in the Balkans, *Newsweek global*, str. 14

nopolitičkih promena. Međutim, bez obzira da li će se stav prema izbeglicama menjati od humanog prema represivnom, u oba slučaja institucionalna infrastruktura zemlje treba da bude na vreme valjana pripremljena.

Literatura

- Borac M. (2016), *Politika proširenja Europske unije u idućem desetljeću, perspektive i utjecaji na zajedničku vanjsku i sigurnosnu politiku Europske unije*, Diplomski rad br. 72/PE/2016, Sveučilište Sjever, Sveučilišni centar Varaždin: 1–51
- Dragović F., Tadić J. i Tadić T. (2016), Migracijska i izbeglička kriza – sigurnosni rizici za EU, *Policija i sigurnost*, Zagreb, 25(1) : 1–28
- Esterhajer J. (2012), Radikalno novo ruho ili desni centar?, *Političke analize*, Zagreb, br. 11: 1–6
- Zakon o upravljanju migracijama, Službeni glasnik RS br. 107/2012
- Lebor A. (10/9/2015), Bad blood in the Balkans, *Newsweek global*, p.p. 14
- Postelnicescu C. (2016), Europe's New Identity: The refugee crisis and the Rise of Nationalism, *Europe's Journal of Psychology*, Vol. 12(2): 1–7
- Plan reagovanja u slučaju povećanog priliva migranata*, Vlada Republike Srbije, Beograd, 15. mart 2016.
- Ristić I. (2006), Povratak Srpske radikalne stranke nakon 5. oktobra – neminovnost ili iznenađenje, u: Mihailović S. (ur.), *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Socijaldemokratski klub, Fondacija Fridrih Ebert : 134–144
- Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2015. godinu*, Beograd, 15. mart 2016.

Elektronski izvori

- <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/04/eu-refugee-crisis-number-of-asylum-seekers-doubled-to-12-million-in-2015>, pristupljeno 13.11.2016.
- <http://www.blic.rs/vesti/svet/najavljuje-deportaciju-tramp-proteracemo-do-3-miliona-imigranata-kriminalaca/0xj5wl7>, pristupljeno 22.11.2016.
- https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%98%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_2007., pristupljeno 22.11.2016.

https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_2008., pristupljeno 22.11.2016.

https://sr.wikipedia.org/sr/%D0%98%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B7%D0%B0_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B5_%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B5_%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B5_2016., pristupljeno 22.11.2016.

<http://www.dnevnik.rs/politika/seselj-nadam-se-da-ce-moja-podraska-trampu-bitipresudna>, pristupljeno 22.11.2016.

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:634180-Seselj-Zavrsvava-se-sramna-epizoda-u-odnosima-Srbije-i-SAD-Raskovic-Ivic-Dokazda-narod-svuda-trazi-promene>, pristupljeno 22.11.2016.

<http://www.pravda.rs/2015/09/19/seselj-treba-pomoci-izbeglicama-da-brzo-oduna-zapad/>, pristupljeno 22.11.2016.

http://www.icty.org/x/cases/seselj/cis/bcs/cis_seselj_bcs.pdf, pristupljeno 22.11.2016.

https://sr.wikiquote.org/sr/%D0%92%D0%BE%D1%98%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2_%D0%A8%D0%B5%D1%88%D0%B5%D1%99, pristupljeno 22.11.2016.

<http://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/han-zabrinut-sam-zbog-predstoje%C4%87ih-predsedni%C4%8Dkih-izbora-u-srbiji>, pristupljeno 22.11.2016.

Dorđe Kuljić

SERBIAN RESPONSE TO THE REFUGEE CRISIS IN THE CONTEXT OF ROAD TOWARDS EU MEMBERSHIP

The paper discusses the institutional infrastructure of the Republic of Serbia in the management of refugee crisis in the context of EU accession, as well as the potential impact of the strengthening of nationalism within the EU on Serbia's policy towards refugees. It points to the inadequate organization of the existing institutional infrastruc-

re, which is especially highlighted the problem of mismatch between the work of state actors involved in the process of managing the refugee crisis, which can have a negative impact on communication and cooperation with the EU regarding the application of the Agreement signed in October 2015, as well as possible agreements in the coming period. In this sense, it is offered a different model of institutional infrastructure in the form of the Ministry for Migration, which would be a more appropriate institutional solution possible in this area, particularly in terms of joining the EU. Regarding recent changes in international politics, above all Donald Trump's victory at the presidential elections in the USA, one could expect further growth of nationalism in the EU member states, especially in those who have been affected by the terrorist attacks in late 2015 and early 2016. Such a rise of nationalism inevitably empower simmilar political options in Serbia that is primarily related to the Serbian Radical Party. A drastic drop in popularity that followed the 2008 split of the Serbian radical party, was interrupted by the return of the leader Vojislav Seselj from the Hague Tribunal. Likelihood of Šešeljs's success in the upcoming presidential election would rise. Concerns that comes from the EU summit on this occasion is not unfounded, especially if one takes into account Seselj's role in the wars in this region during the last decade of the last century. His possible victory would certainly have meant a change in policy towards refugees, but the long-term prognoses is not reliable. In any case, as has been emphasized that the institutional infrastructure of Serbia on this issue inevitably has to be based on the principles of compliance and full responsibility, regardless of possible changes in the state attitude towards refugees.

Key words: Serbia, EU, nationalism, Trump.

Dunja Poleti Ćosić¹
Filozofski fakultet
Beograd

Tamara Petrović Trifunović²
Filozofski fakultet
Beograd

AZILNI SISTEM U ZEMLJAMA TRANZITA – SRBIJA KAO STUDIJA SLUČAJA

Apstrakt: U radu se ispituje funkcionisanje azilnog sistema u Srbiji kao zemlji tranzita, od 2008. godine do danas. Analizira se odnos između tri istraživačka nivoa: strateškog i zakonodavnog okvira; institucionalnog nivoa; te realnih migratornih praksi i potreba azilanata u dijahronoj perspektivi, a cilj jeste da se utvrde uzroci činjenice da azilni sistem u Srbiji ne daje zadovoljavajuće rezultate u praksi. Nalazi kvalitativnog istraživanja „Poboljšanje pristupa obrazovanju dece tražilaca azila u Srbiji i prevencija rodno zasnovanog nasilja” i drugih sekundarnih izvora ukazuju na to da su strateški i zakonodavni nivo više prilagođeni perspektivi zemalja destinacije u okviru Evropske unije, nego tranzitnim zemljama, što se ispoljava i na institucionalnom nivou, dok se ni na jednom od ta dva nivoa ne uzimaju u obzir realne potrebe azilanata. Tenzija između nivoa se može objasniti teorijom svetskog društva koja naglašava da imitacija i primena rešenja prilagođenih zemljama centra, bez uzimanja u obzir specifičnih kontekstualnih faktora, dovodi do neefikasnih sistema u kojima institucionalni akteri usvajaju neprilagođene procedure umesto da pružaju podršku i zaštitu tražiocima azila.

Glavne reči: Srbija, azilni sistem, zemlje tranzita, teorija svetskog društva.

Azilni sistem u Srbiji: istorijski pregled

U julu 2016. godine otvoreni su pregovori o *Poglavlju 24 (Pravda, sloboda i bezbednost)*, koje uključuje azil i migracije. Da bi ispunila standarde Evropske unije, od Srbije se traži da sprovede dodatne reforme migracione i azilne politike i da poveća

¹ dunja.poleti@gmail.com

² tamaraiifdt@gmail.com

svoje prijemne kapacitete (Lilyanova 2016: 1). Ne samo da će pregovori o pristupanju Srbije Evropskoj uniji uticati na buduću formu strateškog i zakonodavnog okvira, već se može reći i da je inicijalni podsticaj za izgradnju nezavisnog azilnog sistema došao upravo kroz proces pridruživanja: jedan od preduslova za ratifikaciju *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju* bila je i promena nacionalnog zakonodavstva kojim se regulišu azil i nelegalne migracije.

Istorijske i društvene specifičnosti dovele su do toga da se u Srbiji izgradi zakonodavni i institucionalni okvir koji se značajno razlikovao od sistema azila razvijenih zemalja Zapada. Za početak, u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji nikada nije bila propisana procedura za dobijanje azila, niti su definisani instrumenti koji bi se ovim pitanjima bavili³. Onoga trenutka kada je broj tražilaca azila postao preveliki za ovakav sistem, krajem 1970-ih godina, u Jugoslaviji je otvorena kancelarija UNHCR-a, koja je sve do 2008. godine dodeljivala status izbeglice, i to na osnovu međunarodnih pravnih akata. Sva lica koja su dobila zaštitu tokom tih 30 godina koliko je UNHCR obavljao ovaj posao, preseljena su uglavnom u SAD, Kanadu i Australiju⁴.

Ozbiljni izazovi su se javili sa raspadom Jugoslavije, kada je veliki broj izbeglica iz bivših jugoslovenskih republika došao na teritoriju Srbije. Dve činjenice determinisale su specifični izbeglički sistem koji je bio aktuelan tokom poslednje decenije XX veka. S jedne strane, izbeglička populacija je bila nacionalno homogena i ceo proces je označen kao „povratak” prekogranične dijaspore u maticu. S druge strane, kako se radilo o velikoj humanitarnoj katastrofi, u posebnoj *Zakonu o izbeglicama* iz 1992. godine akcenat je stavljen pre svega na humanitarnu podršku, a ne na utvrđivanje njihovog statusa, prava ili obaveza (Stojić Mitrović, 2016: 41).

Stoga je uslov za potpisivanje *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju* i viznu liberalizaciju bio prilagođavanje nacionalnog zakonodavstva međunarodnim standardima u oblasti prava tražilaca azila i izbeglica, kao i u oblastima kontrole ilegalne migracije i readmisije. Kako Stojić Mitrović naglašava, izgradnja strateškog i zakonodavnog okvira u Srbiji deo je procesa eksternalizacije granica EU, u kojoj institucije Unije prebacuju odgovornost za kontrolu migracija ka EU na države koje nisu članice, a same preuzimaju savetodavnu, finansijsku i, u izvesnom smislu, paternalističku ulogu (Stojić Mitrović, 2014; Stojić Mitrović, 2016). Zakon o azilu stupio je na snagu

³ Iako je SFRJ bila potpisnica *Ženevske konvencije o statusu izbeglica* iz 1951. i *Protokola* iz 1967. godine, a *Ustavom* iz 1974. garantovano je pravo na azil stranim državljanima i *Zakonom o kretanju i boravku stranaca* iz 1980. godine uvedena razlika između političkog koncepta azila i humanitarnog koncepta izbeglice, o pojedinačnim zahtevima odlučivala je vlada, a odluke su donošene *ad hoc* (Stojić Mitrović, 2016: 39–41).

⁴ Jer je jedan od uslova bio da lice koje dobije izbeglički status ne ostane na teritoriji Jugoslavije, već da se nastani u trećoj zemlji.

1. aprila 2008. godine⁵. Ovaj datum označava se kao početak funkcionisanja nezavisnog azilnog sistema u Srbiji. Od tada pa do danas, društvena realnost se mnogo promenila i dovela u pitanje funkcionalnost uspostavljenog sistema.

U periodu od poslednjih deset godina, na osnovu broja izraženih namera za traženje azila i, posledično, vremena za institucionalne odgovore, mogu se izdvojiti četiri talasa. Prvi obuhvata period od 2008. do 2013. godine, kada je broj zahteva za azil bio relativno skroman sa tendencijom blagog rasta, drugi obuhvata 2014. i početak 2015. godine kada je broj zahteva skočio preko tri puta u odnosu na prethodni period. Treći se, pak, vremenski proteže od sredine 2015. do marta 2016. godine, a obuhvata ono što se naziva izbegličkom ili „migrantskom” krizom tokom koje je nezapamćeno veliki broj ljudi prešao preko teritorije Srbije, nadajući se da će uspeti da uđu u Evropsku uniju. Nakon „zatvaranja” Balkanske rute nastupio je novi period koji karakteriše pronalaženje alternativnih puteva, smanjen protok izbeglica i migranata, duže zadržavanje ljudi na teritoriji Srbije, te veći procenat, u okviru migrantske populacije, onih koji ulaze u azilnu proceduru, kako bi produžili svoj zakonski boravak i nakon 72 sata⁶. Bez obzira na sve, Srbija i dalje ostaje tranzitna zemlja, gde migranti provode prosečno 2 dana (Lilyanova, 2016: 2).

Ključni problemi u funkcionisanju azilnog sistema u Srbiji

Funkcionisanje azilnog sistema se može analizirati kroz tri istraživačka nivoa i njihove međusobne veze. Prvi nivo, odnosno **strateški i zakonski okvir** obuhvata procedure, pravila, nacionalne strategije o migracijama, akcione planove, zakone, regulacije, direktive i sl, koji daju osnovne konture azilnom sistemu. Sledeći nivo je **institucionalni**, a odnosi se na mehanizme i praksu asistencije. Ovo je nivo na kom se implementiraju postojeće politike i legalne regulacione procedure. Na kraju, ne sme se zapostaviti ni nivo **realnih migratornih praksi i potreba migranata**, u okvi-

⁵ Prema važećem zakonu stranac u Srbiji prvo mora da izrazi nameru za traženje azila, nakon čega ima rok od 72 sata da se javi nekom od centara za smeštaj tražilaca azila (ili da obavesti nadležne organe o adresi, ukoliko je sam sebi obezbedio smeštaj). Zatim sledi procedura registracije tokom koje se od osobe uzimaju dokumenta i podaci, a izdaje joj se lična karta za tražioca azila. U praksi se registracija gotovo uvek obavlja u centrima za smeštaj tražilaca azila, a na proceduru se čeka i po nekoliko meseci: Zakon ne propisuje rokove, a obavljanje ovog koraka zavisi od toga kada će službenici Kancelarije za azil posetiti centar. Nakon petnaest dana od registracije tražilac azila je dužan da podnese zahtev za azil. Formalno-pravno gledano, tek podnošenjem zahteva za azil počinje postupak azila. Kancelarija za azil bi trebalo u roku od dva meseca da donese odluku o podnetom zahtevu, međutim u praksi ovo traje mnogo duže (Smilevska Kcheva, 2016: 15–17, Rudić, 2014a: 8–9).

⁶ Broj izraženih namera za traženje azila po godinama iznosio je: 2008 – 77, 2009 – 275, 2010 – 522, 2011 – 3132, 2012 – 2723, 2013 – 5066, 2014 – 16.490, 2015 – 577.995 (Pravo na azil u Republici Srbiji 2015: 38), a do 1. oktobra 2016 – 8.954 (Periodični izveštaj za jul–septembar 2016. Pravo na azil u Republici Srbiji: 12).

ru kojeg bi trebalo identifikovati njihove potrebe, razumeti stavove, namere i težnje, kao i proceniti izazove vezane za kvalitet asistencije koju azilanti dobijaju. Kao što je već naglašeno, migracijska politika Srbije ne predstavlja autonomni proces, već je sastavni deo kontrole migracionih kretanja prema EU, te se u tom smislu mora interpretirati kao deo regionalnog, ali i globalnog procesa. Šira perspektiva je nužna kako bi se u potpunosti obuhvatili svi činioци koji determinišu kako migracijske prakse koje se odvijaju preko teritorije Srbije, tako i strateške i institucionalne odgovore na koje je Srbija upućena.

Nemali broj izveštaja o stanju na terenu i sprovođenju politika izrađenih u proteklih nekoliko godina ukazuje na disfunkcionalnost azilnog sistema u celini, koja je prouzrokovana kako napetostima između različitih nivoa nadležnosti i nedostatom autonomije na lokalnom nivou; tako i nepostojanjem strateškog partnerstva, sistemske komunikacije i koordinacije između različitih aktera, sporošću u reagovanju institucija i nespremnošću države da se posveti integraciji većeg broja ljudi (Gojković – Turunz, 2016: 213).

Ovakve ocene potkrepljuju i mišljenja predstavnika nevladinih organizacija i aktivista koje se bave problematikom azila u Srbiji. Kao glavne probleme ovdašnjeg azilnog sistema oni izdvajaju zakonske praznine, pogrešnu primenu postojećih zakonskih rešenja, neažurnost nadležnih institucija i nepostojanje plana integracije (R.V. 2014: 10). Osim toga, veliki problem predstavlja i nedostatak kapaciteta, kako u pogledu manjka zaposlenih i stručnosti postojećih kadrova, tako i u raspoloživosti materijalno-tehničkih sredstava u različitim institucijama. Disperzija centara za azil, njihova fizička udaljenost od Beograda, kao institucionalnog sedišta, kao i smeštajni kapacitet centara takođe su navedeni kao faktori koji otežavaju efikasnije funkcionisanje sistema (R.V. 2014: 10–11, 18).

Na striktno zakonskom nivou, sa više strana je ukazano na praznine u postojećem pravnom okviru, dok se na usvajanje novog zakona o azilu, čije je pisanje započeto 2013. godine, još uvek čeka (Rudić, 2014a, Lilyanova, 2016: 3, Gojković–Turunz, 2016: 208). U pogledu implementacije zakonskih rešenja, odnosno veze između zakonskog i institucionalnog nivoa, utvrđeno je da ne postoji adekvatno sprovođenje postojeće legislative (Lilyanova, 2016: 3), počevši od samog postupka obrade zahteva za azil, koji se u praksi ne poštuje u potpunosti (Rudić, 2014b: 3). Osim toga, azilni postupak u Srbiji predugo traje, a u nekim slučajevima podrazumeva i čekanje od dve godine da se dobije odluka o dobijanju azila (Gojković –Turunz, 2016: 202).

U velikom broju slučajeva zahtevi tražilaca azila se odbacuju bilo na osnovu toga što dolaze iz „sigurne države porekla” ili što prolaze kroz jednu od „sigurnih trećih država”, a prema odluci Vlade RS iz 2009. godine sve zemlje sa kojima se Srbija graniči nalaze se na te dve liste. Analize ukazuju, međutim, da je lista „sigurnih trećih država” posebno problematična jer ne uzima u obzir izveštaje organizacija za zaštitu

ljudskih prava o nedostacima azilnih sistema u Grčkoj i Makedoniji i stanju na terenu, te da su kriterijumi na osnovu kojih su zemlje uvrštene na listu netransparentni (Rudić, 2014a: 9, Gojković–Turunz, 2016: 202–203, Lilyanova, 2016: 5).

Problemi u funkcionisanju azilnog sistema mogu se videti i na lokalnom institucionalnom nivou. Lokalne vlasti i zaposleni u nadležnim institucijama ne samo da ne učestvuju u kreiranju politika koje bi doprinele boljem funkcionisanju azilnog sistema, već se i njihovi predstavnici neretko i otvoreno protive postojanju azilnih centara u njihovoj opštini. Međutim, i kada postoji volja i spremnost za sprovođenje azilnih politika, strukturne okolnosti i nedostatak infrastrukturnih kapaciteta otežavaju kvalitetno funkcionisanje sistema (Gojković –Turunz, 2016: 203–204).

Iz svega navedenog može se zaključiti kako svi identifikovani problemi samo perpetuiraju percepciju Srbije kao tranzitne zemlje među populacijom tražilaca azila. Treba primetiti, međutim, da je zapravo reč o začaranom krugu, čijem postojanju osim tražilaca azila, kojima Srbija (trenutno) zaista i nije željena zemlja destinacije, jednako doprinose akteri (i prakse) locirani na druga dva istraživačka nivoa koji su izdvojeni u ovom radu – pravno-strateškom i institucionalnom. Stiče se utisak, kako na osnovu brojnih nedostataka u postavi i sprovođenju azilnog sistema, tako i analizirajući izjave državnih zvaničnika i drugih institucionalnih aktera na nacionalnom i lokalnom nivou, kako je mnogima od njih i cilj da se održi (samo)pozicioniranje Srbije isključivo kao tranzitne zemlje na izbegličkoj ruti. Podaci o broju osoba koje su ostvarile pravo na azil u Srbiji od 2008. godine su poražavajući: od početka funkcionisanja nezavisnog sistema Kancelarija za azil je dodelila svega 22 izbeglička statusa i 26 supsidijarnih zaštita, što nas dovodi do ukupnog broja od 48 osoba koje su dobile azil. Od toga čak 30 zahteva je obrađeno u 2015. godini (Pravo na azil u Republici Srbiji, 2015: 39–40).

Začarani krug⁷ između želja migranata i onoga što Srbija kao potencijalna zemlja destinacije (ne) nudi, zapečaćen je nepostojanjem dugoročnog strateškog plana integracije, koja bi podrazumevala garantovanje i istinsko ostvarivanje brojnih prava, uključujući i prava na stanovanje, socijalnu podršku, zdravstvenu zaštitu, obrazovanje, kao i na ravnopravno uključivanje u tržište rada (Gojković–Turunz, 2016: 202–203, Lilyanova, 2016: 4–5). U talasu takozvane „izbegličke krize”, tokom kog je migratorne tokove bilo mnogo teže kontrolisati i usmeravati (usporavati), insistiranje na strategijama integracije azilanata svakako ne bi moglo mnogo da doprinese, ali talas koji je „krizi” prethodio, kao i onaj koji je nastupio posle nje, iznova ogoljava sve nedostatke azilnog sistema u Srbiji.

⁷ „Jedan od razloga što tražioci azila ne žele da ostanu u Srbiji jeste taj što Srbija nema efikasan sistem azila. Postoji niz pravnih prepreka do konačnog dobijanja međunarodne zaštite. Na kraju, ne postoji nikakav plan integracije lica kojima je dodeljena ta zaštita. Svi ti nedostaci sistema azila dovode do toga da tražioci azila percipiraju Srbiju ne kao zemlju destinacije, već kao zemlju tranzita. To je začaran krug.” (Predstavnic organizacije civilnog društva u: Rudić 2014a: 9).

Istraživanje: ostvarivanje prava na obrazovanje dece tražilaca azila u Srbiji i prevencija rodno zasnovanog nasilja

U nastavku teksta sledi ilustracija nekih nedostataka i disfunkcionalnosti azilnog sistema u Srbiji, kroz podatke dobijene iz istraživanja koje je tokom 2014. godine sproveo beogradski Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila (APC/CZA) u okviru projekta *Poboljšanje pristupa obrazovanju dece tražilaca azila u Srbiji i prevencija rodno zasnovanog nasilja*.⁸ Cilj istraživanja bio je da se omogući bolje razumevanje izazova vezanih za obrazovanje dece tražilaca azila u Srbiji⁹ i prevenciju rodno zasnovanog nasilja (Vukašin i dr., 2015: 7). U tu svrhu, tokom jeseni 2014. sprovedeni su intervjui sa 45 predstavnika nacionalnih i lokalnih institucija koji su nadležni za obrazovanje, migracijsku politiku, socijalnu zaštitu i zaštitu ljudskih prava¹⁰, kao i intervjui sa 94 deteta koja su tražila azil u Srbiji.

Na osnovu sekundarne analize intervjua sa predstavnicima nacionalnih i lokalnih institucija, identifikovani su brojni problemi u oblasti ostvarivanja prava na obrazovanje, odnosno prevencije i zaštite u slučajevima sumnje na rodno zasnovano nasilje. Najpre, ispitanici su ukazali na **nedostatak zakonskih odredbi** koje precizno definišu institucionalne nadležnosti pojedinačnih institucija. Sa druge strane, ni oni sami nisu dovoljno upoznati sa nadležnostima institucije u kojoj rade.¹¹

– *Tražila sam preko Google-a zakonsku regulativu.*

⁸ Rezultati istraživanja objavljeni su u publikaciji *Deca tražioci azila u Srbiji – Obrazovanje i prevencija rodno zasnovanog nasilja* (Vukašin i dr., 2015). U ovom tekstu će biti sprovedena sekundarna analiza podataka i u tom smislu je važno istaći da se tumačenja nalaza i eksplanatorni okvir izneti ovde ne moraju poklopiti u potpunosti sa onim iz navedene publikacije.

⁹ Prema postojećim zakonima Republike Srbije, deca tražioci azila imaju prava na obrazovanje tokom boravka u Srbiji. Međutim, uprkos zakonskom okviru, do kraja 2013. godine samo dvoje dece je uključeno u obrazovni sistem i to na inicijativu APC/CZA (Vukašin i dr., 2015: 31), a državne i lokalne institucije nisu preduzimale mere u cilju pospešivanja ostvarivanja njihovog prava na obrazovanje, poput organizovanja časova srpskog jezika (Lilyanova, 2016:4).

¹⁰ Stručnjaci na lokalnom nivou bili su predstavnici centara za azil, osnovnih i srednjih škola, centara za socijalni rad i domova zdravlja iz sredina u kojima su smešteni centri za azil, dok su na nacionalnom nivou učestvovali predstavnici Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Ministarstva unutrašnjih poslova, Komesarijata za izbeglice i migracije RS, Crvenog krsta Srbije, Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, Zaštitnika građana, Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima, Instituta za zdravstvenu zaštitu majke i deteta Srbije, Sekretarijata za obrazovanje i dečiju zaštitu grada Beograda i Zavoda za vaspitanje dece i omladine Beograd.

¹¹ Tek 15% njih je u potpunosti upoznato sa procesom uključivanja dece koja traže azil u obrazovni sistem u Srbiji. Takođe, iako je više od polovine ispitanika izjavilo da se tokom svog rada susrelo sa konkretnim slučajevima dece koja traže azil, koja su bila u potencijalnom riziku od rodno zasnovanog nasilja, nikome od njih nisu potpuno jasne nadležnosti (Vukašin i dr., 2015: 46, 88).

– *Upis dece azilanata je verovatno isti kao i za ostalu decu, samo što je potrebna dokumentacija koju oni nemaju. Ti podaci koji nedostaju se valjda regulišu sa nekom nevladinom organizacijom koja se bavi azilantima ili nekom drugom institucijom koja ima podatke o njima.*

U intervjuima je takođe bilo govora o nepostojanju **konkretnih smernica o komunikaciji između različitih institucija i izostanku adekvatne saradnje i podrške** od strane lokalne samouprave i institucija na nacionalnom nivou, na osnovu čega se otvara prostor za neformalno pregovaranje o institucionalnoj nadležnosti.

– *Mislim da treba svi zajedno da sednemo i da kažemo šta je čija obaveza. Sve je to regulisano zakonom samo što se svi prave blesavi ili nemaju dovoljno znanja o tome.*

– *„Brigo moja pređi na drugoga” – tako se to radi kod nas, svako pokušava da prebaci odgovornost na drugoga kako bi se on izvukao. – Ne znam da li smem da razdvojim dete od potencijalno nasilnih roditelja? Da li važe iste procedure kao za dete iz Srbije?*

– *Nisam sigurna ko plaća troškove njihovog lečenja.*

Uloga centralnog koordinatora aktivnosti pripada centrima za socijalni rad na lokalnom nivou, koji **ne poseduju kapacitete** za takvu ulogu, kako po pitanju broja, stručnosti i obučenosti zaposlenih, tako i u pogledu materijalno-tehničke obezbeđenosti (ponekad ne poseduju ni vozilo za izlazak na teren). Tako se dešava da usled **nedostatka ljudskih i materijalnih kapaciteta** centri za socijalni rad ne reaguju na vreme i ne pokreću procedure i tada se pomoć detetu svodi na *ad hoc* rešenja Centra za azil (Vukašin i dr., 2015: 89). Predstavnici drugih institucija neretko odgovornost za neadekvatno reagovanje u konkretnim slučajevima isključivo prebacuju na lokalne centre za socijalni rad.

– *Ja sam njima svima staratelj. Svi su slični – ne bih ga ni prepoznala...*

– *Centri za socijalni rad ne rade više nego što moraju i nedostaje im kulturološko znanje u radu sa decom tražiocima azila.*

– *Centri za socijalni rad možda namerno odugovlače sa postavljanjem staratelja kako bi u međuvremenu azilanti pobjegli.*

Poslednji odgovor ispitanika uvodi nove faktore u analizu. Naime, na osnovu razgovora sa ispitanicima, može se zaključiti da, čak i kada bi postojeći sistem funkcionisao u potpunosti (ako bi nadležnosti i procedure bile sasvim jasne i primenljive na profil dece tražilaca azila i kada bi postojali kompetentni akteri u institucijama da ih sprovedu), u praksi ne bi bilo dovoljno vremena da se procedure isprate do kraja, jer se odnose na populaciju koja je, *de facto*, u tranzitu. **Kratko zadržavanje dece tražilaca azila**, koje je u istraživanom periodu (kraj 2014 – početak 2015) bilo

u proseku od 15 dana do 4 meseca¹², istaknuto je kao osnovna prepreka za njihovo uspešno uključivanje u formalni obrazovni sistem. Uz dužinu boravka na teritoriji Srbije, **nepoznavanje jezika** kojim govore deca tražioci azila i **nedostatak predodilaca** otežavaju uspostavljanje komunikacije i pružanje adekvatne i pravovremene podrške u slučaju rodno zasnovanog nasilja. Međutim, ovo može da predstavlja i izgovor za ignorisanje postojanja potencijalnog nasilja, kao i za odlaganje ili potpuno izbegavanje pokretanja postupka, na osnovu pretpostavke da će dete tražilac azila i njegova porodica u međuvremenu ionako napustiti azilnu proceduru u Srbiji (Vukašin i dr., 2015: 47–48, 90).

– *Za slučajeve nasilja problematično je što nekad treba da se čeka nedelju dana na predodilaca, a žrtvu treba što pre razdvojiti od nasilnika.*

– *Da bismo zaista mogli da im pomognemo, potrebno je više vremena da provedemo sa njima, da steknemo odnos poverenja.*

– *Većina indicija slučajeva nasilja koje smo mi primećivali bilo je pre godinu-dve, sada ih mnogo manje primećujemo jer se ljudi kraće zadržavaju.*

Dakle, iako je azilni sistem u Srbiji u brojnim aspektima ocenjen kao neefikasan, kao što se može videti, faktori koji onemogućavaju adekvatnu podršku ljudima koji su korisnici sistema su **kratko ostajanje i fluktuacija azilne populacije**. Međutim, samo je u jednom intervjuu otvoreno izrečeno da je reč o osobama kojima je Srbija tranzitna zemlja na putu do zemlje destinacije u Evropskoj uniji u kojoj će (zaista) tražiti azil.¹³

– *Da se razumemo, to su ljudi u tranzitu, nema to veze sa azilom.*

Tako se i na osnovu nalaza istraživanja može videti začarani krug koji nije lako prekinuti: *zakonski okvir* je nedovoljno jasan, *institucionalni akteri* mogu da se pozivaju na nejasne nadležnosti i procedure kako ne bi preduzeli ništa, jer računaju s tim da će *tražioci azila* svakako nastaviti svoj put, a time se i potencijalni tražioci azila u Srbiji odvrćuju od ideje da bi ova zemlja mogla zaista da bude zemlja destinacije za njih. Uz to, ako se poveća broj ljudi u (neefikasnom) azilnom sistemu, kao što se

¹² Istraživanje je sprovedeno tokom drugog talasa kada je broj tražilaca azila u Srbiji počeo da se povećava, ali ne u meri u kojoj je to usledilo tokom trećeg talasa, tzv. izbegličke krize, kada je njihov broj rapidno porastao, a dužina boravka dodatno smanjena.

¹³ U ostalim intervjuima, mogao se steći utisak kako ih ispitanici istovremeno uzimaju i ne uzimaju za tražioce azila u Srbiji. Institucionalni akteri su svakako svesni da je reč o osobama koje su potencijalno izrazile nameru za azil samo da bi produžile legalan boravak u Srbiji nakon 72 sata i ostvarile pravo na boravak u centrima i druga garantovana prava dok su na teritoriji Srbije; ali isto tako znaju da status tražilaca azila njima omogućava ta ista prava i da su kao predstavnici institucija dužni da postupaju u skladu s tim.

desilo tokom „izbegličke krize”, produžava se i vreme za koje institucije reaguju, što takođe odvraća ljude od ulaska u sistem. Institucionalni akteri mogu da iskoriste takvu situaciju da dodatno uspore vreme za institucionalni odgovor, kako bi potencijalni korisnici sistema produžili dalje.

Ka eksplanatornom modelu: teorija svetskog društva

Izneti nalazi pokazuju da je neefikasnost državnih institucija važan činilac disfunkcionalnosti sistema, međutim, nameće se zaključak da ni njihova veća ažurnost ne bi mogla da razreši napetosti koje postoje između različitih nivoa i temeljne ne-logičnosti generisne u praksi. Drugim rečima, strateški i zakonodavni nivo su više prilagođeni perspektivi zemalja destinacije u okviru Evropske unije, nego tranzitnim zemljama, što se ispoljava i na institucionalnom nivou, dok nijedan od dva nivoa ne uzima u obzir realne potrebe sadašnjih korisnika postojećeg azilnog sistema u Srbiji. U narednom delu teksta biće predstavljen eksplanatorni model kojim se pokušava odgovoriti na pitanje kako je došlo do ovakvog azilnog sistema u Srbiji.

Inspiracija za odgovor na dato pitanje nalazi se u jednom od pravaca u okviru novog institucionalizma u sociologiji, u teoriji svetskog društva Džona Mejera (John Meyer) (Meyer and al., 1997). Prema njegovom polazištu, nacionalne države propisuju standarde ili strateške okvire koji utiču na oblikovanje institucionalnog (mezo) nivoa, a direktno ili posredno preko mezo nivoa utiču na individualne aktere. One predstavljaju entitete koji su manje ili više konstruisani i usmeravani egzogenim faktorima – brojni akteri uključeni u izradu državnih politika, kako na unutrašnjem, tako i na spoljnjem planu mnogo češće „glume” po određenim „scenarijima”, nego što samostalno režiraju društvene procese. Nacionalne države tako prate i preslikavaju svetske modele, koji se grade i propagiraju kroz globalnu kulturu i procese pridruživanja.

Sociološki pristupi proučavanju državnih politika u okviru institucionalizma fokusiraju se na procese imitiranja i difuzije i, sledstveno tome, na formalne konvergencije institucionalnih i praktičnih rešenja, koje nastaju kao posledica potrebe za sticanjem legitimiteta u širem okruženju (Amenta and Ramsey, 2010: 16, Mejer i Rouan, 2009). Nacionalne države se rutinski organizuju i legitimišu kroz prihvatanje univerzalističkih svetskih modela, kao što su građanstvo, socio-ekonomski razvoj, pravda, ali i kroz upravljanje migracijama. Svetski modeli definišu ono što će se naći na političkoj agendi, ali i institucionalna rešenja u gotovo svim domenima društvenog života. Zahvaljujući praćenju tih svetskih modela nacionalne države samo „igraju ulogu” racionalnih aktera, jer njihovo ponašanje uopšte ne mora biti funkcionalno iz perspektive društva koje sprovodi date modele.

Teorija svetskog društva je zasnovana na nekoliko ključnih koncepata. Mejer, pre svega, polazi od *strukturacije*, pod kojom podrazumeva formiranje i širenje organizacionih formi. Strukturacija zavisi od egzogenih modela, a prekopirani modeli su organizovani na kulturnim principima i vizijama koje često nisu ukorenjene u lokalnim uslovima. Osim toga, strukturacija nacionalne države se ne poklapa sa funkcionalnim zahtevima društva, posebno kada je reč o državama periferije. Upravo kroz preuzimanje i kopiranje „rešenja” i opštih vrednosti, nacionalne države obezbeđuju sebi *legitimitet* u svetskim okvirima. Bez obzira na diverzitet društvenih i državnih uređenja i razvojnih faza, te razlike u resursima i tradicijama među državama, sve one pokazuju veliku *izomorfnost*, odnosno uniformnost u pogledu struktura, politika i ciljeva. Kopiranje spoljnih modela, koji ne mogu da se uvezu kao funkcionalan sistem, dovodi do *razdvajanja* između onoga što je *propisano i prakse*. I dok su neki spoljni elementi lakši za kopiranje od drugih, pojedine eksterne prakse su nekonzistentne sa lokalnim praksama, potrebama ili budžetima. Stoga je često mnogo lakše usvojiti određene propise nego ih sprovesti u praksi. U slučajevima kada postoje poteškoće u ostvarivanju formalne strukturacije, državni rukovodioci se mogu okrenuti planiranju budućeg napretka. Nacionalno planiranje je posebno uobičajeno na svetskoj periferiji. A kada ni planiranje ne može da se izvede, kreatori politika i birokrate se odlučuju za uključivanje neostvarenih planova i generalne izjave o vrednostima i identitetu (Meyer and al., 1997).

Izneti model može se u potpunosti preslikati na azilni sistem u Srbiji. Strateški okvir Srbije zasnovan je na istim vrednostima kao i strateški okvir Evropske unije, a to su poštovanje prava izbeglica ustanovljenih pre svega *Ženevskom konvencijom* i *Protokolom o statusu izbeglica*. Usvajanje direktiva u vezi sa migracijama nameće se kao jedan od najvažnijih preduslova za približavanje EU, i u tom smislu migracijska politika Srbije predstavlja sekundarno sredstvo za pribavljanje legitimiteta u društvu članica, i na koncu, za sticanje članstva EU. Standardi Evropske unije predstavljaju se kao univerzalni, te stoga kao ciljevi koje je obavezno dostići; njene konceptualizacije se karakterišu kao neupitne i po automatizmu se usvajaju u administraciji, a prakse se definišu kao najbolje, kao ono na šta bi se trebalo ugledati (Stojić Mitrović, 2016: 126).

U stvarnosti, zakonodavstvo usklađeno sa međunarodnim standardima nije adekvatno implementirano. Težnja ka članstvu u Evropskoj uniji (*sticanje legitimiteta*) dovela je do usvajanja zakona neprilagođenih ovdašnjem kontekstu (*kopiranje*), za čiju primenu institucije i akteri nisu pripremljeni, te dolazi do raskoraka između propisanog i prakse (*razdvajanje*). Tražiocima azila se garantuju brojna prava (pravo na boravak, smeštaj, osnovne životne uslove, zdravstveno osiguranje, obrazovanje, socijalnu pomoć i pristup tržištu rada, pravo na spajanje porodice), ali njihovo ostva-

renje u praksi predstavlja veliki problem, te integracija gotovo da i ne postoji. Rečeno jezikom teorije svetskog društva, ako integracija ne postoji u praksi, uvek se može zameniti uopštenim strategijama i planovima za budućnost.

Azilni sistem u Srbiji: Tranzit vs. Destinacija

U periodu u kom je ovaj tekst nastao Srbija je, zajedno s drugim državama na južnim i istočnim granicama Evropske unije, postala deo zone prigušenja neželjenih migracionih tokova prema EU bez mnogo mogućnosti izbora (Stojić Mitrović, 2016: 128). Politika čekanja da migranti sami napuste azilni sistem u Srbiji i nastave put ka zemljama EU („Možda njih treba ostaviti da rade šta hoće” – ilustrativna je izjava predstavnika jedne institucije zadužene za decu tražioce azila) je i dalje na delu, ali da li je i jedina moguća?

Jedno od rešenja bi moglo da bude osmišljavanje i primena novog azilnog sistema, prilagođenog zemljama tranzita (budući da je iskustvo „izbegličke krize” pokazalo kako *Ženevska konvencija* u današnjem svetu nije dovoljna da se obezbedi zaštita i podrška izbeglicama u mnogim, ako ne i većini država kroz koje je ruta prolazila). Alternativni modeli u svetskom društvu teško mogu da pridobiju legitimitet, pa je i teško zamislivo da bi se na takav model gledalo blagonaklono iz zemalja centra. Problem sa ovim rešenjem je i to što bi ono zapravo petrifikovalo sadašnje želje i namere tražilaca azila. Srbija danas nije njihovo željeno odredište, ali zašto bi se ovo moralo odnositi na neki budući trenutak? Taj budući trenutak, međutim, neće doći ukoliko se u međuvremenu ne naprave suštinski koraci ka integraciji ili makar prema pravljenu funkcionalnog sistema u kojem je integraciju, uz pomoć zainteresovanih i osposobljenih aktera, moguće zamisliti, a zatim i ostvariti.

Literatura

- Amenta, E. and Ramsey, K (2010.) Institutional Theory. in *Handbook of Politics – State and Society in Global Perspective* eds. Leicht, K.T. and Craig Jenkins, J. (New York: Springer): 15–39.
- Gojković Turunz, N. (2016). The cooperation between the state institutions and civil society organizations in Serbia in the refugee crisis, in *From Europe to Local: Migrating Solidarity*, eds. Giusto Hedwig and Elsa Laino (Brussels: Foundation for European Progressive Studies): 201–221.
- [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI\(2016\)589819](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS_BRI(2016)589819)
- Lilyanova, V. (2016). *Serbia's role in dealing with the migration crisis*. European Parliament Think Tank. Pristupljeno 15. oktobra 2016, URL:

- Mejer, Dž. i Rouan B. (2009.) Institucionalizovane organizacije: formalna struktura kao mit i ceremonija, u: *Institucije i institucionalizmi*, ur. Bojanić P. i Mladenović I. (Beograd, Službeni glasnik): 236–264.
- Meyer, J, Boli, J, Thomas, G i Ramirez F. (1997.) World Society and the Nation State. *American Journal of Sociology*, 103 (1): 144–181.
- Periodični izveštaj za jul–septembar 2016 Pravo na azil u Republici Srbiji*, (2016). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Pravo na azil u Republici Srbiji 2015*. (2016). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- R.V. (20. mart 2014). Problemi u funkcionisanju sistema azila u Srbiji. *Srbija na putu nade, Dodatak nedeljnika Vreme*. Br. 1211: 10–11.
- Rudić M (prir.) (8. maj 2014b). Azil u Srbiji – Problemi i perspektive. *Dodatak nedeljnika Vreme*. Br. 1218.
- Rudić M. (20. mart 2014a). Lutanja između zakona i politike. *Srbija na putu nade, Dodatak nedeljnika Vreme*. Br. 1211: 8–9.
- Smilevska Kcheva, M. i dr. (2016) *Srbija od zemlje tranzita do zemlje destinacije – Izaзовi i praksa odabranih država u procesu integracije izbeglica*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Stojić Mitrović, M. (2014). Serbian migration policy concerning irregular migration and asylum in the context of the EU integration process. *Issues in Ethnology and Anthropology* 9(4): 1105–1120.
- Stojić Mitrović, M. (2016). Neobjavljeni doktorski rad: *Azil i neregularne migracije u Srbiji na početku XXI veka: kulturne paradigme*, Beograd: Filozofski fakultet.
- Vukašin, G, Grinvald Chollet, M, Petrović Trifunović, T, Đurović, R, Strnčević, P, Đurović, O. i Marić S. (2015). *Deca tražiocu azila u Srbiji – Obrazovanje i prevencija rodno zasnovanog nasilja*, Beograd: APC/CZA.

Dunja Poleti Ćosić
Tamara Petrović Trifunović

SEEKING ASYLUM IN A TRANSIT COUNTRY – A CASE STUDY OF SERBIA

Summary: *In this paper, we examine the functioning of the asylum system in Serbia as a transit country, since its independence in 2008 until today. Exploring the relations between three levels of research – strategic and legal framework, institutional level and real migration practices of the asylum seekers, we intend to identify the causes of*

the fact that the asylum system in Serbia does not give satisfactory results in practice. Findings of the qualitative research “Enhancing Access to Education and Preventing Gender-based Violence of Asylum Children in Serbia” and other reports indicate that strategic level is more adjusted to the perspective of the host countries within EU than to that of the transit countries, which is reflected on the institutional level too, while none of the two takes into account the real needs of refugees. In accordance with the new institutionalist analyses of the policy imitation and diffusion in a world society, we show how copying world models without considering contextual factors can lead to inefficient system inside which institutional actors enact unadjusted scripts instead of providing substantial support and protection to asylum seekers.

Key words: *Serbia, asylum system, transit countries, world society theory.*

Gorica Lukić
Filozofski fakultet
Beograd

SAVREMENE MIGRACIJE I INTERKULTURALIZAM U OBRAZOVANJU

Apstrakt: *U radu smo razmatrali problem savremenih migracija i njihov uticaj na društveni razvoj. Iako migracije predstavljaju izvesne promene, one pretpostavljaju izmene u funkcionisanju društvenih institucija. Jedna od tih institucija jeste škola. S obzirom na to da govorimo o globalnom problemu, neophodno je razmatrati obrazovnu strategiju koja će omogućiti adekvatno uključivanje učenika iz marginalizovanih grupa u redovan školski sistem. U tom kontekstu, u radu ćemo razmatrati interkulturalizam u obrazovanju. Interkulturalizam podrazumeva susret i komunikaciju među različitim kulturama. Na taj način neophodno je da aktuelna obrazovna politika i škola podržavaju dijalog i saradnju među učenicima. Uvažavanje sociokulturnog konteksta i prime-na interkulturalizma u obrazovanju dovodi do prihvatanja kulturnog diverziteta. To je prilika da se kod učenika osvesti potreba da se o problemima kulturološkog diverziteta govori kritički i konstruktivno. Shodno tome, u radu ćemo predstaviti strategiju našeg školskog sistema, kao i obrazovnu politiku kojom se podstiče koncept interkulturalizma u obrazovanju.*

Ključne reči: *migracije, interkulturalizam, obrazovna politika, škola, društveni razvoj.*

Promena ljudske svakodnevice može da ima posledice sa pozitivnim, ali i negativnim ishodima. Kada je reč o migraciji i ona, poput promena, može da ima pozitivne ili negativne ishode. U osnovi čovekovih potreba, između ostalog, nalazi se potreba za migriranjem. Zadovoljenjem ove potrebe, čovek nastoji da poboljša svoje dotadašnje uslove života i rada. U tom smislu, migracija predstavlja mogućnost koja čini prirodne resurse dostupnim, kao i zadovoljenje potrebe da se upoznaju nepoznati predeli. U tom kontekstu, aktuelizovani su pozitivni efekti migracije. Iako su pozitivni efekti, koje migracija može da ima na kvalitet i kvantitet života i rada, potrebno je uzeti u obzir da ona podrazumeva adaptaciju pojedinca na nove uslove

života. U njenoj osnovi nalazi se intrinzička motivacija pojedinca da se prilagodi nepoznatom okruženju. Uprkos njegovoj motivisanosti da se prilagodi novom sociokulturnom kontekstu, ipak se od njega zahteva promena dotadašnje šeme života. Takva promena predstavlja krizu, ali i razvojnu šansu za pojedinca.

Za razliku od pozitivnih efekata migracije, negativni se ogledaju u masovnim, nasilnim i neželjenim migracijama. U tom kontekstu, migracije koje su posledica ratnih dejstava podrazumevaju aktivaciju ekstrinzičke motivacije. Na taj način pojedinac se lakše prilagođava novim životnim okolnostima. Ova vrsta migracije podrazumeva put u nepoznato i neizvesno. Neizvesnost, pored adaptacije individue, pretpostavlja usvajanje novih kompetencija. U takvoj situaciji važno je razviti odgovarajuću društvenu strategiju koja ima za cilj uključivanje pojedinca u novu društvenu zajednicu.

Pored usaglašavanja pravne legislative neophodno je prilagoditi školski sistem potrebama svih uzrasnih grupa. U tom smislu, značajno je uključivanje učenika u redovni školski sistem, jer se time osigurava neposredno uključivanje u društvo. Osim što će redovni školski sistem biti prilagođen potrebama učenika pripadnika manjinskih grupa, potrebno je implementirati interkulturalizam u obrazovanje. Time je omogućen susret različitih kultura. Promocijom kulturnog diverziteta, učenici prihvataju ovu vrstu različitosti kao poželjnu i prihvatljivu stvarnost. U tom smislu, prilika da učenici saznaju o nečijoj kulturi neophodna je za dalji društveni, intelektualni i emocionalni razvoj učenika. Istovremeno, ovo je važno i za proces potpune inkluzije učenika manjinske kulture u većinsku kulturu. Primenom interkulturalizma u obrazovanje, učenicima je obezbeđena podsticajna sredina u kojoj mogu da razviju multiperspektivnost u mišljenju, kao i sposobnost da na konstruktivan način razmišljaju o kulturnom diverzitetu.

Savremene migracije i promene društvenog i školskog konteksta

Svet je oduvek bio deo ekoloških, ekonomskih, društvenih, obrazovnih i drugih promena. Iako su u pojedinim slučajevima, promene u svetu poželjne i potrebne, ipak postoje i one koje su nasilne, neprirodne i negativne. Takvo prekradanje sveta doprinosi disbalansu kako ljudskih, tako i prirodnih resursa. Potreba da se prevaziđe disbalans zahteva širu i sveobuhvatnu društvenu akciju. Afirmativne akcije usmerene ka restrukturisanju društva, ali i njegovih institucija imaju za cilj promenu aktuelnog društvenog konteksta. Promena društvenog konteksta doprinosi uspostavljanju sociološkog, psihološkog, pedagoškog, andragoškog, etnološkog, antropološkog ekvilibrijuma. Ovakvim uravnotežavanjem, uvažava se ličnost, njen kulturni, obrazovni identitet. Na taj način čoveka uvažavamo u celini, pri tom ne umanjujući sve ono što

ga čini pripadnikom određenog kulturnog entiteta. Ipak, kada se javi neravnoteža u nekom delu sveta i kada ona ima za cilj stvaranje podela (ideoloških, emocionalnih, duhovnih, fizičkih) često rezultira migracijom.

Savremene migracije dovele su do promene u životu individue, ali i promena u celokupnom čovečanstvu. Posledica svega toga je iseljavanje ljudi, pripadnika 65 nacija (Global Trends, 2016). Iako je zabeležen povećan broj izbeglica za 29% (u odnosu na 2014. godinu), ipak ovo je trenutak društvenog razvoja. Ovo je momenat u kome je potrebno da se dogodi optimalni društveni razvoj.

Direktni ili indirektni uticaj savremenih migracija posledica je globalnog karaktera. Takva sveobuhvatnost i prožimanje uticaja savremenih migracija pretpostavlja otvorenost, empatiju i kritičko rasuđivanje o aktuelnom sociokulturnom kontekstu. Specifičnost savremenih migracija ogleda se u tome da su one, uglavnom, posledica ratnih dejstava koja se odvijaju na nekoliko mesta na svetu. U potrazi za boljim i sigurnijim uslovima života i rada, mnogo ljudi se trenutno nalazi u internom rasejanju i izbeglištvu. Prema podacima UNHCR-a dostignut je najveći broj izbeglica, otkako se sistematski prikupljaju podaci o broju izbeglih lica (Global Trends, 2016). Na područje Republike Srbije, tokom 2015. godine pristiglo je 135.000 izbeglica. Nacionalnost izbeglih lica je raznovrsna. Reč je o izbeglicama iz Sirije (40%), Avganistana (15%), Iraka (5%), Pakistana (2%) i Somalije (2%). Kada je reč o deci koja su izbegla na teritoriju Srbije, njih je više od 25.000, od čega je 5.753 dece bez roditeljske pratnje (Save the children, 2016; UNHCR, 2016). Od početka 2015. godine pa sve do prvog kvartala zabeleženo je 3.000 dece tražilaca azila u Srbiji (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila 2016). U našoj državi trenutno, postoje dva prihvatilišta u kojima se smeštaju deca i maloletnici bez pratnje odraslih lica. Pored ovog prihvatilišta na raspolaganju su smeštajni kapaciteti Zavoda za vaspitanje dece i omladine u Beogradu i Zavoda za vaspitanje omladine u Nišu (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila, 2016).

Kako bi se adekvatno odgovorilo potrebama dece migranata, u Beogradu je postavljen mobilni prostor po meri deteta. U ovom prostoru deca dobijaju psihološku i pedagošku pomoć. Cilj psihološke i pedagoške pomoći deci ogleda se u prevazilaženju dečjih trauma, kao i učenju i podučavanju kroz organizaciju pedagoških radionica (Save the children, 2016). Radionice koje se organizuju i realizuju u okviru Centra za zaštitu i pomoć tražiocima azila, što predstavlja deo procesa vaninstitucionalnog vaspitanja i obrazovanja, jesu:

- radionice psihološkog osnaživanja;
- kulturološke radionice;
- kreativne radionice i
- jezičke radionice (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila, 2016: 2).

U okviru radionica psihološkog osnaživanja razmatraju se teme poput identiteta, problema sa kojima se suočavaju deca migranata, pitanja njihove unutrašnje i/ili spoljašnje motivacije, percepcija Srbije i njena uloga i značaj na njihovom putu, kao i očekivanja u budućnosti (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila, 2016).

Osnovni cilj organizacije i realizacije kulturoloških radionica je da deca predstave svoju kulturu, ali i da im se omogući da upoznaju druge kulture. Uvažavanje sociokulturnog konteksta iz koga deca potiču doprinosi razvoju konstruktivizma i multiperspektivnom mišljenju (Ber, 2001). U tom kontekstu, deca imaju mogućnost da razmišljaju o tome šta je zajedničko za dve ili više kultura. Ovo je prilika da se kroz dijalog konstruiše i pregovora o značenju kulturnih navika, običaja i simbola zastupljenih u njihovoj ili nekoj drugoj kulturi (Выготский, 1991; Mercer, 2002).

Kroz kulturološke radionice, deca se upoznaju i sa srpskom kulturom, što nema za cilj asimilaciju u većinsku kulturu. Ovaj način rada podstiče kod dece socijabilnost i njihovu interakciju sa drugim pripadnicima dominantne kulture (Kamenov, 2006; Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila, 2016). Kreativne radionice omogućavaju deci da kroz primenu različitih umetničkih tehnika razvijaju imaginaciju. Ova radionica omogućava detetu da se na kreativan način izrazi, čime se zadovoljavaju njegove potrebe. Jedna od tih aktivnosti u kreativnoj radionici odnosi se na izradu zmajeva. Na ovaj način je aktuelizovan i uvažan sociokulturni kontekst dece pripadnika manjinske kulture. Prema navodima Centra za zaštitu i pomoć tražiocima azila (2016), aktivnost u kojoj deca izrađuju zmajeve podjednako okuplja decu iz manjinske i decu većinske kulture. Jezičke radionice imaju za cilj da decu iz manjinske kulture poduče osnovama engleskog jezika. Pored proceduralnog znanja, deca iz manjinske kulture stižu saznanja o osnovama srpskog jezika. U tom kontekstu, deci manjinske kulture omogućeno je da stupaju u interakciju i komunikaciju sa ostalim članovima zajednice, u kojoj trenutno borave ili su tražioci azila (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila, 2016).

Značaj organizacije i realizacije programa pedagoških, psiholoških, andragoških i socioloških radionica ogleda se u tome da je društvo pokazalo inicijativu za socijalno preduzetništvo, kao i otvorenost društvenog sistema (Billis, 2010). Time je promenjen društveni kontekst koji je podrazumevao promenu dotadašnjih mreža i odnosa u zajednici. U tom smislu, podstaknut je sociokulturni kontekst odakle dolaze deca iz manjinske kulture, čime se prevazišla asimilacija i efekat „lonca za pretapanje” (melting pot). Ovim je dopušteno da deca i odrasli migranti i imigranti postanu neodvojiv deo većinske kulture, oslanjajući se na svoju kulturu (Kimlika, 2004). Otvorenost društvenih institucija omogućena je, u slučaju kulturnog diverziteta konceptom interkulturalizma.

Uspostava društvenog konsenzusa i principa socijalne pravde bitni su preduslovi promene školske sredine. Optimizacija iste podrazumevala bi promenu u procesu podučavanja i učenja. Kao kulturna forma, škola predstavlja mesto življenja sve dece bez obzira na njihovu kulturu (Meklarén, 2014). U tom smislu, osnovni cilj kome teži škola je kvalitetno obrazovanje i ostvarivanje prava na obrazovanje za svu decu (Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, 2013). U skladu sa osnovnim postulatima interkulturalizma u obrazovanju, u okviru obrazovne politike važno je podsticati ovaj koncept kroz aktivizam učenika. Posredstvom aktivizma učenika postiže se da deca iz većinske i manjinske kulture budu proaktivna u zajednici. Učenički aktivizam sastoji se od participacije učenika u vezi sa etničkim diverzitetom (Meklarén, 2013).

Koncept interkulturalizma u obrazovanju

Kako bi se ostvarila ravnoteža između svih društvenih institucija, neophodno je imati u vidu sve kulturne forme jednog društva. One podrazumevaju simbole i kulturne prakse. Posebno, kada je reč o kulturnoj praksi jednog društva, pod njom smatramo sledeće: muzika, odevanje, religija i obrazovanje (Meklarén, 2014). U tom slučaju, savremene migracije su postale deo kulturne prakse, što je dovelo kako do promene društvenog konteksta, tako i do promene školskog konteksta.

Prema podacima Centra za zaštitu i pomoć tražiocima azila (2016), tokom 2015. godine u naš školski sistem upisano je 36-oro dece iz manjinske kulture. U tom kontekstu, kako bi se na najadekvatniji način implementirala socijalna inkluzija, potrebno je proveriti na koji način se ona realizuje u školi. U tom cilju, putem redovnih institucija obrazovanja, inkluzije i interkulturalizma, moguće je očekivati povećan stepen interakcije među pripadnicima različitih kultura. Međutim, ovde se samostalno postavlja pitanje načina na koji je moguće ostvariti inkluziju posredovanu interkulturalizmom. S tim u vezi, odgovor na pitanje pronalazimo u interkulturalnom pristupu u obrazovanju. Interkulturalnost u obrazovanju ima za cilj da učenike bilo manjinske, bilo dominantne kulture nauči komunikaciji. Upotrebom nenasilne komunikacije moguće je pronaći adekvatno rešenje konfliktne situacije (Neuliep, 2012). Na ovaj način se bitno utiče na diversifikaciju raspona sopstvenih refleksija i sentimenata povezanih sa drugačijim kulturnim obeležjima (Ninčević, 2009).

Interkulturalni pristup u obrazovanju nema samo za cilj da podučava o različitim kulturama. U okviru njega realizuju se susreti među kulturama, kao i negovanje radoznalosti i kritičkog mišljenja kod učenika. Takođe je u tom procesu potrebno koristiti i odgovarajuće vaspitno-obrazovne metode. U tom smislu, moguće je koristiti se otkrivačkom i problemskom vaspitno-obrazovnom metodom. Upotrebom ovih

metoda, kod učenika nastojimo da pobudimo radoznalost i kritičko promišljanje o odnosu sopstvene i druge kulture (Neuliep, 2012). U suštini, interkulturalno obrazovanje predstavlja obrazovnu paradigmu kojom se formira znanje o kulturnom diverzitetu. Takođe, njime se dobija i empirijska verifikacija ličnih konstrukata i hipoteza o nekoj kulturi. Osim ovih karakteristika koje definišu interkulturalizam u obrazovanju, postoji još nekoliko karakteristika ovog koncepta. Neke od karakteristika po kojima prepoznajemo interkulturalizam u obrazovanju su sledeće: „Interkulturalno obrazovanje je namenjeno svoj deci; u interkulturalno obrazovanje ugrađeno je znanje i razumevanje, veštine i sposobnosti, stavovi i vrednosti; u interkulturalno obrazovanje integrisani su svi nastavni predmeti sa celokupnim životom škole; interkulturalno obrazovanje zahteva realan fokus posmatranja; jezik je važan element u razvoju interkulturalnih sposobnosti i kapaciteta; za interkulturalno obrazovanje je potrebno vreme i škola kao model dobre prakse interkulturalnosti.” (Intercultural education in the post-primary school, 2015: 15).

Radi boljeg razumevanja koncepta interkulturalnog obrazovanja, u redovima koji slede prikazaćemo detaljniju eksplikaciju karakteristika ovog koncepta. Prva karakteristika interkulturalnog obrazovanja odnosi se na njegovu dostupnost svoj deci. Iz pomenute karakteristike proizilazi jedan od osnovnih preduslova koji je potrebno ispuniti kako bismo realizovali inkluziju manjinske u većinsku kulturu. S tim u vezi bilo je potrebno društvene institucije učiniti dostupnijim pripadnicima manjinske kulture. Primer jedne takve društvene institucije je škola (Intercultural education in the post-primary school, 2015).

Pored toga što škola predstavlja model dostupne društvene institucije, ona istovremeno predstavlja mesto na kome sva deca mogu podjednako da učestvuju. Stoga paradigma „dobrog obrazovanja” ne može da se zasniva samo na participaciji jedne kulture. Ovo iz razloga što etničke manjine čine bitan deo populacije jednog društva (Intercultural education in the post-primary school, 2015). Iz pomenutog razloga neprimereno bi bilo smatrati da obrazovanje postane mehanizam kojim će razlike između kultura biti izbrisane. Isto tako, neprimereno bi bilo smatrati da se akulturacijom mogu uključiti pripadnici drugih kultura (Intercultural education in the post-primary school, 2015). Upravo, dostupnost i aktivna participacija učenika manjinske kulture u obrazovanje pruža im mogućnost da se razviju kao društvena bića. Realizaciju ovog zahteva moguće je ispuniti kroz poštovanje i kooperaciju s drugima.

Kroz poštovanje i kooperaciju sa učenicima drugih kultura sprovodi se druga važna karakteristika na kojoj se zasniva interkulturalno obrazovanje. Prateći drugu karakteristiku interkulturalizma u obrazovanju, proizilazi da je osnovni cilj obrazovanja da doprinese razvoju celovite ličnosti učenika. U tom smislu je potrebno kroz

razne vidove interkulturalnih susreta pružiti svakom učeniku mogućnost da se razvije u estetskom, kreativnom, kulturnom i emotivnom aspektu. S tim u vezi moguće je očekivati i izvesne beneficije, posebno kada je reč o inkluziji učenika manjinske u većinsku kulturu. Jedan od mogućih doprinosa interkulturalnog obrazovanja ogleda se u tome da se pruža mogućnost učenicima da nauče kako da žive u svetu različitosti (Intercultural education in the post-primary school, 2015). Generalno u osnovi ove karakteristike interkulturalnog obrazovanja ne nalazi se samo i jedino znanje. Naprotiv, pored znanja nalazi se još jedna važna komponenta. Reč je o empatiji koja podrazumeva i otklon od sopstvene kulture, ali i priklon nekoj drugoj kulturi (Intercultural education in the post-primary school, 2015). U toj interakciji, i učenici manjinske i većinske kulture imaju priliku da razviju pozitivne emocionalne reakcije na kulturološki diverzitet (Intercultural education in the post-primary school, 2015).

Osim stvaranja prilike da učenici različitih kultura u školskom sistemu stupaju u interakciju, isto tako potrebno je pružiti im i određene nastavne sadržaje. Sami nastavni sadržaji bili bi u funkciji pružanja onih znanja koja će pomoći da se bolje razumeju druge kulture. Primeri nastavnih predmeta koji bi zadovoljili potrebu razumevanja i kritičke refleksije o drugim kulturama su predmeti poput: istorije, likovne i muzičke umetnosti, građanskog vaspitanja, stranog jezika sa elementima nacionalne kulture (Marković Krstić, 2012). Posebno kada je reč o organizaciji nastave na jezicima manjinske kulture, prema uvidu u Izvod iz registra Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja postoji sledeća lista jezika nacionalnih manjina: albanski, bosanski, bugarski, mađarski, rumunski, rusinski, slovački, hrvatski i ukrajinski jezik (Otvoreni podaci, 2016). Na prikazanoj listi jezika sa elementima nacionalne kulture ne pronalazimo nijedan jezik sa govornog područja odakle dolaze migranti i/ili imigranti pogođeni savremenim migracijama. Komunikacija sa učenicima manjinske kulture odvija se van redovnog školskog sistema (Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila, prihvatni centri). Uvidom u listu jezika na kojima se organizuje i realizuje vaspitno-obrazovni proces možemo da zaključimo da naša obrazovna politika podstiče koncept multikulturalizma. Ovakvom obrazovnom strategijom identifikujemo i prihvatamo kulturološki pluralizam, bez potpunog prihvatanja i razumevanja drugih kultura. U skladu sa tim, važno je u redovan školski sistem organizovati nastavu koja će podjednako uključiti kako učenike manjinske, tako i učenike većinske kulture. Zajedničko učešće u aktivnostima, kakva je jezička kultura sa elementima nacionalne kulture, stvara prilike za interakciju i aktivnu komunikaciju među kulturama. Onemogućavanje kulturološkog dijaloga ne dovodi do konstrukcije realnosti uz uvažavanje sociokulturnog konteksta učenika manjinske kulture (Ber, 2001; Portera, 2008). Istovremeno, na taj način izostaje čak i prilika da se dosadašnja saznanja o kulturološkom diverzitetu konstruišu i dekonstruišu (Gergen, 1985).

Na osnovu uvida u obrazovnu legislativu možemo da konstatujemo da je naša obrazovna politika usmerena ka konceptu multikulturalizma. O tome svedoče Zakon o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2015) i Pravilnik o bližim uslovima za ostvarivanje dvojezične nastave (2016). U Zakonu o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2015: 4) učenicima se obezbeđuje nastavni proces posredstvom koga: „ (...) shvataju svet kao celinu povezanih sistema i prilikom rešavanja konkretnih problema razumeju da nisu izolovani.” Ovim Zakonom se socijalno uskraćenim učenicima garantuje da će škola otkloniti fizičke i komunikacijske prepreke i organizovati i realizovati individualni obrazovni plan (Zakon o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, 2015). Individualizacija vaspitno-obrazovnog procesa dovodi do segregacije učenika manjinske kulture, čime je nemoguće ostvariti cilj koji se odnosi na holizam u znanju svih učenika. Usled podvojenosti od ostalih učenika, učenik ostaje u zoni aktuelnog razvoja, pri čemu znanje učenika ima funkciju reprodukcije kulture. U tom slučaju, nedostaje razmena među učenicima što doprinosi reprodukciji znanja. Prema Pravilniku o bližim uslovima za ostvarivanje dvojezične nastave (2016) učenicima se osigurava dvojezična nastava od VI razreda. Bliži uslovi o organizaciji i realizaciji bilingvalne nastave usklađeni su sa Zajedničkim evropskim okvirom za žive jezike. Uslovi koje je potrebno da škola ispuni za ostvarivanje dvojezične nastave odnose se na: razlog o opravdanosti dvojezične nastave; podatke o školi, podatke o dvojezičnoj nastavi (ciljevi i ishodi nastave, broj odeljenja u kojima se planira dvojezična nastava, broj zainteresovanih učenika koji bi pohađali ovu nastavu), detaljan opis metodike rada dvojezične nastave. Za razliku od Pravilnika o bližim uslovima za ostvarivanje dvojezične nastave (2016), Zakonom o osnovnom obrazovanju i vaspitanju (2013) škola organizuje dvojezičnu nastavu i za manje od 15 učenika. Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju učenicima iz manjinske kulture garantuje dvojezičnu nastavu od prvog razreda.

Uzimajući u obzir predstavljenu obrazovnu politiku i onu usvojenu u poslednjih nekoliko godina i meseci kojima se uobličava školski sistem i obrazovna strategija potrebna u doba savremene migracije, naš školski sistem možemo da okvlfikujemo drugim stepenom inkluzivnosti. Ovaj stepen inkluzivnosti implicira da je naš školski sistem delimično pripremljen za primenu inkluzivnog modela u redovnu nastavu. Nakon uvida u aktuelnu obrazovnu politiku možemo da konstatujemo da naša škola predstavlja delimično otvoren sistem. Delimična otvorenost sistema odnosi se na to da je škola koncipirana na osnovnim postulatima multikulturalizma. To ukazuje na spremnost škole da prihvati kulurološki diverzitet kao deo svoje svakodnevice.

Zaključak

Savremene migracije dovele su do izvesne geopolitičke promene, ali i promena u društvima širom sveta. To je doprinelo da oni koji migriraju i stanovništvo u čiju državu migriraju, imaju potrebu da menjaju društveni sistem i paradigmu. Takvom delimičnom ili potpunom promenom društvenog sistema pretpostavlja se senzibilizacija institucija. Srbija, suočena sa savremenim migracijama i novonastalim društvenim potrebama, reagovala je pravovremeno. Kako beleži UNHCR, ovo su najveće migracije od 2006. godine, otkako sistematski prikupljaju i beleže podatke. U tom smislu, bilo je potrebno proširiti dosadašnje smeštajne kapacitete i pronaći odgovarajuću strategiju uključivanja dece migranata i/ili imigranata u redovne društvene tokove.

Povodom potpune socijalne inkluzije, važno je uključiti decu iz manjinske kulture u sve kulturne forme jednog društva. Jedna od tih kulturnih formi je škola. Naša škola je u prethodnom periodu oformila obrazonu politiku koja je imala za cilj socijalnu inkluziju učenika manjinske kulture. Produkt takve obrazovne politike su Zakon o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja i Pravilnik o bližim uslovima za ostvarivanje dvojezične nastave. U osnovu ovih dokumenta integrisan je koncept multikulturalizma. Time je stepen inkluzivnosti učenika, i svih ostalih pripadnika manjinske kulture okvalifikovan kao srednji. Ovakav stepen inkluzivnosti predstavlja rezultat primenjenog, užeg koncepta multikulturalizma. Razlog tome nalazi se u osnovnim postulatima multikulturalizma. On pretpostavlja tolerantnost, otvorenost i prepoznavanje kulturnog pluraliteta. Ovom orijentacijom, srpski školski sistem je prepoznao i prihvatio postojanje kulturnog diverziteta bez uvažavanja sociokulturnog konteksta učenika manjinske kulture. U ovako organizovanom, institucionalizovanom vaspitanju i obrazovanju ne pruža se dovoljno podsticaja koji bi doveli do susreta i razumevanja drugih kultura.

Iako smo tokom prošle godine imali organizaciju i realizaciju programa predškolskog vaspitanja sa decom druge kulture, ipak je i ona bila u funkciji multikulturalizma. U tom kontekstu nije ostvarena interaktivnost i kooperativnost između učenika manjinske i dominantne kulture. Time bi se ostvarila međuvršnjačka interakcija i razmena iskustava. U tom smislu, škola bi bila nosilac kulturnog transfera. Škola bi posredstvom interkulturalizma u obrazovanju postala posrednik kulturnog diverziteta. Takva podsticajna sredina, kakva je škola, doprinosi potpunom prihvatanju kulturne različitosti. Ova sredina je stimulatívna ukoliko podstiče kulturološki dijalog. Organizacijom škole kao interkulturalne sredine ostvaruje se potpuna socijalna inkluzija, pri čemu učenici postaju svesni kulturnog diverziteta kao osnovnog ljudskog resursa.

Literatura

- Ber, V. (2001). *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter book world.
- Billis, D. (2010). *Hybrid Organizations and the Third Sector: Challenges for Practices, Theory and Policy*. New York: Palgrave-MacMillan.
- Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila (2016), Pristupljeno 28. septembra 2016, URL: <<http://www.apc-cza.org/sr-YU/>>.
- Gergen, K. J. (1985). The Social Constructionist Movement in Modern Psychology. *American Psychologist*, 40 (3): 266–275.
- Global Trends forced displacement in 2015 (2016), pristupljeno 13. septembra 2016, URL:<<http://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/576408cd7/unhcr-global-trends-2015.html>>.
- Intercultural education in the post-primary school* (2015), pristupljeno 1. juna 2015, URL: <http://www.ncca.ie/uploadedfiles/publications/interglines_eng.pdf>.
- Kamenov, E. (2006). *Obrazovanje predškolske dece*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kimlika, V. (2004). *Multikulturalizam: Multikulturalno građanstvo*. Podgorica/Zagreb: CID/Jasenski i Turk.
- Marković Krstić, S. (2012). Vaspitanje za demokratiju, toleranciju i multikulturalizam, u *Modernizacija, kulturni identiteti i prikazivanje različitosti*, prir. Nikola Božilović i Jelena Petrović (Niš: Filozofski fakultet): 211–230.
- Meklar, P. (2013). *Če Gevara, Paulo Freire i pedagogija revolucije*. Beograd: Eduka.
- Meklar, P. (2014). *Život u školama*. Beograd: Eduka.
- Mercer, N. (2002): Developing Dialogues, in *Learning for Life the 21st Century: Sociocultural Perspectives on the Future of Education*, eds. Gordon Wells and Guy Claxton (Oxford: Blackwell Publishing): 141–153.
- Neuliep, W. J. (2012). *Intercultural Communication: A Context Approach*. Los Angeles: SAGE.
- Ninčević, M. (2009). Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: Drugi kao polazište. *Nova prisutnost*, 7(1): 59–84.
- Otvoreni podaci (2016), pristupljeno 10. oktobra 2016, URL: <http://opendata.mpn.gov.rs/get.php?dataset=kombinovana_jezik&lang=sr&term=human>.
- Portera, A. (2008). Intercultural education in Europe: epistemological and semantic aspects. *Intercultural Education*, 19 (6): 481–491.
- Pravilnik o bližim uslovima za ostvarivanje dvojezične nastave* (2016), pristupljeno 10. oktobra 2016, URL: ><http://www.mpn.gov.rs>>.
- Save the children Annual Review 2015 (2016), pristupljeno 13. septembra 2016, URL: <<https://www.savethechildren.net/annualreview/#page-0>>.

UNHCR (2016), pristupljeno 13. septembra 2016, URL:<<http://www.unhcr.rs/dokumenti/statistike/>>.

Выготский, Л. С. (1991). *Педагогическая психология*. Москва: Педагогика.

Zakon o izmenama i dopunama Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2015), pristupljeno 12. decembra 2015, URL <<http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakonski-okvir/>>.

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2013), pristupljeno 5. februara 2013, URL<<http://www.mpn.gov.rs/dokumenta-i-propisi/zakonski-okvir/>>.

Gorica Lukić

CONTEMPORARY MIGRATIONS AND INTERCULTURALISM IN EDUCATION

Summary: *In this paper we discuss the problem of contemporary migrations and their impact on social development. Although migrations produce some changes, they suppose changes in the functioning of social institutions. One of those institution is the school. In this regard, we are talking about a global problem and necessity to consider the educational strategy. Hance that will allow an adequate involvement of students from marginalized groups, into the regular school system. In this context, this paper will consider the interculturalism in education. Interculturalism implies the dialogue and communication between different cultures. In this way, it is essential that the current educational policy and school support dialogue and cooperation among students. Respecting the sociocultural context and application of interculturalism in education leads to the acceptance of cultural diversity. This is an opportunity to the students' consciousness about the need to consider issues of cultural diversity critically and constructively. In this paper we will present the strategy of our school system and educational policy that encourages the concept of interculturalism in education.*

Key words: *migration, interculturalism, education policy, school, social development.*

Dragana Radisavljević Ćiparizović
 Filozofski fakultet
 Beograd

ETNORELIGIJSKI ASPEKT SAVREMENIH MIGRACIJA: IZAZOVI INTEGRISANJA MIGRANATA U ZEMLJAMA EU I SRBIJI¹

Apstrakt: *U masovnoj seobi naroda sa Bliskog istoka i severne Afrike ka Evropi, poslednjih godina, neminovno dolazi do susreta i sukoba različitih kultura i kolektivnih identiteta posebno onih koji se baziraju na religijskoj i etničkoj fundamentalnosti. Naš rad predstavlja osvrt na odnos religije i migracija posmatrane kroz prizmu teorije identiteta. Religijski identitet se najčešće iskazuje preko religijske pripadnosti, običaja, obreda, simbola, verovanja, pozdrava (ponekad i odeće). U postsekularnoj Evropi su aktuelne debate oko (ne)nošenja marame i burki, što je samo jedan od mnogobrojnih izazova pri pokušaju integrisanja migranata/azilanata u zemlje EU. Srbija, multikonfesionalna zemlja sa preovlađujućim pravoslavnim stanovništvom, nalazi se na ruti savremenih migracija. Da li savremene migracije utiču na religijski identitet građana Srbije? Jačanje sopstvenog etnoreligijskog identiteta može doprineti dubljem razumevanju interreligijskih odnosa i sprečavanju religijskih i etničkih konflikata kroz promociju tolerancije prema drugom i drugačijem.*

Ključne reči: *migracije, religijski identitet, verska tolerancija, Evropska unija, Srbija.*

Uvodna razmatranja

U studijama migracija, pored etničkog identiteta, sve se više pridaje značaj odnosu religije i migracija, posebno ulozi religije u procesima integracije u novu sredinu (Đurić Milovanović, Măran, 2016: 21–22). Milan Vukomanović ističe da religija danas sve više postaje stvar kolektivnog identiteta, a ne nužno stvarne religioznosti

¹ Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski kontekst” (evidencioni broj 178949), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

(Vukomanović, 2008: 68). Religiozni identiteti se, piše Danijela Ervije-Leže (Danièle Hervieu-Leger), sve manje definišu kao nasleđena pripadnost što dokazuju česte konverzije koje utiču na menjanje religioznog identiteta. Razdvajanje verovanja i pripadnosti je još veće kada verujući pojedinac može da bira šta mu odgovara iz različitih tradicija (Ervije-Leže, 2009:182).

Naš rad predstavlja osvrt na odnos religije i migracija posmatrane kroz prizmu teorije identiteta. Religijski identitet se najčešće iskazuje preko religijske pripadnosti, običaja, obreda, simbola, verovanja, pozdrava (ponekad i odeće). Religija često ima funkciju očuvanja identiteta u novom kulturnom kontekstu. Na primer, migranti mogu primiti religijski identitet stanovnika sredine u koju su se doselili (uz simbolično zadržavanje iz stare religijske tradicije); moguće je i da starosedelačko stanovništvo primi (na ovaj ili onaj način) religijski identitet došljaka/osvajača (za vreme otomanskih osvajanja, otkrića novih kontinenata, kolonijalnih osvajanja i sl.) (Cvitković, 2016: 284).

U masovnoj seobi naroda sa Bliskog istoka i severne Afrike ka Evropi, poslednjih godina, neminovno dolazi do susreta i sukoba različitih kultura i kolektivnih identiteta posebno onih koji se baziraju na religijskoj i etničkoj fundamentalnosti. Sa migracijama se uporedo odvijaju tri kulturna toka: adaptacija, asimilacija i pluralizacija. Adaptaciju često prati kulturni šok koji se završava ili u asimilaciji ili u pluralizaciji (Čupić, Joković, 2016). Posebno kulturni deterministi iznose tezu o religiji kao glavnoj tački integracije i konfrontacije na kraju XX i početku XXI veka. Neki smatraju da je talas izbeglica posledica sukoba civilizacija, dok drugi ukazuju da bi to mogao biti uvod u širi sukob civilizacija. Hantington (Huntington) je još početkom devedesetih nagovestio novo razdoblje svetske politike u kojem osnovni izvor sukoba neće biti ideološke ni ekonomske, nego kulturne prirode, a sukobiće se pripadnici „nacija i grupa različitih civilizacija” (Hantington 1998).² Najčešći argument kojim se brani stanovište o sukobu civilizacija, a ne njihovom susretu, jeste povećan natalitet muslimana (tzv. demografski bum). Naime, migrantska kriza je 2015. godine otvorila i pitanje demografskih perspektiva. Otuda debate i protesti povodom narušavanja etničke slike, ali i debate o dobroj strani priliva migranata iz ekonomskih razloga (Lutovac, 2016). Za samo jedno stoleće, od 1900. do 2000. godine, broj muslimana se 8 puta povećao, sa 150 miliona na 1,3 milijarde ljudi, što čini oko 20% stanovništva sveta (Grčić, 2011:238). Takođe, početkom XXI veka više od polovine stanovnika arapskog sveta je bilo mlađe od 25 godina, a 75% stanov-

² Hantington navodi sedam do osam civilizacija za koje smatra da će njihovi međusobni odnosi oblikovati svet. To su „zapadna, konfučijevska, japanska, islamska, hinduistička, slovensko-pravoslavna, latinoamerička i moguće afrička civilizacija” (Hantington, 1998).

nika Saudijske Arabije imalo je manje od 30 godina. Po prognozama iz islamskog sveta, broj muslimana 2050. godine iznosiće 2,5 milijardi što je gotovo 100% više nego na početku veka (Cvitković, 2011). U prvoj dekadi ovog stoleća u Evropi je živelo više od 20 miliona muslimana (u Britaniji oko 2 miliona, u Francuskoj oko 5 miliona, u Nemačkoj oko 3 miliona). Podatak da dve trećine migranata u Evropi čine muslimani koriste ekstremisti pokušavajući da unesu strah, i među hrišćane i među muslimane, o opasnosti od „drugih” za njihov identitet. Islamofobija predstavlja društveni problem koji se nakon terorističkih napada 11. septembra 2001. godine uz posredovanje medija iz lokalnog pretvorio u globalni fenomen (Allen, 2010). Teroristički napadi islamskih fundamentalista u evropskim gradovima i jačina migrantske krize u Evropi, doprineli su daljem širenju islamofobije.

Istorijski gledano, islam je vekovima prisutan na evropskom tlu (Španija, Balkan, Rusija). U više zapadnoevropskih zemalja (Francuska, Nemačka, Velika Britanija) stasava već druga ili treća generacija muslimana). Evropa se susrela s ovom religijom na četiri načina: osvajanjima (Pirinejsko poluostrvo, osmanlijska osvajanja); doseljavanjem (iz bivših evropskih kolonija) i od druge polovine XX veka migracijom radne snage, kao i konverzijama. Islam sve više postaje element evropske kulture. U Nemačkoj je početkom XXI veka bilo 159 džamija, i oko 2.000 mesdžida; u Holandiji 400, Španiji 300, Italiji 200, Austriji 250, Norveškoj 100 itd. (Cvitković, 2011:147).

Islam je danas religija koja se najlakše širi Evropom, jer je natalitet među evropskim muslimanima tri puta veći nego kod nemuslimana. Ako se sadašnji trend nastavi, piše Sem Haris, muslimani će u Francuskoj činiti većinsko stanovništvo za dvadeset pet godina, i to kada bi se sutra zaustavila imigracija (Haris, 2008:71). Prema Žaku Ataliju (Jacques Attali), francuskom filozofu, u kontekstu činjenice starenja stanovništva u Evropi, pada nataliteta i produžetka životnog veka, zemlje koje budu odbijale strance doživeće pad stanovništva, a one koje ih budu prihvatale doživeće promenu stanovništva (Attali, 2010:117).

Hrišćansko-muslimanske odnose opterećuje, pre svega, nepoznavanje religijskih učenja „drugoga”, zatim „izgubljen” osećaj za toleranciju i zanemarivanje pozitivnih primera suživota. Mnogi hrišćani imaju stereotipno znanje o islamu, koje se svodi na tri stvari: poligamiju (mogućnost da se ima do četiri žene), džihad (sveti rat) i pokrivanje žena. Predrasude nastaju u neznanju, a neznanje rađa mržnju. U *Deklaraciji o religijskoj toleranciji* koju je Savet Evrope usvojio još 1993. godine naglašava se da je razvijanje znanja o svojoj religiji ili sopstvenim etičkim principima preduslov za pravu toleranciju i savladavanje indiferentnosti i predrasuda (Radisavljević-Ćiparizović, 2006:109).

Odnos Evropske Unije prema religijama

Evropa je početkom XXI veka odlučila da iz teksta svog Ustava izostavi pominjanje hrišćanskog nasleđa i hrišćanskih vrednosti, zadržavajući se na odredbi koja naglašava „kulturno, religijsko i humanističko nasleđe Evrope”.³ U osnovi ovakvog stava ležao je strah od diskriminacije svih koji nemaju osećaj pripadnosti hrišćanskoj tradiciji i odstupanje od formule jedinstvo u različitosti, koja determiniše EU. Početkom dvadeset i prvog veka, dok evropski građani i sami preispituju domete liberalne demokratije, jačaju netrpeljivosti između evropskih „starosedelaca” i sve brojnijih imigranata islamske veroispovesti nesprennih na prilagođavanje formalnom sekularizmu, beleži se porast religijskih verovanja i uticaj religijskih institucija. Proširivanje istočnih granica evropski sekularizam je suočio i sa izraženim verskim identitetom novih članica EU kao što su Bugarska, Rumunija, potom i Hrvatska (Radisavljević-Čiparizović, 2011: 33–34).

U Evropi je dominantan model laičke, sekularne države odvojene od religijskih zajednica, religijski pluralne, i s minimalnim uticajem religije na društveni život. Vrednosti evropskog pluralizma se baziraju na zaštiti verskih sloboda i poštovanju različitosti. Deklarativno su protiv verske diskriminacije, uz poštovanje pravnog statusa koji religijske zajednice imaju u zemljama članicama. Zatim, neguje se dijalog s laicističkom i sekularističkom kulturom. Biti stanovnik EU ne znači odreći se svog identiteta, što je čini unijom raznolikosti. Paradoksalne slike su se početkom XXI veka mogle videti na Zapadu. S jedne strane prazne crkve, a druge – muslimani, zbog nedostatka džamija (Pariz, London) klanjaju na ulici i po parkovima.⁴ Ključna tema postaje pitanje identiteta, odnosno integracije muslimana u evropski život što nije nimalo lako sprovesti u praksi. S jedne strane, jedina integracija koju je evropsko društvo do sada ponudilo bila je manje ili više vidljiva asimilacija, tj. prihvatanje najvećeg dela evropskih vrednosti. Prema mišljenju Roja Olivijea (Olivier Roy), zapadni pogled na svet određuje niz vrednosti kao što su: sloboda govora, demokratija, odvojenost crkve od države, ljudska prava, a naročito prava žena (Nešić, 2012: 91).

S druge strane, u muslimanskim zajednicama javio se otpor ovakvoj integraciji, što je još više ojačalo vlastiti izvorni identitet. Muslimanske, uglavnom izolovane,

³ Prvi Evropski ustav potpisali su 29. oktobra 2004. godine u Rimu šefovi država i vlada članica EU. Lisabonski ugovor (redukovan Evropski ustav koji je odbačen na referendumima u Francuskoj i Holandiji 2005. godine) potpisan je 13. decembra 2007. godine. Stupio je na snagu 1. decembra 2009. godine, nakon što ga je ratifikovala tada poslednja zemlja-potpisnica, Češka.

⁴ Na ramazanskom Bajramu 2016. godine molilo se 90.000 muslimana u Birmingenskom parku (Engleska). <https://www.thesun.co.uk/news/1400525/incredible-pictures-show-almost-90000-muslims-gathered-in-birmingham-park-to-celebrate-eid/>.

zajednice su počele da funkcionišu kao države u državi, odbijajući integraciju kroz tradicionalne ili sekularno-prosvetiteljske evropske vrednosti zasnovane na evropskim političkim obrascima koje imaju svoje korene u hrišćanskoj religiji. Pojavili su se i zahtevi da islam, ne samo kao religija već i kao specifičan politički obrazac, bude prihvaćen u Evropi kao komponenta evropskog identiteta (Ibreljić; Kulenović, 2003: 85–86). Španija, Belgija i Austrija su službeno priznale islam kao religiju da bi olakšale integraciju muslimana. Nisu samo migracije približile novi religijski (islamski) identitet Zapadu, nego i komunikacije, tehnologija, mediji... Za muslimane u EU je bitno da li oni žele „evropsku vrednosnu orijentaciju”, ili život u Evropi uz „muslimansku vrednosnu orijentaciju”, ili kombinaciju prvog i drugog. Najgora varijanta bi bila (samo)getoizacija muslimana u Evropi. Evropa je prošla sekularizaciju, islamski svet nije, što predstavlja poseban izazov, smatra Vukomanović, jer muslimani, za razliku od većine Evropljana, religiju shvataju *prilično ozbiljno*, ne praveći pritom jašniju razliku između privatnog i javnog prostora u kome se pojedine religijske ideje i prakse artikulišu. U muslimanskim zemljama, za razliku od zapadnih, nema, recimo, tako jasne odvojenosti između religijske institucije (*uleme*) države, odnosno vere, politike i društva (Vukomanović, 2008a).⁵

Neki autori se s pravom pitaju zašto muslimani traže sva prava a uskraćuju ih ljudima s drugim svetonazorom. „U ime tolerancije i verske slobode ortodoksni muslimani u dijaspori zahtevaju od nemačkih sudova sva prava, od džamija do verskih udruženja, koja potpuno uskraćuju hrišćanima...” (Tibi, 2007:334). S druge strane, muslimanski autori ističu da „pozapadnjačenje” dovodi do gubljenja religijskog identiteta, nezavisnosti i načina života muslimana. Parlamentarna demokratija je zasnovana na suverenosti naroda, a ne Boga, što je po nekima neprihvatljivo za islamski svet. Zapad je pod uticajem sekularizacije religiju sveo na privatnu stvar, što je već učinjeno s hrišćanstvom. Nedostaju sociološka istraživanja koja bi dala odgovor na pitanje da li je veća islamofobija na Zapadu ili protivzapadna ksenofobija među muslimanima.

Marama i burka: verska obaveza, identitet ili imidž

U postsekularnoj Evropi su aktuelne debate oko (ne)nošenja marame i burki, što je samo jedan od mnogobrojnih izazova pri pokušaju integrisanja migranata/azilantata u zemlje EU. U očima Zapada, marama nije bezazlen deo odeće. To je simbol ženske potlačenosti, metafora za islamsku nefleksibilnost, način da se identifikuju oni koji ne dele naš sistem vrednosti (Nešić, 2012: 76). Reč je o jednoj od predrasuda oko koje se „lome koplja” neumorno podsticana medijiskim slikama.

⁵ <http://pescanik.net/nesporazumi-sa-islamom>.

Običaj pokrivanja kose i glave pri molitvama, u hramovima, na javnim mestima stariji je od islama, i susrećemo ga i u tradicijama pripadnika drugih religija. Nošenje marama imalo je, i ima, svoju geografsku, kulturološku, političku, pa i religijsku raznovrsnost. Kod starih Jevreja žene su nosile maramu van porodičnog prostora, ali ne i pred Jahvom (Brojevi 5,18). Sv. Pavle je tražio da muškarci ulaze gologlavi u crkvu, a žene da pokrivaju glavu ili da se šišaju (1. Kor. 11, 3-10). Vremena su se menjala, a s njima i hrišćanska praksa... U džamiji svi vernici treba da pokriju svoju kosu (muškarci kapom, fesom, a žene najčešće maramom). Pokrivanje muslimanki je različito, od obične marame do burke koja pokriva sve.⁶ Da li je to oznaka identiteta, ili je povezano s verom, ili tradicijom i običajima? Postoji različito gledanje na pokrivanje glave danas gde se uočavaju dve krajnosti: oni za koje je pokrivanje žena simbol degradiranog položaja žene; politički simbol, simbol islamskog fundamentalizma; to je poruka da se ne želi kontakt s nemuslimanima; i oni za koje je to simbol kulturne autentičnosti (simbol identiteta; stvar slobode izbora i slobode veroispovesti). Među razloge nošenja marame, nikaba ili hidžaba ispitanice su na prvo mesto stavile – versku obavezu (Cvitković, 2011: 218). S druge strane, Gofman piše da osobe koje nose burku postaju stigmatizovane jer iskazuju „neželjenu različitost” (Gofman, 2009). Muslimanskim ženama je na francuskoj rivijeri 2016. godine bilo prvo zabranjeno, pa (deklarativno) dozvoljeno, kupanje u burkiniju, kupaćem kostimu nazvanom prema burki.⁷ Ova vrsta odeće je ovog leta izazvala paniku i na javnoj plaži u Splitu (Hrvatska).⁸

Postoje zemlje koje se protive nošenju marame, hidžaba, nikaba uopšte, a i one u kojima nije dopušteno nošenje verskih obeležja u državnim institucijama (škole, bolnice, prostori državne uprave...), a izvan toga je stvar ličnog izbora. Velika Britanija i Norveška su 2009. godine dopustile muslimankama da mogu da nose marame kao deo uniforme u policiji. Francuzi, Belgijanci i Bugari to ne dozvoljavaju, a 2016. godine Švajcarski parlament je bio protiv nošenja burke.⁹

⁶ Pored **hidžaba**, **nikaba** i **burke**, koje su najpoznatije vrste odeće muslimanki, postoji i dvodelni veo koji se naziva **al-almira**, a sastoji se od tesne kape od poliestera ili pamuka i marame koja se nosi preko nje. U regionu Persijskog zaliva popularna je takozvana **šajla**, dugačka pravougaona marama koja se omotava oko glave i pričvršćuje na ramenima. Neke muslimanke nose i **himar**, dugačak veo koji pada do struka, a potpuno prekriva glavu, vrat i ramena, ali ne i lice. Mnoge Iranke nose **čador**, vrstu plašta koji prekriva celo telo, a često ispod njega na glavi imaju jednu manju maramu (<http://www.rts.rs/page/magazine/ci/story/441/stil/2432899/kakva-je-razlika-izmedju-hidzaba-nikaba-i-burke.html?print=true>).

⁷ <http://www.vesti.rs/Svet/VIDEO-HAOS-NA-PLAZAMA-FRANCUSKE-Naoruzana-policija-skidazenama-burkini-ljudi-iapludiraju>.

⁸ <http://www.blic.rs/vesti/svet/panika-u-splitu-burkini-i-puske-izazvali-haos-na-plazi-kupaci-prestravljeni-bezali/44hkb5q>.

⁹ <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/svet/2468387/skupstina-svajcarske-usvojila-zabranu-nosenja-burke.html>.

U suzbijanju (verske) ksenofobije ne treba samo potencirati razlike, već isticati i sličnosti između hrišćanstva i islama. Kur'an i Novi zavet, se obraćaju svima, pa su islam i hrišćanstvo univerzalne religije (tzv. religije Knjige). I hrišćani i muslimani su vrlo heterogeni po nacionalnosti, edukaciji, kulturi. Muslimani u Evropi ne čine nikakvu jedinstvenu zajednicu, već ih odlikuje raznovrsnost nacija, etničkih grupa i jezika (Davie, 2007: 69). Uglavnom su suniti, ali ima i šiita, ahmedija, alavita, sufija, vehabija... Brojni muslimani su u EU stigli bežeći od ratova u svojim zemljama (iz BIH, Sudana, Palestine, Iraka, Avganistana, Eritreje, Čečenije, Sirije...) ili u okviru akcije „spajanja porodica” (Turci, Alžirci, Marokanci, Indijci, Pakistanci...). Zatim, neki su u EU stigli kao politički azilanti, begunci iz islamskih zemalja s represivnim režimima.

Pored straha od islamskog fundamentalizma i terorističkih napada, neadekvatni i neusklađeni odgovori Evropske unije na migracijsku krizu, takođe podstiču islamofobiju.¹⁰

Srbija i migranti/azilanti: religijski aspekt

S kojim se problemima susreće Srbija kao država, nečlanica EU, koja istovremeno ima, zbog svog geopolitičkog položaja, tranzitni i tranzicijski status i odnedavno dobijen status sigurne zemlje? Republika Srbija je multikonfesionalna zemlja sa preovlađujućim pravoslavnim stanovništvom. Prema Popisu iz 2011. godine, preko 94% se izjasnilo da pripada nekoj od sledećih veroispovesti: 84,6% pravoslavnoj; 5% rimokatoličkoj; 1% protestantskoj; 3,1% islamskoj. Jevreja ima (578), pripadnika istočnjačkih religija (1.237) – što je daleko manje od 1%. Ateista i agnostika ukupno ima 1,17%. Skoro četvrt miliona stanovnika se nije konfesionalno deklarirao (P3C 2013:13). Da li savremene migracije utiču na jačanje religioznosti i religijskog identiteta u Srbiji? Na to pitanje nije lako odgovoriti. Buduća sociološka istraživanja migracija, koja bi pokrila i često izostavljen aspekt o religioznosti, mogla bi da olakšaju praćenje nepredvidive religijske situacije u Srbiji. Uprkos mnogim nedaćama, Srbija je prišla migrantskom problemu humanije nego mnoge zemlje u regionu i zemlje bivšeg Istočnog bloka (Mađarska, Slovačka, Poljska...)¹¹

¹⁰ Prvi samit UN o najvećoj globalnoj izbegličkoj krizi od Drugog svetskog rata završen je 19.9.2016. godine dogovorom izaslanika 193 države da konkretne pregovore s tim u vezi započnu 2018. godine! Tom prilikom usvojena je tzv. Njujorška deklaracija, koja nije pravno obavezujuća, „čiji je cilj da se obezbedi usklađeniji i humaniji odgovor na izbegličku krizu koja je iscrpila resurse i podstakla podele u zemljama od Afrike do Evrope.”

(<http://www.politika.rs/sr/clanak/363950/Pogledi/UN-o-izbeglicama-2018-godine>).

¹¹ v. <http://slobodnemediji.com/svet/3473-kraj-slovacki-premijer-odlucio-za-nato-i-islam-u-nasoj-zemlji-nema-mesta>; <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/nvo-upozorava-migrantima-sve-teze-zabrinjava-brutalnost-madarske-policije/0d4h0sr>.

Tokom devedesetih godina XX veka Srbija se suočavala sa velikim talasom izbeglica, većinom Srba, iz bivših republika SFRJ. Prema rezultatima poslednjeg popisa (2011) u Republici Srbiji živi 277.890 prisilnih migranata, tako da je njihov udeo u ukupnom stanovništvu 3,9% (Луккић, 2015: 24).¹² Od usvajanja Zakona o azilu u 2008. godini, broj azilanata je porastao sa 77 (2008) na više od 500.000 (2015). Najveći rast u 2015. godini zabeležen je kod azilanata iz Sirije, Avganistana, Iraka, Irana i Somalije. U martu, migraciona ruta zapadnog Balkana je bila zatvorena, pa se Srbija suočava sa novim izazovom „zarobljenih migranata” na svojoj teritoriji.¹³

Verska tolerancija kao pitanje zajedničkog opstanka

Istraživanje Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji pokazalo je da petina mladih u Sandžaku smatra da je opravdano svoju veru braniti nasiljem. Ispitivanje pod nazivom „Stavovi mladih u Sandžaku – Koliko su mladi otvoreni prema islamskom ekstremizmu” urađeno je na uzorku od 670 ispitanika, uzrasta od 16 do 27 godina. Vladimir Ilić, autor ovog istraživanja, naveo je da je jedan od osnovnih razloga za ovakav stav osećaj mladih o ugroženosti muslimana u svetu.¹⁴

Ovo je još jedan dokaz da pitanje tolerancije i međureligijskog dijaloga, posebno u multikulturalnim i višenacionalnim društvima, nikada ne gubi na aktuelnosti. Tolerancija je pitanje zajedničkog opstanka. Naš poznati teolog R. Bigović u knjizi *Crkva i društvo* odavno je dobronamerno upozoravao: „Kada je reč o islamu, budizmu, zenu, jevrejstvu – tu vlada još veća neobaveštenost i nepoznavanje. Da bi dijalog sa nehrišćanima uopšte bio moguć, treba tome da prethodi jasan i izražen teološki stav prema nehrišćanskim religijama. Valja odgovoriti na pitanje šta u tim religijama treba pozitivno da vrednujemo” (Bigović, 2000:167).

Susreti između hrišćana i muslimana kao i hrišćansko-islamski dijalog je neophodan na svim nivoima. Da su toga svesni (barem neki) velikodostojnici verskih zajednica u Srbiji potvrđuje i nedavna tribina pod nazivom „Ono što nas povezuje, ono što nas spaja: međureligijski dijalog kao šansa.”¹⁵

¹² Popis iz 2011. godine u ukupno stanovništvo Srbije uključuje interno raseljena lica sa prostora AP Kosovo i Metohije za razliku od prethodnog Popisa (2002) (P3C 2013a :8).

¹³ <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:627964-U-Srbiji-ostaje-7000-migranata>.

¹⁴ <http://www.slobodnaevropa.org/a/mladi-sandzak-vera-nasilje/28022699.html>.

¹⁵ Islamska zajednica Srbije u saradnji sa Fondacijom Konrad Adenauer organizovala je u amfiteatru Fakulteta islamskih nauka u Beogradu, 30.11.2016. god., međureligijsku tribinu na kojoj su učesnici bili reis-ul-ulema Sead ef. Nasufović, mitropolit zagrebačko-ljubljanski g. Porfirije Perić i nadbiskup beogradski g. Stanislav Hočevar. Na panou je, pored teme skupa, bio napisan moto: SVIDALIŠTE A NE SVAĐALIŠTE.

Umesto zaključka

U masovnoj seobi naroda sa Bliskog istoka i severne Afrike ka Evropi, poslednjih godina, neminovno dolazi do susreta i sukoba različitih kultura i kolektivnih identiteta, posebno onih koji se baziraju na religijskoj i etničkoj fundamentalnosti. Redukovana slika prema kojoj je islam inherentno nekompatibilans Zapadom, poduprta islamskim fundamentalizmom i terorističkim napadima kao i neadekvatnim i neusklađenim odgovorom Evropske unije na migracijsku krizu, podstiče islamofobiju.

Srbija se, zbog svog geopolitičkog položaja na „zatvorenoj” balkanskoj migrantskoj ruti, suočila sa izazovom „zarobljenih migranata” na svojoj teritoriji. Kao multi-konfesionalna zemlja sa preovlađujućim pravoslavnim stanovništvom, u okviru svojih ograničenih mogućnosti, nastojala je da konstruktivno doprinese rešavanju ovog problema koji je, pokazalo se, krupan zalogaj i za mnogo veće i razvijenije zemlje EU.

Tolerancija je krucijalno pitanje zajedničkog opstanka, zato je važno razvijati međureligijski dijalog. Bolje (u)poznavanje sopstvenog etnoreligijskog identiteta može da doprinese dubljem razumevanju interreligijskih odnosa i sprečavanju religijskih i etničkih konflikata kroz promociju tolerancije prema drugom i drugačijem.

Literatura

- Allen, C. (2010). *Islamophobia*. Farnham: Ashgate.
- Atali, Ž. (2010). *Kratka istorija budućnosti*. Beograd: Arhipelag.
- Биговић, Р. (2000). *Црква и друштво*. Београд: Хиландарски фонд.
- Cvitković, I. (2016). *Religija u zrcalu teorija*. Sarajevo: Centar za empirijsko istraživanje religije.
- Cvitković, I. (2011). *Moj susjed musliman*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čupić, Č.; Joković, M. (2016). Seobe i deobe – kultura šoka ili razvoja: antropološko-kulturološki i politikološki pristup, u *Seobe i razvoj*, (ur.) V. Vukotić (Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka): 59–68.
- Davie, G. (2007). *The Sociology of Religion*. London: Sage.
- Đurić Milovanović, A.; Măran, M. (2016). Religijski identitet i migracije: Rumuni iz srpskog Banata u Severnoj Americi. *Religija i tolerancija*, 8 (25): 21–38.
- Ervije-Leže, D. (2009). Prenošenje religioznih identiteta, u *Identitet(i): pojedinac, grupa, društvo*, prir. K. Halpern, Žan-Klod Ruano-Borbalan (Beograd: CLIO): 178–189.

- Goffman, E. (2009). *Stigma: zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Грчић, М. (2011). Географија религија. Београд: Географски факултет Универзитета Хантингтон, С. (1998) *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*. Подгорица: ЦИД.
- Naris, S. (2008). *Pismo hrišćanskoj naciji*. Novi Sad: Artprint.
- Ibreljić, I.; Kulenović, S. (2003). Muslimanske zajednice u Evropi u kontekstu problematike identiteta. *Znakovi vremena*, 6 (21): 78–91.
- Лукић, В. (2015) Две деценије избеглиштва у Србији: Попис становништва, домаћинства и станова 2011. У Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
- Lutovac, Z. (2016). Evropska unija i migrantska kriza, u *Seobe i razvoj*, (ur.) V. Vukotić (Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka): 230–238.
- Нешић, М. (2012). *Ислам и модерна држава*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- РЗС (2013). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији: Становништво: Вероисповест, матерњи језик и национална припадност: Подаци по општинама и градовима*.
- РЗС (2013а). *Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији: Становништво: Миграције: Подаци по општинама и градовима*.
- Радисављевић-Ћипаризовић, Д. (2011). Религиозност грађана Србије и њихов однос према ЕУ – социолошки угао, у *Религиозност грађана Србије и њихов однос према процесу европских интеграција*, (ур.) Ј. Јабланов Максимовић (Београд: Хришћански културни центар: Центар за европске студије: Фондација Конрад Аденауер): 25–42.
- Radisavljević-Ćiparizović, D. (2006). *Religioznost i tradicija*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Свето писмо Старога и Новог завјета* (2011). Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Tibi, B. (2007). Islamska imigracija. *Evropski glasnik*, 12: 235–356.
- Vukomanović, M. (2008). *Homo viator: religija i novo doba*. Beograd: Ćigoja štampa.
- Vukomanović, M. (2008a) <http://pecanik.net/neporazumi-sa-islamom>

Sa interneta:

- <https://www.thesun.co.uk/news/1400525/incredible-pictures-show-almost-90000-muslims-gathered-in-birmingham-park-to-celebrate-aid/>.
- <http://www.rts.rs/page/magazine/ci/story/441/stil/2432899/kakva-je-razlika-izmedju-hidzaba-nikaba-i-burke.html?print=true>.

- <http://www.vesti.rs/Svet/VIDEO-HAOS-NA-PLAZAMA-FRANCUSKE-Naoružana-policija-skida-zenama-burkini-ljudi-iaplaudiraju>.
- <http://www.blic.rs/vesti/svet/panika-u-splitu-burkini-i-puske-izazvali-haos-na-plazi-kupaci-prestravljeno-bezali/44hkb5q>.
- <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/svet/2468387/skupstina-svajcarske-usvojila-zabranu-nosenja-burke.html>.
- <http://www.politika.rs/sr/clanak/363950/Pogledi/UN-o-izbeglicama-2018-godine>.
- <http://slobodnemediji.com/svet/3473-kraj-slovacki-premijer-odlucio-za-nato-i-islam-u-nasoj-zemlji-nema-mesta>; <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/nvo-upozorava-migrantima-sve-teze-zabrinjava-brutalnost-madarske-policije/0d4h0sr>.
- <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:627964-U-Srbiji-ostaje-7000-migranata>.

Dragana Radisavljević Ćiparizović

ETHNO-RELIGIOUS ASPECTS OF MODERN MIGRATIONS: THE CHALLENGES OF INTEGRATING MIGRANTS IN THE EU COUNTRIES AND SERBIA

Summary: *Recent mass migration of peoples from the Middle East and North Africa to Europe has inevitably led to encounters and conflicts of different cultures and collective identities especially those that are based on religious and ethnic fundamentality. Our paper presents a reflective essay on the relationship between religion and migration, observed through the prism of the theory of identity. Religious identity is usually expressed through religious orientation, customs, rituals, symbols, beliefs, greetings and sometimes even clothes. In the postsecular Europe, the current debates are about (not) wearing head scarves and burkinis, which is just one of many challenges in the integration of migrants/asylum seekers in the EU countries. Serbia, a multi-confessional country with the prevailing Orthodox population, is on the route of present day migrations. Do contemporary migrations influence the strengthening religious identity of Serbia's citizens? Strengthening of one's own ethno-religious identity can contribute to a deeper understanding of the inter-religious relations and lead to prevention of religious and ethnic conflicts through the promotion of tolerance towards others and otherness.*

Key words: *migrations, religious identity, religious tolerance, European Union, Serbia.*

Milena Toković¹

Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet
Beograd

NA LEĐIMA MAHNITOG BIKA: DRUŠTVENO ANGAŽOVANA UMETNOST – BRISANJE ILI ZATVARANJE GRANICA?²

Apstrakt: U sociologiji umetnosti i srodnim disciplinama razlikuju se dva osnovna, suprotstavljena gledišta, kada je reč o pitanju uloge umetnosti u društvu (Bastide, 1981). Prema estetskoj teoriji, umetnost se posmatra kao estetska praksa koja nema praktičnu funkciju i koja postoji samo radi umetnosti (*l'art pour l'art*). S druge strane, utilitaristička teorija umetnosti interpretira je kao univerzalni jezik posredstvom kojeg se utiče na društveni život. Akcenat u radu biće stavljen na posebnu funkciju umetnosti: društveno angažovanu. Društveno angažovana umetnost je „konceptualizovana i kao praksi orijentisan delatni projekat”, intervencija posredstvom umetničkih dela u kulturi i društvu, koja podrazumeva subverziju moći sa ciljem kritike i osporavanja nekog društvenog odnosa (Šuvaković, 2009). Migracije stanovništva i njihove posledice na globalnom i lokalnom nivou poslednjih godina postaju centralna tema pozorišnih i filmskih festivala, muzejskih i galerijskih izložbi. Cilj rada je analiza odnosa društveno angažovane umetnosti prema pitanju aktuelne migracione krize, na primeru identiteta manifestacija: izložbe Muzeja afričke umetnosti (*Granica je zatvorena*, 2015), *Festa* (*Brisanje granica*, 2016), *Bitefa* (*Na leđima mahnitog bika*, 2016).

Ključne reči: društveno angažovana umetnost, migracije, festivali.

Aj Vejvej, kineski umetnik i aktivista, poznat i po sukobima sa kineskim vlastima, najavio je otvaranje studija na grčkom ostrvu Lezbos, kako bi skrenuo pažnju na patnju izbeglica koje stižu iz ratom zahvaćene Sirije. „Ovo je istorijski trenutak, kakva god da je perspektiva iz koje posmatramo stvari. Kao umetnik, ja želim da se više uključim, hoću da napravim nešto u vezi s aktuelnom krizom i da učinim da ljudi postanu svesniji onoga što se dešava”, rekao je kineski umetnik ([¹ mstanojevic85@gmail.com](http://www.slobod-</p></div><div data-bbox=)

² Rad je rezultat projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

naevropa.org/a/27462569.html, pristupljeno 13.11.2016). Vejvej u svojim radovima ukazuje na odsustvo svesti o ozbiljnosti izbegličke krize u Evropi, ističući da nikada ne odvajaju situaciju od svoje umetnosti (<http://www.seecult.org/vest/slava-u-sluzbi-izbeglica>, pristupljeno 13.11.2016).

Šta nam ovaj studio na Lezbosu govori o umetnosti danas? Migrantska kriza „ušla” je u ateljee, galerije, bioskopske i pozorišne sale, na ulice gradova širom sveta. Atelje na Lezbosu nije usamljeni primer. Performansi „48 sati budnosti u Beogradu, Berlinu, Parizu, Sarajevu” (javna čitanja tekstova i ispovesti o izbeglištvu), izlaganje crteža na zidu predvorja Muzeja savremene umetnosti Metelkova u Ljubljani, „Ovo nije ograda”, izložba „Hladni zid” u Budimpešti, potom i u Novom Sadu, u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine, pod sloganom „Granice su ilegalne, ne ljudi”, pozorišni susret, „Gilgameš i potraga za besmrtnošću” (Narodno pozorište, Beograd), izložba „Realnost zatvorenih granica” u Subotici, izložba fotografija „Na putu”, Marka Drobnjakovića, izložba Ulične galerije „Korak po korak” u Beogradu, serija predavanja i projekcija igranih i dokumentarnih filmova „Samo ljudi” u SKC-u, izložba „Naše nove komšije” u Beogradu, samo su neki od događaja koji su obeležili kulturnu scenu Srbije i regiona 2015. i 2016. godine (<http://www.seecult.org>, pristupljeno 7.11. 2016).

Odnos društva i umetnost postao je intenzivniji poslednjih decenija usled bržeg protoka informacija, globalnih promena koje se odražavaju i na političku, ekonomsku i socijalnu sferu. Umetnici neretko kritikuju nastupajuće promene, upozoravaju na posledice istih, na lokalnom nivou, u saradnji sa zajednicom, putem društveno angažovanih praksi (Bogdanović, 2012, Badham, 2010:87). U radu ćemo se najpre upoznati sa kompleksnim odnosom društva i umetnosti, potom i sa društveno angažovanom umetnošću, da bismo u poslednjem delu rada, na primerima identiteta manifestacija: izložbe Muzeja afričke umetnosti (*Granica je zatvorena*, 2015), Festa (*Brisanje granica*, 2016), Bitefa (*Na leđima mahnitog bika*, 2016) prikazali odnos društveno angažovane umetnosti prema pitanju savremenih migracija na kulturnoj sceni Beograda.

Odnos umetnosti i društva: društveno angažovana umetnost

U okviru sociologije umetnosti i drugih srodnih disciplina mnogo se raspravljalo o pitanju funkcije umetnosti – da li umetnost treba da ima praktičnu funkciju, kako umetnost utiče na društvo, kako društvo utiče na umetnost. Možemo razlikovati dva osnovna gledišta kada je o pomenutim pitanjima reč. Larpuilatizam, odnosno *estetska teorija* ukazuje da je umetnost estetska praksa koja ne bi trebalo da ima praktičnu funkciju. Umetnička dela su sama po sebi svrha (*l'art pour l'art*), u skla-

du sa tim, umetnost bi trebalo da bude nezainteresovana. Larpurlatizam je i nastao u pesničkom krugu okupljenom oko Teofila Gotjea. Kada su ga pitali: „Čemu ruža služi?“, Gotje je odgovarao: „Ničemu, doli da stvara lepotu“. Tako je i jedina funkcija umetnosti da stvara lepe stvari (Bastide, 1981:174). Umetnost se interpretira kao „jedinstvena društveno estetski situirana praksa.“ Kao estetski doživljaj, ona je bez posebnog praktičnog interesa. Nema funkcije u pragmatičnom društvenom smislu (Šuvaković, 2009).

Estetska teorija umetnost posmatra kao zasebnu sferu koja se ogleda u „nezavisnoj oblasti ljudske racionalnosti koja prati isključivo svoju unutrašnju logiku.“ Giorgio Agamben, nadovezujući se na antičku podelu ljudskih delatnosti još kod Platona i Aristotela³, podseća da se umetnost tek nakon industrijske revolucije svrstala u zasebnu oblast koja proizvodi po estetskim zahtevima, za razliku od zanatskog rada u manufakturi, rada u fabrici koji stvara robu. Autonomija umetnosti predstavljala je najznačajniji fenomen modernizma (Đorđević, 2012). Krajem 18. i početkom 19. veka dolazi do razdvajanja umetničkog i političkog „čina“. Ono što „razdvaja“ ove dve sfere ljudske racionalnosti su vrednosti, delatnost, sam jezik. Tako će umetnik reći da se ne bavi politikom, a političar da se ne meša u umetnost (Difren, 1982: 35, 36). Markuze je upozoravao da „sama umetnost ne može postati politička, a da se ne uništi, da se ne ogreši o svoju vlastitu suštinu, da ne abdicira“ (Markuze, navedeno prema: Ljubojev, 1995:39).

Međutim, da li se „umetnošću može stvoriti samo umetnost“? Dan Graham na sledeći način opisuje umetnike: „Svi umetnici su slični. Oni sanjaju da urade nešto što je više društveno, kolaborativno i stvarnije od umetnosti“ (navedeno prema: Bishop, 2006:178). Ukoliko umetnost prodre u sve sfere čovekovog života, ne znači da je u stanju da neposrednim delovanjem promeni sistem, ekonomske i društvene strukture, zakone, ali, delujući spontano na svakodnevni život, može da promeni čovekov odnos prema svetu, društvene prakse, ljudske odnose, posredno i društvo (Difren, 1982: 19, 34). Suprotno gledištu da je umetnost sama sebi svrha, brojni teoretičari su u njoj videli univerzalni jezik posredstvom kojeg se utiče na društveni život. Na koji način? Umetnost može biti faktor društvenog rasula, ali isredstvo društvene solidarnosti (Guyau, Tarde, Burnet), tačnije izraz društvenog života koji se rađa iz duhovnog zajedništva (Dirkem), sredstvo za ostvarenje kolektivnih ciljeva posredstvom države, religije (Bastide), sredstvo razvijanja saosećajnosti i čovekoljublja (Hjum) (Bastide, 1981:175–183). Da je odnos između društva i umetnosti kompleksan naglašava i teorija oblikovanja ukazujući da umetnost ima uticaja na društvo, bilo da

³ U antici, poezija (*poiesis*) je podrazumevala tehničku, zanatsku i umetničku proizvodnju (navedeno prema: Đorđević, 2012). Navedene oblasti nisu bile zasebne sfere.

su ti učinci negativni⁴ ili pozitivni poput skretanja pažnje na određene probleme u društvu ili određene društvene grupacije i podsticanja određene društvene prakse (Aleksander, 2007:77).⁵

Da bi se bolje razumeo odnos društva i umetnosti, Vend Grizvold razvila je romboidnu šemu prema kojoj četiri ugla čine umetnički proizvodi, stvaraoci, potrošači i društvo. Umetnost, dakle ne nastaje iznenada, već intervencijom ljudi, dospeva samo do određenih pojedinaca koji su deo društvenog sistema – publike. Društvo, kao poslednji pol romboida utiče na umetnike, kao i na oblik umetnosti. Romboidna šema ukazuje da odnos između društva i umetnosti nikada nije neposredan, već da zavisi kako od stvaraoca, tako i od primalaca umetnosti (Aleksander, 2007:107).

Navedene teorije i gledišta kritički razmatraju pitanje autonomije umetnosti. Načelo autonomije umetnosti se napuštanjem modernizma problematizuje, a odnos umetnosti i društva iznova preispituje. U drugoj polovini dvadesetog veka, tačnije nakon Drugog svetskog rata, u Evropi, zemlje Zapada (kapitalističko uređenje) zadržale su u umetnosti ideologiju individualizma dok je za zemlje Istoka (komunistički/socijalistički režimi) karakteristična ideologija kolektivism, diskurs „opšte-društvenog” i „društvene dobrobiti”. Tako je u socijalističkim zemljama zadatak umetnosti da odražava društvo (teorija odraza), a zadatak dela da emancipuje i edukuje mase. U takvom kontekstu, sve više se preispituje i uloga umetnika i umetnosti u društvu, što rezultira stvaranjem povoljnog tla za razvoj društveno angažovane umetnosti (Đorđev, 2010).

Društveno angažovana umetnost definiše se kao hibrid, multidisciplinarna aktivnost, negde između umetnosti i „neumetnosti”. Neodređenost pozicije društveno angažovane umetnosti ogleda se i njenom položaju između konvencionalnih formi umetnosti i disciplina poput politikologije, sociologije. Pojam⁶ se javlja sredinom 70-ih godina 20. veka (Helguera, 2011:4, 8). Društveno angažovana umetnost ukazuje na pozitivnu društvenu promenu i aktivno učešće pojedinaca i zajednice u umetničkim praksama. Principi društveno angažovane umetnosti – saradnja, hibridnost, inovacija, kreativnost, poslednjih decenija menjali su pristup, od takozvane demo-

⁴ Uloga popularne umetnosti u održavanju društvenih i ekonomskih uslova kapitalizma, uloga rep muzike u podrivanju porodičnih vrednosti, uloga trivijalne književnosti u kvarenju morala i sl. (Aleksander, 2007:77)

⁵ „Zelena” umetnost koja podstiče recikliranje, filmovi o žrtvama raka, koji podstiču davanje dobrotvornih priloga i sl. (Aleksander, 2007:77)

⁶ U literaturi se susrećemo za različitim pojmovima: društveno angažovana umetnost, umetnost zajednice, umetnost dijaloga, umetnost participacije, istraživačka umetnost, aktivistička umetnost, intervencionistička umetnost, kolaborativna umetnost, umetnost socijalne pravde, primenjena estetika... (Bishop, 2006: 179, Helguera, 2011:3, Badham, 2010: 86) U radu ćemo koristiti pojam *društveno angažovana umetnost*.

kratizacije kulture, *top-down* pristupa blagostanja, koji je podrazumevao pomaganje ugroženim zajednicama do kulturne demokratije, odnosno saradnje umetnika i zajednice (Badham, 2010:86).

Društveno angažovani umetnik posredstvom dela koje stvara zauzima kritički stav u društvenim konfliktima suočavajući se sa represivnom moći/politikom. U tom smislu, angažovana/aktivistička praksa u umetnosti predstavlja „konceptualizovani i ka praksi orijentisani delatni projekt, tj. reč je o umetničkoj intervenciji u kulturi i društvu koja nosi političke, a to znači društvene ili kulturalne konsekvence” (Šuvaković, 2009). Proces subverzije društvene moći, najčešće je smera odozdo (iz naroda, sa margine). Umetnička praksa može se izvoditi posredno, kritičkim medijskim prikazivanjem ili neposredno – akcionim delovanjima u specifičnim mikro ili makrokontekstima. Društveno angažovana⁷ umetnost ukazuje na *društveno interventnu praksu* u konkretnim mikro/makro kontekstima od koje se očekuje određeni učinak, „uzimanje stvari oko društva u svoje ruke” (Šuvaković, 2009).

Kako navodi Fišer – umetnik nije tu da ilustruje rezolucije, angažovana umetnost je nužna (navedeno prema: Ljubojev, 1995:39). Govoreći o angažmanu Difren smatra da ključna uloga umetnika ne podrazumeva podvrgavanje nekoj političkoj partiji, već razmišljanje o sopstvenom položaju u društvu, i razvijanje odgovornosti prema svom delu i načinu na koje će ono biti prihvaćeno u društvu, na posledice tog dela (Difren, 1982:11,12). Autor umetnost vidi kao „utopijsku praksu”⁸ koja je u stanju da prilagodi društvo sebi, kroz spontano suprotstavljanje. Otuda je glavna funkcija ove nove umetnosti kritička i oslobodilačka. Angažovanje u umetnosti znači angažovati i druge, preći put od fikcije ka stvarnom, od igre, ka delovanju. Umetnost ne prilagođava sebe društvenoj sredini, već sredinu prilagođava sebi (Difren, 1982:19, 33).

Efekti društveno angažovane umetnosti teško su merljivi, imajući u vidu složen društveno-istorijski kontekst kojim biva inspirisana. Krajem 20. i početkom 21. veka, uslovi globalizacije i multikulturalizma, mobilizacija stanovništva i čitav kontekst migracija uticao je da se u sferi umetnosti dodatno razvije potreba za artikulisanjem različitih (etničkih, rasnih, rodnih, klasnih) identiteta (Šuvaković, 2009). Savremene umetničke prakse poslednjih decenija zasnivaju se sve više na kritičkom delovanju, kao i na odgovornom i subverzivnom odnosu prema različitim društvenim fenomenima (Bogdanović, 2012). Angažovana umetnost u kriznim periodima usmerena je na „istine koje su sposobne da razbiju iluziju i otvaraju nadu u promenu”

⁷ Teoretičari umetnosti upozoravali su da, razmišljanje isključivo o društvenim posledicama i određenoj, ciljnoj publici, može dati mogućnost zanemarivanja estetskih kriterijuma i suštinske uloge umetnika. Estete su društveno angažovanu umetnost/prakse posmatrali često kao marginalnu i nezainteresovanu za umetničke kriterijume (Bishop, 2006: 180, 183, Badham, 2010:86).

⁸ Više o pojmu i njegovoj vezi sa „bitisanjem ulevo” videti u Difren (1982).

(Ljubojev,1995:40). Umetnici postaju osetljivi na neizvesnosti u političkoj, socijalnoj i ekonomskoj sferi, uspostavljajući „politički i društveno veoma svesne i neophodne umetničke prakse” (Bogdanović, 2012). Motivacija umetnika biva izazvana spolja⁹, „odakle ponovo izlazi napolje, na ulicu, u društvo, u stvarnost iz koje je potekla”, sa ciljem da se ukaže na opšte – društvene probleme (Đorđev, 2010).

Društveni problemi koji su bili u fokusu društveno angažovane umetnosti razlikovali su se s obzirom na vremenski i prostorni kontekst. U našoj umetnosti, pitanja građanske slobode, ljudskih prava, vrednosti demokratije bila su aktuelne teme u periodu demokratizacije društva. Prelazak iz jednog u drugi tip društva i posledice koje je postsocijalistička transformacija uzrokovala uticali su da teme društveno angažovane umetnosti budu masovna otpuštanja radnika, inflacija, raspad SFRJ, demonstracije (96/97), bombardovanje (1999) i sl (Đorđev, 2010). Poslednjih godina, centralna tema pozorišnih i filmskih festivala, muzejskih i galerijskih izložbi, kako u svetu, tako i kod nas, biva migrantska kriza. Kakav je odnos umetnosti prema ovom pitanju, pokazaćemo kroz „umetničke svetove” (Beker)¹⁰ Muzeja afričke umetnosti, *Festa* i *Bitefa*.

Društveno angažovani identiteti ustanova/manifestacija: Muzej afričke umetnosti, *Fest*, *Bitef*

Fest, *Bitef* i Muzej afričke umetnosti prezentuju različite forme umetničkog izraza – filmsku, pozorišnu, likovnu/izložbenu. Internacionalni karakter, zalaganje za interkulturni dijalog, preispitivanje identiteta „drugog” karakteristike su ovih manifestacija/ustanova još od njihovog osnivanja. Zajednički imenilac njihovih poslednjih postavki/programa je društveno angažovani identitet inspirisan migracionom krizom. Društveno angažovani identitet manifestacija ogleda se u sloganu manifestacija/izložbi, programu manifestacija i kreiranju imidža u javnosti. Odabir navedenih manifestacija nastao je u želji da prikažemo prodor teme migracija u različite umetničke forme i njenu sveprisutnost u savremenoj umetnosti.

Kada je o nazivima reč, slogan manifestacije *Bitefa* (2016), najznačajnijeg domaćeg pozorišnog festivala, „Na leđima mahnitog bika”, svakako je privukao pažnju publike. Javnost je ubrzo dobila odgovor o simbolici slogana, u saopštenju umetničkog

⁹ Za razliku od umetničke tradicije 18. veka koja se zasniva na intuitivističkom pristupu, ideologiji individualizma koja umetnost objašnjava kao izraz nadarenog umetnika/genija, „izraz volje” pojedinca (Giorgio Agamben). Jedina funkcija stvaralaštva umetnika jeste autoekspresija, odnosno izraz volje nadarenog pojedinca (Đorđev, 2010).

¹⁰ Umetnički svetovi (Beker) stavljaju akcenat na umetnost kao kolektivnu delatnost koju stvara mnoštvo ljudi stvaralački, produkioni i distributivni sistemi, a ne samo umetnici (navedeno prema: Aleksander, 2007).

direktora Bitefa, Ivana Medenice: „Poslednjih godina sa užasom svedočimo tome da je bik, koji u antičkom mitu nosi Evropu na svojim leđima – pomahnitao. Ne samo svojom krivicom, Evropa se ponovo deli, kopa rovove, podiže bodljikave žice. Srbija i Beograd su opet u sličnoj poziciji – u poziciji graničnog područja – samo što je ovog puta to granica između bogatog i osionog severa i siromašnog i nemoćnog juga, centra i periferije, društava koja se zatvaraju i štite svoje interese i onih koji su prolažna ruta za more očajnih i bespomoćnih ljudi, izbeglica s Bliskog istoka i iz Afrike... (<http://festival.bitef.rs/rec-umetnickog-direktora/>, pristupljeno 10.11.2016).”

Slogani *Festa* (2016) i izložbe Muzeja afričke umetnosti (2015) sadrže u sebi pojam „granica”, s tim što se prema granici jedni odnose optimistično pa *Fest* „briše granice”, a drugi pesimistično, pa tako Muzej afričke umetnosti konstatuje da je „granica zatvorena”. Ministar za kulturu i informisanje, a u vreme održavanja manifestacije gradski sekretar za kulturu i predsednik odbora *Festa*, Vladan Vukosavljević, na sledeći način pojašnjava simboliku slogana: „Umesto da se bavi podelama, *Fest* briše granice, okupljajući najznačajnije predstavnike filma sa svih meridijana” (http://culturama.rs/najava_dogadjaja/199~44-fest-bri-e-granice-, pristupljeno 8.11. 2016). Umetnički direktor *Festa*, Jugoslav Pantelić, pojašnjava dodatno „čitanje” slogana: „Brisanje granica može da bude shvaćeno na prvu loptu kao nezatvaranje očiju pred onim što je migrantska kriza, i svakako da ovogodišnji slogan treba tumačiti i na taj način, ali ne samo na taj. Brisanje granica između žanrova, brisanje granica između svega ostalog što nudi ne samo filmska umetnost, koja je najvažnija i najbitnija ne samo kada je filmski festival u pitanju, već i sve ono što čini festival festivalom” (<http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/411/film-i-tv/2234260/fest-obrisao-mnoge-granice.html>, pristupljeno 8.11.2016). A da odnos prema migracionoj krizi u slučaju izložbe Muzeja afričke umetnosti nije tako pesimističan kao što slogan sluti, pojašnjava Marija Aleksić, v.d. direktora Muzeja: „Granica je zatvorena! Da, ali je zato razgovor otvoren, u svakom smislu te reči...” (Aleksić, 2015:8).

U pogledu programa¹¹, jedino se izložba „Granica je zatvorena” isključivo i fokusirano bavi temom migrantske krize¹². Radovi su rezultat višegodišnjeg rada grupe umetnika sa korisnicima centara za smeštaj ljudi koji traže azil u Srbiji. U sklopu izložbe postojale su migrantske mape – pisane i slikovne poruke na tekstilu, interaktivna aplikacija „Virtuelne ograde”, autentični audio-zapisi – priče/izjave/svedočenja azilanata i azilantkinja i društvena igra „Granica je zatvorena” koju su osmislili tražioci azila smešteni u Centru za smeštaj tražilaca azila u Bogovađi

¹¹ Prostor nam ne dozvoljava da se više posvetimo sadržajima sve tri manifestacije.

¹² „Granica je zatvorena” rezultat je saradnje Muzeja afričke umetnosti, nevladine organizacije Grupa 484 i umetnika: Ivane Bogićević-Leko, Snežane Skoko, Luke Kneževića Strike i kolektiva ŠKART (Epštajn, 2015:11).

(<http://grupa484.org.rs/izlozba-granica-je-zatvorena-u-muzeju-africke-umetnosti/>, pristupljeno 1.11. 2016).

Fest se (2016), kako navodi umetnički direktor Jugoslav Pantelić, bavio dominantnim temama ovog vremena – savremenim ropstvom, socijalnom krizom, zabranjenom ljubavi, međunacionalnim odnosima. Kao što je slogan nagovestio, „jedna od tema svih tema, svih nas” *Festa* su i migracije, a filmovi koji se bave ovim, već globalnim fenomenom, a koji su se emitovali na *Festu* su *Mediteran, Bruklin, Dipan, Rasprskavanje*, kao i programska celina „Seobe” u okviru *Fest klasika* (<http://www.fest.rs/FEST-2016/2334/44-FEST--press-info.shtml>, pristupljeno 7.11.2016).

Bitef se, kao i *Fest*, pored migracija, bavio i srodnim temama, temom neokolonijalizma u odnosu zapadne prema drugim kulturama, projektovanjem poželjne slike tih kultura, konstruisanjem stereotipa itd. *Bitef se* bavio migracijama u širem smislu, kako navodi umetnički direktor, Ivan Medenica, problematizujući njihove uzroke i odnos zapadnog s drugim društvima (<http://festival.bitef.rs/rec-umetnickog-direktora/>, pristupljeno 10.11.2016).

Za razliku od Muzeja afričke umetnosti, *Fest* i *Bitef* su u svom programu imali i teme koje nisu bile posvećene migracijama, ili su bile, ali u jednom širem kontekstu, ne nužno u kontekstu migrantske krize. Participacija, kao jedna od karakteristika društveno angažovane umetnosti, u najvećoj meri je prisutna u slučaju izložbe „Granica je zatvorena”, u okviru koje su migranti kojima je posvećen događaj direktno učestvovali u kreiranju izložbe, dok je participacija na posredan način u preostale dve manifestacije ostvarena gostovanjem predstava libanskih, kineskih, afričkih, singapurskih i indonežanskih umetnika (*Bitef*) i filmova, iz svih delova sveta (*Fest*). Na taj način, publika se takođe suočava sa kulturnom raznovrsnošću, upoznaje duhovni ambijent drugih kultura, ali znatno šire ciljne javnosti od one kojoj su manifestacije posvećene.

Dok postoje nijansirane razlike među manifestacijama, kada je reč o sloganu i programu, koje se mogu objasniti i različitim formama izražavanja umetnosti (od izložbi se po formi i očekuje fokusiranost na jednu temu i veći stepen participacije i interaktivnosti), društveno angažovani identitet sve tri manifestacije najbolje se odražava u kreiranju njihovog imidža u javnosti, odnosno u saopštenjima umetničkih direktora/organizacionog odbora. I tu je nedvosmisleno, u okviru sve tri manifestacije izražena namera kreiranja delatnog potencijala manifestacija, a ne samo simboličkog. Sve tri manifestacije imaju želju da osveste, kako publiku tako i širu javnost, u pogledu migrantske krize, kao važnog fenomena današnjice.

Marija Aleksić, v.d. direktorka Muzeja afričke umetnosti, povodom izložbe „Granica je zatvorena” ističe: „U dramatičnoj sadašnjosti, svedočenja učesnika ove velike seobe naroda, njihova sećanja ili snovi o neizvesnoj budućnosti – koja ih,

možda, čeka na ko zna kojoj geografskoj tački Evrope – postaju tema koja zahteva brzu ljudsku i umetničku reakciju i promišljanja” (Aleksić, 2015:8). Kustos Muzeja, Emilija Epštajn, dalje se nadovezuje: „Od samog početka jasno je postavljen cilj saradnje na ovoj izložbi: podizanje svesti javnosti o migriranju i odnosu prema tom globalnom društvenom fenomenu koji nije zaobišao ni našu zemlju. Zato ovu saradnju (prvu saradnju Muzeja s jednom nevladinom organizacijom) i njen proizvod određuje izrazita društveno-aktivistička nota. Koliko god bila ‘prirodna’ našim saradnicima na projektu, ta praksa je relativno novo polje delovanja za mnoge muzeje, pogotovo u Srbiji” (Epštajn, 2015:11).

Vladan Vukosavljević ističe pre svega snagu umetnosti, kada je o globalnim migracijama reč: „Svedoci smo koliko je značajna migracija stanovništva, koje su njene implikacije i koliko to može da utiče na odnose u svetu, a naša ideja je bila da pošaljemo poruku da umetnost briše granice” (http://culturama.rs/najava_dogadjaja/199~44-fest-bri-e-granice-, pristupljeno 8.11. 2016).

Ivan Medenica, umetnički direktor *Bitefa*, u svom obraćanju javnosti ističe da vidi delatnu snagu manifestacije ne samo u osvešćivanju publike, kada je o migrant-skoj krizi reč, već i u ostvarenju šire misije – širenja vrednosti (otvorenosti, solidarnosti...) i profilisanja imidža grada u skladu sa tim vrednostima. Migrantska kriza predstavlja podsticaj toj misiji: „Duboko smo uvereni da za Beograd ovakav položaj ne treba da bude frustracija već, naprotiv, izazov i podsticaj: da u duhu svojih kosmopolitskih i slobodarskih vrednosti, onih koje baštine, između ostalog, i tradiciju Pokreta nesvrstanih, a koje su bile potisnute usled ksenofobije i ratova iz devedesetih, opet postane jedinstveno mesto susretanja, razmene i, pre svega, solidarnosti između različitih, često i iz muke spojenih kultura. Takav Beograd, koji bi se rodio iz dubinske spoznaje svojih vlastitih zabluda iz devedesetih, mogao bi da preraste, i u geografskom i u kulturnom smislu, u glavnu kapiju Evrope, one koju želimo, a koja je sada na velikim udarima i iskušenjima: Evrope otvorenosti, solidarnosti, prihvatanja različitosti, građanskih ideala slobode, jednakosti, nezavisnosti, racionalnog i kritičkog duha... Prva institucija koja bi trebalo da ostvaruje misiju takvog Beograda, onog u kakvom mi želimo da živimo, jeste upravo – Bitef” (<http://festival.bitef.rs/rec-umetnickog-direktora/>, pristupljeno 10.11.2016).

Umesto zaključka

Bezbednosni, geopolitički, ekonomski, razvojni, socio-psihološki aspekti neophodni su za razumevanje i suočavanje sa migrantskom krizom. Međutim, ne treba zanemariti ni kulturološki aspekt migracija. Jer „migracije nisu samo kretanja ljudi, već i ideja, kulturnih ideja” (Aleksić, 2015:7). Pored toga što imaju svoje kulturne po-

trebe migranti su i sami stvaraoci kulturnih vrednosti. Na dugom putu koji je umetnost prešla, od društvene nezainteresovanosti do novih formi društvenih događaja/praksi u umetnosti, možemo zaključiti da je početak 21. veka obeležen značajnim naporima umetnika i organizacionih odbora u smeru profilisanja događaja/festivala kao društveno angažovanih. U radu je predstavljen uticaj koji su savremene migracije imale na značajne domaće festivale/izložbe. Ono što je zajedničko predstavljanim manifestacijama jeste senzibilizacija publike prema migrantima, skretanje pažnje na granice, koje ne postoje samo na mapama nego i u svesti ljudi. „Zid”, „granice”, „ograda” najčešći su motivi u nazivima/sloganima događajima posvećenim migrantskoj krizi. Glavni problem društveno angažovane umetnosti je metodološke prirode, njeni dometi i socijalni efekti teško su merljivi, te je u tom pogledu nezahvalno davati bilo kakve zaključke. Neosporno je, međutim, da su savremene migracije pomerile „granice”, ne samo na geografskoj mapi već i u sferi umetnosti. Ono što se u društvu rizika i neizvesnosti nameće kao dodatni izazov umetnicima, odborima festivala, a posebno kreatorima kulturnih politika jeste put koji treba preći od simboličnih do stvarnih, delatnih praksi društveno angažovane umetnosti.

Literatura

- Aleksander, V. (2007). *Sociologija umetnosti*. Beograd: Clio.
- Aleksić, M. (2015). Granica je zatvorena, ali je razgovor otvoren, u: *Granica je zatvorena*, Beograd: Muzej afričke umetnosti.
- Badham, M. (2010). The case for ‘socially engaged arts’: navigating art history, cultural development and arts funding narratives, in *Local Global: Identity, Security, Community* 7: 84–99.
- Bastide, R. (1981). *Umetnost i društvo*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bishop, C. (2006). The Social Turn: Collaboration and Its Discontents. *Artforum* 44, No. 6: 178–183.
- Bogdanović, A. (2012). O savremenosti, umetnosti i društvu, u: <http://www.seecult.org/vest/o-savremenosti-umetnosti-i-drustvu>, pristupljeno 01.11.2016.
- Difren, M. (1982). *Umetnost i politika*. Sarajevo: Svjetlost.
- Dorđev, B. (2010). Kontekstualna umetnost u zemljama Istočne Evrope: Pristupi, dijagnoze i tretmani problema, u: <http://www.antijargon.tkh-generator.net/2010/12/04/kontekstualna/?lang=sr>, pristupljeno 05.11.2016.
- Dorđević, M. (2012), Umetnost i politika u Srbiji 1989–1995, u: <http://www.umetnostpolitika.tkh-generator.net/2012/02/umetnost-i-politika-u-srbiji-1989-1995/>, pristupljeno 02.11.2016.

- Epštajn, E. (2015). *Budućnost je mit: o muzejima, putovanjima i raznim „drugima”*, u: *Granica je zatvorena*, Beograd: Muzej afričke umetnosti.
- Helguera, P.(2011). *Education for Socially Engaged Art*. Jorge Pinto Books.
- Ljubojev, P. (1995). *Evropski film i društveno nasilje*. Novi Sad/Beograd: Matica srpska, Yu film danas, Prosveta.
- Rancière, J. (2006). *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible. Translated by Gabriel Rockhill*. New York: Continuum International Publishing Group – navedeno prema: (Bishop, 2006:183).
- Šuvaković, M. (2009). *Politika i umetnost. Da li umetnost ima funkcije? Kako se one zahtevaju, prihvataju i izvršavaju?*, u: *Republika*, broj 454–455.

Internet linkovi

- <http://festival.bitof.rs/rec-umetnickog-direktora/>, pristupljeno 10.11.2016.
- <http://www.fest.rs/FEST-2016/2334/44-FEST--press-info.shtml>, pristupljeno 7. 11. 2016
- <http://www.slobodnaevropa.org/a/27462569.html>, pristupljeno 13.11.2016.
- <http://www.seecult.org/vest/slava-u-sluzbi-izbeglica>, 2016, pristupljeno 13.11.2016.
- <http://www.seecult.org>, pristupljeno 7.11. 2016.
- http://culturama.rs/najava_dogadjaja/199~44-fest-bri-e-granice-, pristupljeno 8. 11. 2016.
- <http://grupa484.org.rs/izlozba-granica-je-zatvorena-u-muzeju-africke-umetnosti/>, pristupljeno 1.11. 2016.
- <http://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/411/film-i-tv/2234260/fest-obrisao-mnoge-granice.html>, pristupljeno 8.11.2016

Milena Toković

A SOCIALLY ENGAGED ART – ERASURE OR CLOSURE OF BORDERS?

Summary: *In the sociology of art, there are two fundamental theoretical opposites when it comes to the art's influence on society (Bastide,1981). According to aesthetic theory, art expresses an aesthetic practice independent of practical function, just “art for art's sake” (l'art pour l'art). On the other hand, the utilitarian theory defines art as the universal language which indirectly influences social life. Emphasis in this paper will be put on the special function of art–socially engaged art. Socially engaged art is “con-*

ceptualized and practice-oriented project”, cultural and social intervention art, which involves the subversion of power in order to criticize and challenge a certain social relationship (Šuvaković, 2009). In the recent years, macro context of human migration and its consequences on the global and local levels, become a burning topic of theater and film festivals, museum and gallery exhibitions. The aim of this paper is to study how socially engaged art relates to the issue of current migration crisis through the analysis of event identity of the exhibition of the Museum of African Art (The border is closed, 2015), Fest (Erasing Borders, 2016), BITEF (On the back of the mad bull, 2016).

Key words: *socially engaged art, migration, festivals.*

Milica Bobić¹
Master Studija roda
Fakultet političkih nauka
Beograd

RODNI PRISTUP U ISTRAŽIVANJU MIGRACIJA. ROD I INTEGRACIJA U OKVIRU MIGRACIJA

Apstrakt: *Rodni pristup u savremenim studijama migracija je novijeg datuma, jer su migracije tradicionalno bile analizirane kao ekonomski fenomeni, na bazi analize troškova i dobiti, zatim prostorne, geografske dimenzije mobilnosti stanovništva, odnosno kao tzv. fenomen prisilnih kretanja, izbeglištva i azila. U ovom radu se govori o rodu, koji, kako će biti pokazano, postaje centralno pitanje u postmodernim studijama migracija, odnosno u mikroanalitičkim istraživačkim pristupima, u kojima se makro pristup (ekonomski, geografski, politički) povezuje sa samim individuama, odnosno akterima, u ovom slučaju rodno determinisanim. Drugi važan aspekt migracija jeste integracija migranata te će u ovom radu biti govora i o vezi između roda i integracije. Međutim, s obzirom na nedostatak istraživanja i interdisciplinarnog sveobuhvatnog znanja o problematici roda u savremenim istraživanjima migracija, i dalje je pojam roda u migracijama u senci. Rodni pristup, iako dokazano relevantan i neophodan u polju koje je toliko složeno i interdisciplinarno, nažalost do danas je ostao samo jedan od postojećih. Istraživanja, koja se finansiraju iz određenih centara moći ili su okrenuta samo ka muškarcima ili samo ka ženama (pretežno kao izbeglicama i žrtvama), dok je sasvim neznan broj onih koja dosledno primenjuje rodni pristup.*

Ključne reči: *migracije, rod, rodna analiza, identitet, integracija.*

Značaj roda u praksi i studijama migracija

M ože se reći da je ceo migracioni proces rodno određen, počevši od odluke da se migrira pa sve do adaptacije u zemlji destinacije (Pešić, 2013). Rodna analiza se stoga primenjuje ne samo u porodičnom kontekstu već i u istraživanju rodnog aspekta u životnim istorijama migranata/kinja, tržišta radne snage, neoliberalnog ili modela države blagostanja kao regulatora socijalne politike prema migrantima.

¹ milica.bobic88@gmail.com

Rodni pristup² u savremenim studijama migracija je novijeg datuma i vezuje se za postmodernizam u nauci, odnosno *hibridne*, interdisciplinarne paradigme i metodologije (Pešić, 2013). Pre toga, migracije su tradicionalno analizirane kao ekonomski fenomeni, na bazi analize troškova i dobiti od migracija, zatim prostorne, geografske dimenzije mobilnosti stanovništva, odnosno kao tzv. fenomen prisilnih kretanja, izbeglištva i tražilaca azila.

Sem različitog migracionog ponašanja muškaraca i žena, koji se odnosi na različite forme mobilnosti, vidove i posledice migracija, razlikuju se i socio-demografski profili žena i muškaraca koji nastaju na osnovu razlike u odgovorima jednih i drugih na zahteve pokretljivosti. Žene koje migriraju su u proseku mlađe i obrazovanije od muškaraca, te se ove dve velike grupe razlikuju po svojim životnim stilovima i po tome kada i kako teče njihova tranzicija ka roditeljstvu (Schneider and Collet, 2010). Takođe, veoma je važno naglasiti da ne postoji argument koji će potvrditi vrstu biološkog opravdanja da su žene manje mobilne po „prirodi” za razliku od muškaraca, te je s tim u vezi mnogo bitnije, kako autori navode, obratiti pažnju na različite strukturalne razloge koji nam pojašnjavaju zašto žene i muškarci na različite načine migriraju i vode raznolike živote kao imigranti.

Između migracione forme muškaraca i žena vide se jasne razlike i obe kategorije pokazuju različite subjektivne ideje (ibidem):

- Žene moraju da se izbore sa konfliktima između različitih uloga i unutar iste uloge, a koje su ustanovljene rodnom segregacijom industrijskih društava. Žene zbog toga pre biraju dnevne migracije nego ostale tipove migracijske forme jer kombinuju poslovne, porodične i zahteve za mobilnošću. Žene, iako su više obrazovane i kad imaju iste pozicije u okviru tržišta rada nemaju jednake mogućnosti da učestvuju u migracijama kao i muškarci prvenstveno zbog pritiska da istovremeno budu i mobilne i blizu kuće. Evropska istraživanja pokazuju da su oženjeni muškarci mobilniji u odnosu na partnerke koje ostaju kod kuće sa decom (Schneider and Collet, 2010). Ne samo da žene u tom smislu nisu ravnopravne već ih ovakva situacija stavlja u nezgodan položaj, jer ne samo što, kao i sve druge žene, moraju da izbalansiraju porodični život i posao (karijeru) već svemu tome dodaju i teret mobilnosti.
- Nasuprot njima, muškarci na mobilnost gledaju sa aspekta finansijskih dobiti, zadovoljstva putovanja, novih poslovnih izazova i sl. Istovremeno muškarci su pod manjim pritiskom vremena od žena, u tom smislu što su manje opterećeni balansiranjem između različitih životnih sfera (roditeljstvo, plaćeni rad, karijera, slobodno vreme itd).

² U ovom radu koristi se binarni koncept roda (ženski i muški rod).

Dakle, važno je razumeti da je pozicija koju žene i muškarci zauzimaju u tržišnoj podeli rada, efekat roda, rodni nejednakosti, praksi i normi povezanih sa rodom, i sa tim povezanog različitog stepena uključenosti u porodičnu sferu. Rodni efekat na mobilnost je u vezi sa porodičnom situacijom i naročito ga je teško izdvojiti iz konteksta dominantno rodno oblikovane porodične situacije.

Povezanost roda i mobilnosti se objašnjava time da nam rod pomaže da shvatimo zašto su ljudi mobilni na različite načine, na koji način postaju mobilni i zašto se javljaju različite posledice mobilnosti. Zatim, kombinacijom roda i drugih varijabli – kao što je npr. roditeljstvo, dolazimo da pretpostavki mobilnosti. U tom smislu, pun potencijal uticaja roda na migracije vidi se kada se uključe porodični, kao i drugi faktori.

Uvođenje rodnog pristupa u istraživanje migracija

Istraživanje o odnosu roda i migracija je prošlo nekoliko nivoa. Istraživači su pokušali da popune praznine koje su nastale višedecenijskim fokusiranjem isključivo na muške migrante. Novija istraživanja pokušavaju da preformulišu teoriju migracija uz kreiranje saradnje među disciplinama i inovativnim rešenjima koja će kombinovati kvantitativne i kvalitativne metode koji razumeju rod kao kontekstualan i relacionalni, dinamičan proces, vođen odnosima moći.

Iako se mislilo da se okretanje rodu dogodilo zbog pojave postmoderne filozofije i socio-lingvistike krajem 1980-ih godina, situacija je bila malo drugačija. Naime, društveni naučnici oba pola su u svojim disciplinama postali okrenuti rodu jer je to bila intelektualna strategija da bi se zaustavila marginalizacija radova koji su bili fokusirani na žene. U tom smislu, rodne studije migracija su se pokazale kao važan aspekt u naučnoj kreativnosti. U tom pogledu, dakle, interdisciplinarni pristup se pokazao kao najplodniji, međutim, i dalje postoje razlike u disciplinama kada se radi o epistemologiji, teoriji i metodologiji. Antropolozi su bili ti koji su uglavnom vodili dijaloge oko stvaranja interdisciplinarnosti, dok su psiholozi i politikolozi teže prihvatili govore o rodu u okviru i van njihovih disciplina. Iako je bila pod uticajem postmoderne filozofije, antropologija je pojam pola postavila u centar svoje analize još pre 1970. godine i u tom smislu je ova disciplina pripremila put feminističkim istraživanjima žena 1970-ih i rodni studijama 1990-ih godina. Margaret Mid (1935, 1949) je na Papua Novoj Gvineji istraživala do koje su mere razlike u temperamentu određene kulturom pre nego što su urođene. Ona je u svojim radovima naišla na drugačije šablone muškog i ženskog ponašanja svake kulture koju je proučavala i sve su bile različite od tadašnjih rodni očekivanja u Sjedinjenim Američkim Državama. U to vreme je rad Margaret Mid bio pionirski jer je govorio o odvajanju biološki određenog pola od društveno kategorisanog roda.

Antropologija je preuzela važnu ulogu u otvaranju interdisciplinarnog dijaloga u okviru migracionih studija i stimulisala razvoj rodne analize u i van okvira svog polja istraživanja. Feministička etnografija je u antropologiji i sociologiji navela naučnike da premoste jaz između kvalitativnih i kvantitativnih metoda. Mahler i Pessar (2006) navode da je neophodno koristiti oba metoda jer se onda koriste i prednosti i slabosti oba pristupa. Etnografski pristup može da se koristi za istraživanje različitih aspekata: srodstva, domaćinstva, društvenih mreža, zaposlenja i posledica koje ima na rodne odnose i prakse; za istraživanje izbeglica i ljudskih prava; migracija i društvenih konstrukcija subjekata i identiteta; roda, seksualnosti, prve i druge generacije migranata i transnacionalizma. Dakle, antropologija i kvalitativna sociologija su oblasti koje su više bile okrenute ka rodnoj analizi nego kvantitativna sociologija koja je imala mnogo jači uticaj na proizvodnju znanja. Da bi se migracione studije razvile na način koji bi donosio najviše rezultata u istraživanjima, neophodno je da se javi saradnja između disciplina, te da se bolje uklapaju i koriste kombinovane kvalitativne i kvantitativne metode. Dakle, najveći izazov u daljoj analizi roda u migracionim studijama je pronaći način kako da se prebrode tenzije između ovih metodoloških pristupa i da se nađe ono što svaka od njih doprinosi rodnim studijama migracija.

Studije roda i migracija otvorile su nova poglavlja empirijskih pitanja i teoretsanjanja dok su u isto vreme problematizovale značenje teorije i odnos između teorije i metodologija u sve izraženijem interdisciplinarnom polju. Neke discipline vide rod kao relacioni i konstitutivni za sva ljudska delanja i razmišljanja, dok drugi rod posmatraju kroz binarne kategorije muškog i ženskog. Neki naučnici smatraju da je rod situaciona kategorija, te pribegavaju kvalitativnim metodama ili teoretišu na univerzalnom nivou koji pretpostavlja događaje za sva vremena i mesta.

Ključni faktor u uvođenju rodne analize u disciplinarni *mainstream* i *malestream* (Morokvašić, 2008) potiče iz otvorenosti ka kvalitativnim istraživanjima koja ovu analizu pomeraju iz marginalnog položaja, kao i metodološki eklektizam. Zapravo je rodna analiza ulazila iz susednih društveno-naučnih polja (prvenstveno antropologije) ili iz humanističkih nauka (kroz rad etničkih i ženskih studija).

Kao što je već rečeno, rod je jedan od najznačajnijih faktora u istraživanju migracija. Međutim, samo rod, ukoliko se uzme kao izolovana perspektiva, ne može da nam do kraja objasni perspektivu mobilnosti muškaraca i žena. Rod se u studijama migracija posmatra u kontekstima: porodice, ličnih veza, socijalnog kapitala i tržišta rada. U tim različitim sferama svakodnevce naročito je značajno uočiti da žene danas imaju tendenciju da izađu iz društvenih uloga koje im je društvo pripisalo time što ulažu u svoje obrazovanje i zauzvrat očekuju bolje šanse na tržištu rada. Zbog toga one prihvataju mobilnost (bilo unutar svoje države ili van nje) kao strateško delovanje (promišljenu akciju) i integrišu ta prostorna kretanja u svoje stilove života.

Proučavanje rodno aspekta migracija je multidisciplinarno područje koje akumulira gorenavedene teorijske pristupe, a novina je to što je koncept roda glavni u migracijama, tj. migracije su rodno određene u svim svojim aspektima. Rodni pristup migracijama teži da uzme u obzir i makronivoe u kojima se migracije odvijaju, kao i lokalne kontekste i aktere koji u njima učestvuju. Dakle, u pitanju je sinteza mikro i makro- istraživačkih pristupa sa strukturalnim i akterskim pretpostavkama samih migracija. Hoffman i Buckley (2011, u: Pešić, 2013) navode da se na makronivou migracije posmatraju na svim analitičkim nivoima, u rodno determinisanim potrebama tržišta rada i imigracionim politikama u zemljama destinacije; na mezo nivou se proučavaju migrantske mreže i njihova rodna priroda. Te mreže imaju važnu ulogu u odlučivanju ko migrira. Na mikro-nivou ekonomska deprivacija koja je rodne prirode kao i ljudski kapital utiče na migracije i samim tim je važna za izučavanje. Kao što možemo zaključiti iz navedenog, proučavanje rodno aspekta u migracijama je jedna od ključnih dimenzija za objašnjavanje i proučavanje migracija.

Rodna analiza je od 1990-ih godina postala povezana sa diskurzivnom analizom i kritikama strukturalističke i pozitivističke metodologije. Takođe, devedesetih godina dolazi do razvoja rodno orijentisanih studija migracija koje se povezuju sa utemeljenjem postmoderne filozofije i izučavanjem jezika u okviru savremene teorije o društvu (Donnato, Gabaccia, Holdaway, Manalansan and Pessar, 2006; u: Pešić, 2013). U fokus se stavlja dinamika migracionog procesa, tj. njegova rodna određenost, i istraživanja se fokusiraju na načine na koji su socijalne konstrukcije roda u migracionim procesima odvijaju u odnosu na etničke, rasne ili klasne determinante. Rod je jedan od ključnih faktora za razumevanje uzroka i posledica migracija i upravo su migracije polje koje jasno izražava relacioni karakter rodno odnosa.

U najnovijem periodu, od 1990-ih godina, rodni aspekt postaje deo različitih istraživačkih sfera. Uvođenjem kategorija roda kao relacione kategorije u istraživanje migracija, definišu se i redefinišu rodni identiteti i uloge migranata. Relacione kategorije pretpostavljaju da su muškost i ženskost određene datim situacijama jedna u odnosu na drugu. Rod se smatra fluidnim, a ipak uloge koje se dodeljuju rodu su društveno konstruisane kao muške ili ženske i ne mogu da se posmatraju odvojeno od ljudskih praksi i društava u kome su idealizovane. Ovaj relacioni karakter rodno uloga dolazi do izražaja u migracijama jer se rodne uloge prepliću sa promenama ekonomskog, političkog i kulturnog okvira do kojih dolazi sa preseljavanjima (Mahler and Pessar, 2001a u: Pešić, 2013). To znači da se kontekstualni karakter roda razlikuje u različitim zemljama, a zatim u zemljama i područjima porokla, tranzita i destinacije.

Bitno je spomenuti da, iako postoje uvidi o važnosti roda u istraživanju migracija, i dalje postoje studije koje se baziraju isključivo na muškarcima, kao i one koje su

bazirane isključivo na ženama ili koje porede muške i ženske šablone zapošljavanja, kretanja ili političke inkorporacije. Ova istraživanja su svakako važna, ali istraživači koji se bave istraživanjem roda pokazali su da i u takvom pristupu postoje nedostaci. Istraživanja koja su okrenuta isključivo muškarcima ili ženama, ili ona koja porede muškarce i žene, prvi su koraci ka rodnoj analizi, ali su ograničena u smislu da ne mogu da objasne na koji način rod utiče na strukturisanje moći u ljudskim vezama, pa tako i kod ljudi koji su u pokretu.

Rezultati rodne analize pokazuju da su muškost i ženskost definisane u vezi jedne sa drugom, kao što su i druge oblasti moći i razlike (klasa, rasa i etnicitet). Ovde se govori o dinamičkoj prirodi rodnih ideologija i praksi gde ljudska bića (rodno određena kao muško ili žensko, seksualizovana kao homoseksualna, biseksualna ili heteroseksualna, transseksualna itd.) saraduju ili se bore međusobno sa svojim prošlostima i strukturama menjanja svojih svetova (ekonomskih, političkih, društvenih) kroz migraciju (Brettel and de Berjeois, 1992; Hondagneu-Sotelo, 1994, 2003; Mahler and Pessar, 2001; u: Pešić, 2013).

U novijim istraživanjima roda i migracija, ispituju se brojne teme povezane sa rodnom: životi muških i ženskih migranata, politike i sprovođenje migracija, radna mesta migranata, životne situacije u neoliberalnim ili državama blagostanja u vezi sa politikama prema migracijama ili populacijama koje su rođene u inostranstvu. Zatim, istražuje se rod u dijasporama, čak i u kontekstu svetskog kapitalističkog sistema. S obzirom na to da se radi o rodnoj analizi migracija koje se istražuju na različitim skalama, od lokalnog do globalnog, došlo je do konstruisanja „rodne geografije moći” od strane socijalnih antropologa Sarah Mahler i Patricia Pessar (2001).

Ideja da je rod sastavni deo procesa migracije i da teorije migracije treba da uvrste ovaj koncept, uticala je i na druga polja istraživanja migracija. Na primer, Boyd i Grieco (2013) govore o tome da ekonomski faktori nisu rodno neutralni jer razvijena nacionalna ekonomija na drugačije načine utiče na ekonomske uloge muškaraca i žena, i time omogućava ili sprečava međunarodnu migraciju. Takođe, u nekim zemljama koje traže radnu snagu, ta potreba može biti rodno određena te će jedna rodna grupa migrirati više od druge (potrebe u SAD-u za negovateljicama, koje popunjavaju Filipinke i druge žene – Bobić, 2013). Takođe, umrežavanje je veoma bitno, jer su društvene, transnacionalne mreže te koje pospešuju migraciju iz jedne oblasti u drugu.

Tokom 1980-ih i 1990-ih godina, ideje koje su se javile u okviru feminističke teorije uticale su na to da rod bude uzet kao bitan činilac migracija, a ne samo ideja da su migracije bazirane na individualnim odlukama žena i muškaraca. Rod je viđen kao glavni princip koji čini migraciju i procese koji idu uz nju: adaptacija u novoj zemlji, kontakt koji se ostvaruje sa zemljom porekla i mogući povratak. Ono što su sa-

držaji roda – ideali, očekivanja i ponašanja ili izražavanje muškosti i ženskosti – bitno zavisi od toga o kojem društvu se radi. Zatim, interakcija među ljudima, određeno podneblje i vreme utiču na to da se rodni identiteti dekonstruišu i ponovo konstruišu. Sledeća su bitna pitanja koja feministička gledišta preispituju, a tiču se migracija: Prvo, na koji način patrijarhat daje muškarcima prednost kada su u pitanju resursi koji su dostupni u društvu i kako to utiče na sposobnost žena da migriraju; kako se određuje vreme (*timing*) migracije; i finalna destinacija. Drugo pitanje se odnosi na međusobne veze među ženama i muškarcima i to npr. kako se ženske veze sa članovima porodice, uključujući i muževima, menjaju migracijom. Tačnije, kako je patrijarhat promenjen ili ponovno uspostavljen posle migracije. Autori Boyd i Grieco (2013) se pitaju i na koji način se učešćem žena u tržištu rada u novoj zemlji menja ženski osećaj kontrole i samokontrole, i da li samim tim muškarci preuzimaju više odgovornosti oko brige o deci i domaćinstvu. Takođe, drugi se pitaju da li migracija žena ili muškaraca utiče na odnose moći i donošenje odluka između muškaraca i žena.

Poslednjih decenija 20. veka se dogodila promena u kojoj su žene te čija se iskustva istražuju. Da bi se ispravila „nepravda” koja je učinjena ženama time što su potisnute u studijama migracija, postoji i šansa da će istraživači početi previše da naglašavaju iskustva žena i da zanemaruju muška. Ni taj ekstrem nije pogodan jer je glavna ideja ta da rod kao kategorija bude centralni u studijama migracija i time da jednako budu istraživana ženska i muška iskustva.

Ono što je zapravo potrebno u međunarodnoj teoriji migracija jeste opšti teorijski okvir koji će da vodi istraživanje i objašnjava jedinstvena iskustva muškaraca i žena u svim fazama migracionih procesa (odluka, migracija, adaptacija, vraćanje). U svim ovim fazama su rodne uloge, odnosi i hijerarhije važni za migracioni proces. Međutim, kao što je rečeno u prethodnim delovima rada, stvaranje ovakvog sveobuhvatnog, interdisciplinarnog projekta je veoma teško jer se migracije i rod u migracijama proučavaju iz različitih društvenih i humanističkih nauka i nije često slaganje među istraživačima kada su u pitanju teorije migracija i roda.

Odluka o migraciji (*i faze pre same migracije*) je, prema mišljenju Boyd i Grieco (2013), faza u kojoj mnogi faktori oblikuju odluke o migraciji i ženama omogućavaju ili onemogućavaju migraciju. U ovoj fazi su uključeni sistemski i makro faktori kao što je stanje nacionalne ekonomije i individualni, mikro faktori – rodno određene etape u životnom ciklusu individua. Tu se javlja podela na: 1) rodne odnose i hijerarhije; 2) statuse i uloge i 3) strukturalne karakteristike zemlje porekla.

Rodni odnosi i hijerarhije u porodičnom kontekstu utiču na migraciju žena, jer je uglavnom u porodicama prisutna ženska subordinacija, te porodica određuje ženske uloge i njihovu relativnu motivaciju za migracijom, kontroliše distribuciju resursa i informacije koje mogu da pomognu, obeshrabre ili zaustave migraciju. In-

terakcija ženskih uloga, statusa i godina u okviru određenog društveno-kulturnog konteksta dovodi do migracione mogućnosti koja može da utiče na žensku mogućnost da se iseli. Izveštaj Ujedinjenih nacija³ koji se tiče žena i migracija govori o tome da status i uloga žena utiče na njihove migracione mogućnosti i predlaže tri nivoa koja treba da se istražuju: individualni, porodični i društveni. Individualni faktori su: godine, rasa/ etnicitet, poreklo (ruralno/urbano), bračno stanje (neudata, udata, razvedena, udovica), reproduktivni status (prisustvo ili odsustvo dece), uloga u porodici (žena, ćerka, majka), pozicija u porodici (autoritativna ili podređena), obrazovni profil, radno iskustvo i klasna pozicija. Porodični faktori uključuju veličinu, sastav članova po starosti i polu, fazu u životnom ciklusu, porodičnu stukturu (nuklearna, proširena itd.), roditeljski status (jednoroditeljska, oba roditelja itd.) i klasna pozicija. Društveni faktori se odnose na društvene norme i kulturne vrednosti koje određuju da li će žene migrirati i ukoliko mogu, kako će to realizovati (preko radne migracije ili porodične reunifikacije) i sa kim (same ili sa porodicom). To znači da kultura u kojoj žena živi bitno utiče na to da li će žena migrirati ne samo u smislu autonomne, samostalne odluke o migraciji, već i u smislu dostupnosti resursa koji su neophodni za migraciju.

Naravno, određeni makro faktori zemlje porekla utiču na rodno specifične migracione tendencije koje mogu da budu u interakciji sa rodnom odnosima i pozicijom žena u društvu te da utiču na odluke o tome ko se seli i kada. Karakteristike o kojima se ovde govori su: stanje ekonomije (poljoprivreda, industrija, nivo razvitka itd.); tipovi ekonomije koji su prisutni u raznim sredinama (poljoprivreda, industrija ili mešovita ekonomija i sl.); naseljski nivo (urbano-ruralni, koji je uslovljen ekonomskim promenama i promenama u proizvodnim tehnologijama); uslovi tržišta rada i uslovi rada (visine plata, benefiti); ekonomske mogućnosti ponude različitih tipova posla; sposobnost nacionalne vlade da omogući odgovarajuće servise i infrastrukturu (edukacije, usavršavanja); geografski položaj zemlje i jezik zemlje iz koje se migrira; stepen integracije domaće ekonomije i svetske ekonomije; uslovi ponude i potražnje rada u zemljama porekla i destinacijama; prisustvo ili odsustvo postojećih migracionih sistema u drugim oblastima (Boyd and Grieco, 2013).

Rod i integracija

Postoje različiti uzroci, faktori koji utiču na migraciju. U nekim zemljama će migrirati više muškarci, a drugima žene. Međutim, odluka o odlasku nije isto što i dobiti dozvolu da se neko nastani, uključujući u tržište rada, odnosno dobije držav-

³ <http://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2013/12/gender-on-the-move>, pristupljeno 15/09/2016.

ljanstvo određene države. Tu stupaju na scenu državne politike koje donose vlade i ministarstva od strane zemalja prijema i imaju važnu ulogu u rodnom međunarodnom migracionom procesu. Velike oblasti imigracije (SAD, Evropa, Okeanija) uređuju nacionalne politike koje promovišu restriktivna, odnosno selektivna (biraju kojim migrantima i migrantkinjama će dati pravo na useljenje), donose specifična inkluzivna ili ekskluzivna pravila koja utiču na žene i muškarce migrante na veoma različite načine. Ove politike su često uslovljene implicitnim ili eksplicitnim pretpostavkama o statusu i ulogama žena i muškaraca u okviru porodice i u okviru društva. Na primer, neke zemlje koje su poznate kao izvor radne snage napravile su politike i uslove koji sprečavaju da se žene uključe u radne migracije. Dakle, imigracioni zakoni i regulative država destinacija bitno utiču na načine integrisanja žena i muškaraca migranata (Boyd and Grieco, 2003):

1. Migracione politike nekih zemalja su takve da implicitno podrazumevaju da su žene „zavisne”, a nasuprot njima se javlja „nezavisan” muškarac. Žene se klasifikuju u odnosu na muškarce (kao supruga, kćerka), a ne preko svog samostalnog statusa.
2. Ukoliko se pretpostavi da žene imaju „zavisan” status, pretpostavlja se i to da će žene biti smeštene u „porodične uloge” pre nego u „uloge na tržištu rada”. To potom dovodi do učvršćivanja faktora koji su odgovorni za društvenu ranjivost migrantkinja. Ovo je naročito važno u zemljama koje uvoze radnu snagu i razdvajaju pravo rada od boravišnog prava. Samim tim, žene koje nemaju radnu dozvolu mogu biti zaposlene samo nelegalno.
3. Tradicionalne polne uloge i stereotipne slike koje se tiču položaja žene u društvu mogu da utiču na tip posla kojima će se migrantsko tržište rada voditi. Žene koje migriraju i zaposlene su, uglavnom se koncentrišu u pretpostavljeno „ženskim” oblastima, kao što su domaće usluge ili *care work* (poslovi brige i nege). U zemljama koje primaju privremene radnike, većina žena je primljena kao domaće radnice što se odnosi uglavnom na brigu o deci (up: Morokvašić, 2010; Lutz and Palenga-Möllenbeck, 2010; Isaksen, 2010; Leon, 2010). Takođe, pored države, razne institucije i organizacije mogu da utiču na to ko se useljava i samim tim da deluju i na rodnu kompoziciju migracionih tokova. Domaći radnici i radnici u pornografskoj i seks industriji mogu da uđu u zemlje preko organizovanih posrednika. Ove institucije ili organizacije, bilo legalne ili nelegalne, iako nisu deo politika zemalja porekla i destinacije, rade tako da izbegnu ustanovljene javne politike. Akcije koje sprovode ove organizacije mogu da povećaju izgleda da žene migriraju jer se ponašaju kao mreže koje povezuju potencijalne migrantkinje sa potrebama tržišta rada koje traži žensku radnu snagu u zemljama destinacija.

I na kraju, bitno je osvrnuti se na međunarodne konvencije koje utiču na imigracione politike i koje mogu biti rodno obojene. Primer za ovo je Konvencija Ujedinjenih nacija iz 1951. godine koja se odnosi na status izbeglica i koja definiše ko je izbeglica. Može se reći da ova definicija favorizuje muškarce kao izbeglice jer su slučajevi gonjenja koje žene doživljavaju u svojim kućama i u privatnoj sferi manje prepoznati kao prihvaćeni razlozi za dobijanje statusa izbeglice.

U poslednjoj fazi, fazi integracije, posle preseljenja žene i muškarci mogu biti tretirani na drugačiji način i sâm čin readaptacije (ukorenjivanja) u drugoj sredini mogu doživeti na različite načine. Na integraciju utiču tri faktora:

- 1) status pri ulasku i sposobnost integracije;
- 2) šabloni inkorporacije u tržište rada;
- 3) uticaj migracije na status žena i muškaraca.

U zemljama u kojima imigracione politike odlučuju o sudbini migranata, status pri ulasku u državu (tip vize u SAD-u, recimo) često određuje pravac zaposlenja i stanovanja. Status koji žene imaju pri ulasku više će se odraziti na integraciju žene migrantkinje, tako što će ga produžiti i otežati, zato što se prava zaposlenja i stanovanja, kao i druga prava koja idu sa njima, razlikuju po rodu. S obzirom na to da su žene migrantkinje viđene od strane država kao „zavisne”, njihova prava mogu biti legalno vezana za migracioni rezidencijalni status drugih članova porodice. To može da utiče na sposobnost žena da osvoje ta prava.

Kako su žene definisane pri ulasku u zemlju, takođe može da utiče i na druga društvena prava i pogodnosti kao što je legalno dobijanje državljanstva, pristup kursovima jezika, poslovna usavršavanja itd. Iz ovih razloga, studije (Boyd i Grieco, 2003) o ženama migrantkinjama govore da je njima češće odbijeno puno državljanstvo, tj. puna civilna, politička i društvena prava i odgovornosti koje idu uz pripadnost određenom društvu.

Rasa, mesto porekla i rodno uslovljene hijerarhije koje postoje u zemljama destinacija važne su i utiču na udeo žena i muškaraca migranata u tržištu rada. Žene imaju drugačija iskustva od muškaraca jer su često odvojene tradicionalnim „ženskim” poslovima kao što su: domaći rad, briga o deci ili proizvodnja tekstila. To se ne odnosi samo na žene koje su manje obrazovane, jer opšte hijerarhije, koje utiču na žene, posebno pogađaju žene migrantkinje u smislu poslovnih prilika, radne sredine i plata, te su u tom pogledu žene manje favorizovane u odnosu na muškarce.

U zemljama destinacija, međutim, migracija može da utiče na promenu statusa i rodne odnose muškaraca i žena. To znači da nove ekonomske uloge i odgovornosti utiču na pregovore i otpornost ka promenama i kod muškaraca i kod žena. Što se tiče literature o ženskoj migraciji, govori se o dva aspekta promene statusa koji se dešavaju posle migracije (Boyd i Grieco, 2003).

U vezi sa pitanjima integracije važno je istražiti kako legalni status migranata utiče na obrasce integracije migranata na tržištu rada, u oblasti stanovanja, lečenja, zdravstvene zaštite. Žene migrantkinje koje se nalaze na preseku rodnih i etničkih hijerarhija na tržištu rada su često ograničene svojim migracionim statusom. Irregularni migranti (koji prelaze granicu zemlje bez važećih putnih isprava), naročito doživljavaju sistematsku diskriminaciju na tržištu rada, što ih primorava da prihvataju poslove najnižih statusa i zarada (tzv. prekarijata). Migranti naročito postaju svesni relacije i kontekstualne prirode roda kada pokušavaju da ispune očekivanja i ponašanja koja mogu dosta da se razlikuju od onih koji su u njihovoj zemlji porekla (Doneto et al. 2006). Takođe, migranti koji se kreću iz jednog društva u drugo pokazuju manje ili više suptilne promene u načinu na koji se reprezentuju. Međutim, u slučaju žena i neheteroseksualaca, migracije menjaju najintimnije dimenzije života individue: osećanja, strategije samoreprezentacije i društvene hijerarhije kao i sposobnost da promišljaju i kreiraju sopstvene životne putanje (Nolin 2006; u: La Barbera, 2015).

Migranti u Evropi se i dalje smatraju najviše marginalizovanim „drugima”. Nakon događaja od 11. septembra u Americi, muslimani su ti koji su postali prvenstveno marginalizovani. Muslimanke koje su nosile veo su pretvorene u „Drugog” *par excellence* (Aldbi Sibai Sirin, 2012; u: La Barbera, 2015). Evropa koja je smatrana demokratskom, sekularnom i progresivnom (Erel, 2003; Karakaşoğlu, 2003; u: La Barbera, 2015) razlikovala se od „nemodernog Islama”. Muslimanke su u hegemonijskom javnom diskursu smatrane inferiornim, neobrazovanim, nazadnim i žrtvama svoje kulture (Mani, 1987, Spivak, 1988, Mohanty, 1988, Ahmed, 1992, Narayan, 1997, Yegenoglu, 1998; u: La Barbera, 2015). Poput medija, društvene nauke predstavljaju muslimanske žene kao pasivne žrtve svoje religije, žene koje su potčinjene od strane patrijarhalnih struktura njihovih zajednica (Okin, 1999, MacKinnon, 2000; u: La Barbera, 2015). Da bi ova slika bila učvršćena, stereotipne slike muslimanki i patrijarhalnih društava se često prikazuju u medijima, a hidžab se smatra simbolom njihovog odbijanja integracije u pluralna i demokratska evropska društva. Sa druge strane, nošenje vela se kod muslimanki smatra kao krucijalna praksa u stvaranju njihovog identiteta muslimanki u nemuslimanskim zemljama Evrope.

Studije su pokazale promenu bračne moći, nakon naseljavanja na novom (po pravilu razvijenijem području), a procesi pregovaranja moći se odvijaju ne samo među partnerima koji su migrirali nego i među transnacionalnim partnerima (gde je jedan partner otišao, a drugi ostao u zemlji porekla) (ibidem):

- 1) *Pozicija migrantkinje u okviru porodice*: Kod nekih žena migracija znači poboljšanje društvenog statusa, pa je prostorna mobilnost povezana sa društvenom. Ekonomska nezavisnost se povezuje sa relativnom autonomijom, u vezi sa uče-

šćem na tržištu rada. Samim tim, može se dogoditi da se javlja nova distribucija moći u porodici, te da će žena imati veći autoritet i učešće u donošenju odluka i kontroli porodičnih resursa. Ova promena statusa može i da pomogne u promeni odnosa koji migrantkinja ima sa suprugom i/ili decom. Sa druge strane, učešće na tržištu rada za neke žene može da znači da imaju više opterećenja koja moraju da iznesu, pogotovo ako se ne menjaju stare uloge koje se tiču kućnih poslova i brige o deci.

- 2) Drugi važan aspekt društvene promene, kada je reč o ženama i migraciji, jeste uticaj koji ima pomeranje iz jednog rodno determinisanog sistema u drugi. Uopšteno govoreći, to često znači prelazak iz jednog patrijarhalnog sistema u drugi. Iako migracija može da dovede do poboljšanja u društvenom statusu žena, tu je naglašen odnos između društvenog i porodičnog konteksta u kojem ne mora da se promeni njihov položaj u okviru porodice.

Zaključak

Rod se definitivno pokazao kao važan, ako ne i ključni faktor u konceptualizaciji migracionih procesa. On određuje ko se seli, na koji način se ta selidba odvija i koje posledice ostavlja na muškarce i žene. Samim tim, veoma je važno da teoretičari migracija uvide ovaj značaj da bi se koncept roda prikladno i efikasno utemeljio u studije migracija, te omogućio istraživanja različitih iskustava koje migranti doživljavaju. Pored roda, neophodno je uzeti u obzir i sve druge bitne faktore, one manje ili više vidljive, spoljašnje (starost, rasa, klasa, nacija, religija itd.), kao i unutrašnje (iskustva pojedinca, doživljaji itd.), da bi se bolje utemeljile studije o međunarodnim migracijama i iskustvima žena i muškaraca, odnosno rodova u svetu (La Barbera, 2015). Međutim, s obzirom na nedostatak istraživanja i interdisciplinarnog sveobuhvatnog znanja o problematici roda u savremenim istraživanjima migracija, i dalje je pojam roda u migracijama u senci. Rodni pristup, iako dokazano relevantan i neophodan u polju koje je toliko složeno i interdisciplinarno, nažalost do danas je ostao samo jedan od postojećih (pored političko– pravnog, ekonomskog, demografskog, bezbednosnog itd). Istraživanja koja se finansiraju iz određenih centara moći – ili su okrenuta samo ka muškarcima ili samo ka ženama (pretežno kao izbeglicama i žrtvama), dok je neznatan broj onih koja dosledno primenjuju rodni pristup. To naravno nije povezano samo sa samim studijama migracija, već je deo šireg problema načina proizvodnje i reprodukcije znanja u zemljama centra. Upravo zbog svega toga, od vitalnog je značaja da teoretičari migracija uvide značaj koncepta roda ne bi li se on prikladno i efikasno utemeljio u studije migracija, te omogućio istraživanje kontekstualizovanih iskustava (na severu, jugu, u zemljama Latinske i Severne Amerike, Evrope, Azije itd.) koje migranti oba roda doživljavaju i preživljavaju. To bi onda

omogućilo i donošenje adekvatnih praktično političkih mera primerenih korišćenju potencijala i resursa migracija i migranata u domaćem razvoju, odnosno razvoju zemalja porekla i iseljenja. Sem toga, bitno je uključiti i druge faktore, kako lične (iskustva pojedinca, doživljaji i sl.) tako i strukturne (starost, rasa, klasa nacija religija itd.) da bi se na adekvatan način povezivanjem mikro i makro pretpostavki i relevantnih ishoda bolje utemeljile studije o međunarodnim migracijama i iskustvima ljudi.

Literatura

- Bobić, M. (2013). *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Boyd, M. and Grieko, E. (2013). *Women and Migration: Incorporating Gender into International Migration Theory*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Donato, M. K. and Gabaccia, D. and Holdaway, J. and Manalasan, M IV. and Pessar, R. (2006). A Glass Half Full? Gender in Migration Studies. *IMR*, Volume 40, Number 1. New York: Center for Migration Studies.
- Isaksen, W. L. (ed.). (2010). *Global Care Work: Gender and Migration in Nordic Societies*. Lund: Nordic Academic Press.
- La Barbera, M. C. (ed.). (2015). *Identity and Migration in Europe: Multidisciplinary Perspectives, International Perspectives on Migration 13*. Basel: Springer International Publishing.
- Leon, M. (2010). Migration and Care Work in Spain: The Domestic Sector Revisited. *Social Policy and Society*, Volume 9, Issue 03. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lutz, H. and Palenga-Möllenbeck, E. (2010). Care Work Migration in Germany: Semi-Compliance and Complicity. *Social Policy and Society*. Volume 9, Issue 03. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mead, M. (1949). *Male and Female*. New York: William Morrow & Company.
- Mead, M. (1935). *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: Penguin Group (USA) Incorporated.
- Morokvašić, M. (2010). Feminizacija migracija? *Stanovništvo*, 2, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja.
- Morokvašić, M. (2008). *Feminizacija migracija: od žena migrantkinja do rodne perspektive u migracijskim studijama*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 21. novembra 2008; (predavanje po pozivu).

- Pessar, R. and Mahler, S. (2006). Transnational Migration: Bringing Gender in *The International Migration Review*, Vol. 37, No. 3, Transnational Migration: International Perspectives.
- Pešić, J. (2013). Rodna perspektiva u proučavanju migracija u: *Sociologija*, Vol LV, No2, str 169–352.
- Schneider, F. N. and Collet, B. (eds). (2010). *Mobile Living Across Europe II. Causes and consequences of Job-Related Spatial Mobility in Cross-National Comparison*. Leverkusen: Barbara Budrich Publishers.

Internet izvori:

<http://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2013/12/gender-on-the-move>, pristupljeno decembra 2016

Milica Bobić

GENDER APPROACH IN MIGRATION RESEARCH. GENDER AND INTEGRATION IN MIGRATION.

Summary: *Gender approach in contemporary migration research is relatively new as migration has traditionally been seen as an economic phenomena based on the analysis of costs and benefits as well as spatial and geographic movements of people, that is, the so called phenomena of forced migration, refugees and asylum. This paper explores gender which, as it will be shown, is central in postmodern studies of migration, i.e. in micro-analytic research approaches where macro-analytic approaches (economic, geographic and political) are connected with individuals who are in this case determined by gender. Another important aspect of migration is integration of migrants thus this paper will consider the link between gender and integration. However, given the lack of research and interdisciplinary comprehensive knowledge of gender issues in contemporary migration research, the concept of gender in migration is still quite obscure. Gender approach, even though proven as relevant and necessary in a field which is highly complex, has so far been left as one of the possibilities. Research that have been financed from certain power centers have been focused on women (usually as refugees and victims of trafficking etc) or men only and few papers consistently apply gender approach.*

Key words migration, gender, gender analysis, identity, integration.

Sreten M. Jelić
Poljoprivredni fakultet
Zemun

Milica D. Vasić
Poljoprivredni fakultet
Zemun

ŽENE I DECA MIGRANTI – ŽRTVE TRGOVINE LJUDIMA

Apstrakt: *Žene i deca u Srbiji, ali i generalno gledano, čine društveno osetljivu grupu stanovnika. Žene i deca predstavljaju fizički nejak, zavistan i često izmanipulisan deo populacije. Najzastupljeniji su u trgovini ljudima i to je problem koji se teško može iskoreniti. Žene i deca su veoma značajni akteri u svakom društvu i u svim sferama života. Prema podacima iz 2014. godine, 43% žrtava trgovine ljudima u Srbiji su žene, a deca 42%. U celini gledano to je 85% od ukupne trgovine ljudima. Prema podacima iz 2016. godine, žene i deca u Evropi predstavljaju 60% tranzitne grupe, što je značajno povećanje u odnosu na 2015. godinu. Deo ove tranzitne populacije su žrtve trgovine ljudima. U medijima su projektovane neke od evidentnih priča iz kojih se mogao doneti zaključak da se mnogo žena i dece krijumčari u ovim migracionim procesima. Problem je neposedovanje dokumenata migranata za identifikovanje. Osim toga, žrtve trgovine ljudima često su nezaštićeni predmet nasilja u društvu. Najveći broj žrtava trgovine ljudima je povezan sa seksualnom eksploatacijom, zatim su tu: krijumčarenje narkotika, prinudan rad, prosjačenje, ilegalni poslovi, trgovine ljudskim organima i mnoge druge ljudski nemoralne i nehumane aktivnosti i svrhe. Ovaj problem je javna tabu tajna. U radu će biti više reči o korenima ovog problema, efektima po društvo, socio-društvenim aspektima ovog problema, potencijalnim rešenjima i sl.*

Cljučne reči: *migracije, žene, deca, trgovina ljudima.*

Rezultati istraživanja

Autori su pristupili ovoj temi sa željom da sumiraju i istraže najnovije dostupne podatke i informacije o ženama i deci migrantima koji su žrtve trgovine ljudima ili potencijalne žrtve trgovine ljudima. Ovaj društveni problem dobija na intenzitetu u migrantskim talasima kroz Srbiju poslednjih par godina. Srbija se nalazi na tran-

zitnoj mapi migranata i veliki broj žena i dece prolazi kroz nju. Na samom početku treba napomenuti da se do preciznih podataka o ženama i deci žrtvama trgovine ljudima teško dolazi, a ukoliko se radi o migrantima – dostupne su procene i evidentirani prijavljeni slučajevi.

Od metoda u istraživanju za pripremu i izradu ovog rada korišćen je metod istraživanja za stolom (desk search), metod analize, metod sinteze i deskriptivni metod. Cilj je bio predstaviti dostupne podatke o obrađenoj temi i dati određene zaključke na osnovu dostupnih podataka.

Determinante žena i dece migranata – žrtava trgovine ljudima

Kada govorimo o ovoj osetljivoj migrantskoj grupi koja je podložna trgovini ljudima polazimo od određenih karakteristika koje ih čine baš podobnim za to. Autori su na osnovu sveobuhvatne analize nastojali da definišu determinante. Naravno da sem determinanti koje će biti navedene u narednom delu teksta sigurno postoje još neke, te da je predstavljenu klasifikaciju determinanti moguće dopuniti i korigovati.

Determinante koje po stavu autora rada određuju žene i decu migrante kao potencijalne žrtve i žrtve trgovine ljudima:

Fizički nejakim deo populacije, pre svega žene i deca su senzibilni deo populacije koji nije u mogućnosti da pruži fizički otpor i na taj način zaštititi sebe. Deca su mala i nejaka, a žene fizički slabije i prvenstveno nastoje da zaštite svoju decu tokom procesa migracija. Fizička diskriminisanost ove populacione grupe odgovara trgovcima ljudima, jer su u tom segmentu u prednosti.

Finansijski uslovljen ili ograničeno finansijski sposoban deo populacije odnosi se na to da žene i deca migranti u malom broju imaju finansijska sredstva da se zaštite i obezbede siguran put tokom migracija. Oni su često na ovim putovanjima prepušteni sreći i samima sebi. Ukoliko poseduju izvesnu količinu novca, ni to im nije garancija da će bezbedno stići do željenog mesta. Podložni su prevarama kako od strane krijumčara, tako i od strane trgovaca ljudima. Žene i deca migranti su izmanipulisani deo populacije, a ovo se odnosi i na to da oni možda ne kreću put migracija svojom voljom. Tako da sve neprilike koje se dešavaju na migrantskoj ruti imaju manipulativni uticaj na njih.

Nepismenost ove migrantske grupe je još jedna od determinanti po mišljenju autora. Ukoliko se radi o mladim ženama koje dolaze iz ratom zahvaćenih oblasti, one nisu stigle da se posvete obrazovanju. Deca naročito mogu biti nepismena. Poseban oblik nepismenosti odnosi se na nepoznavanje ili ograničeno i nedovoljno znanje engleskog jezika. Neznanje jezika može biti jako opasno za ovu osetljivu migrantsku

grupu. Trgovci i krijumčari su upoznati sa ovom determinantom i zloupotrebljavaju je da bi realizovali svoje kriminalne aktivnosti.

Neposjedovanje dokumenata je veliki problem za decu i žene migrante. Neka deca nemaju izvađena dokumenta, a pojedina se i rađaju na putu migracija, pa je i to razlog za neposjedovanje dokumenata. Poznata je i činjenica da migranti tokom migracija iz različitih razloga bacaju svoja dokumenta i onda ih na granicama registruju ponovo. Tom prilikom se izjašnjavaju da nemaju dokumenta i da su na različite načine ostali bez njih. Činjenica da nemaju dokumenta odgovara trgovcima i krijumčarima ljudi, jer faktički trguju ljudima koji nemaju legitimitet i to im ne predstavlja problem. Oni u tom slučaju manipulišu sa „N.N.” licima.

Siromašan su i nezaštićen deo populacije, pod čime se podrazumeva da su na putu migracija bez kapitala koji su verovatno nekad posedovali, ali i da nisu u potpunosti bezbedni. Pored toga što njihova država ne stoji iza njih, žene i deca su i zdravstveno i mentalno nezaštićeni. Često su prinuđeni da spavaju pod vedrim nebom, snalaze se za hranu i vodu, ograničeni su im higijenski uslovi, naročito u periodu tranzita tokom migracija. Ova činjenica odgovara trgovcima ljudi jer im može poslužiti kao jedan od „mamaca” za migrante.

Takođe, različiti su načini da se ova osetljiva grupa migranata zloupotrebi. Naravno jedna od opcija je krijumčarenje i trgovina ljudima. Krijumčari znaju da budu nemilosrdni i finansijski nanesu velike troškove migrantima, jer je ova grupa pogodna za trgovinu ljudima i njihovim organima, za kriminalne radnje i sl. Žene i deca migranti često kreću put migracija jer se smatra da će lakše proći put zbog svog statusa, stići na željeno mesto, a onda pružiti pomoć ostalima iz porodice da mogu da migriraju u određeno mesto. U nekim mestima gde migranti moraju da se zadrže, a nisu finansijski obezbeđeni, oni traže posao kod lokalnog stanovništva, pa se dešava da i na taj način budu zloupotrebljeni. To što su geografski, verski i na drugi način determinisani utiče i na činjenicu da žene i deca migranti budu neprihvaćeni od okoline zbog svog porekla, vere, boje kože i sl. Trgovci ljudima ovo dobro znaju i to koriste.

Navedene su neke najupečatljivije determinante koje su autori uvideli a odnose se na žene i decu migrante – žrtve trgovine ljudima. Pre svega rizik koji nosi ovo putovanje za migrante predstavlja prostor za krijumčare i ljudske trafikante.

Autori su stava da prethodno navedene determinante na neki način predstavlja i korene problema trgovine migrantima.

Prilikom istraživanja nametnula se tema koja se odnosi na „svrhu” i korišćenje dece i žena migranata koji su žrtve trgovine ljudima. Postoje različiti interesi zbog kojih je ova osetljiva migraciona grupa potrebna trafikantima za „biznis”¹:

¹ Tematski okvir za ovaj deo rada pronađen je na sajtu: <http://www.astra.rs/cinjenice-o-trgovini/sta-je-trgovina-ljudima/>

Seksualna eksploatacija – u najvećem broju slučajeva se koriste u ove svrhe. Zapravo, trgovci vrebaju nezaštićene, finansijski neobezbeđene, zastrašene osobe koje nemaju dokumenta, neobrazovane, koje ne znaju jezik i sl. Te osobe, a često su to mlade žene, devojčice, majke sa decom, postaju lako izmanipulisane i korišćene za seksualnu eksploataciju. Njihove sudbine su kasnije neizvesne, dok su one izložene velikim traumama i stresovima (Grujić, 2002: 243).

Krijumčarenje narkotika još je jedna od krivičnih i kriminalnih delatnosti na koje su prinuđeni migranti. Oni u strahu ili u nadi da će stići na željeno mesto posle obavljenog posla pristaju na ovakve stvari. Žene i deca su uvek manje sumnjivi i zato ih trgovci, kriminalci i dileri koriste. Druga bitna karakteristika jeste da oni ne poseduju dokumenta i ne poznaju jezik u dovoljnoj meri, pa su dileri i trafikanti tada manje izloženi riziku.

Prinudni rad za koji se koriste migranti – žrtve trgovine ljudima – možda u Srbiji nije toliko zastupljen, ali širom sveta svakako jeste. Za rad na imanjima, čišćenje kuća, higijenske poslove itd. Donekle je u 21. veku nerazumljivo da neko nekog tretira kao roba, ali se dešavaju slučajevi da su žrtve trgovine ljudima, migranti, zapravo prodati i postali robovi.

Prosjačenje je još jedan od oblika zloupotrebe žrtava trgovine ljudima pa i migrantima. Ovom nelegalno izmanipulisanom aktivnošću nad migrantima, takozvani makroi uzimaju velike količine novca.

Ilegalni poslovi koji se migrantima, žrtvama trgovine ljudima, nameću su: prostituisanje, trgovina oružjem, narkoticima, ratovanje, ubistva, napadi, imaju posledične aktivnosti po društvo (Grujić, 2002: 243).

Žrtve trgovine ljudima, samim tim i migranti, često se koriste za trgovinu ljudskim organima. Onima koji se bave ovom nehumanom i kriminalnom aktivnošću – trgovinom ljudskim organima, ova populacija odgovara. Sa tim žrtvama se postupa na različite načine – od lišavanja života do nasilnog vađenja pojedinih organa, gde postoji opcija da žrtva preživi. Zapravo, svako poremećeno društveno stanje u državi, da li su to rat, nemiri ili migracije daju prostor za ovakve nelegalne radnje. (Bojanić, 2011:3)

Nameće se pitanje kako žene i deca migranti postaju žrtve trgovine ljudima. Odgovori na ova pitanja delimično su dati u dosadašnjem delu rada, ali pre svega se ističe podobnost i nemoćnost te grupacije. Sve determinante ih predodređuju za to, a trgovci ljudima nisu neiskusni u tom ilegalnom poslu i imaju već razrađene načine i kanale za njega.

Važno je praviti razliku između krijumčara i trgovca ljudima i na to autori žele da ukažu.² Krijumčari su lica koja ilegalno prevoze migrante i nelegalno stiču finan-

² <http://www.astra.rs/cinjenice-o-trgovini/sta-je-trgovina-ljudima/>

sijska sredstva na osnovu te delatnosti. Trgovci ljudima konkretno prodaju ljude, ili ih uvode u neke ilegalne poslove. Krijumčari mogu biti povezani sa trgovcima ljudima, ali i ne moraju. Krijumčari takođe mogu biti ili vremenom postati trgovci ljudima. Obe kategorije poslova su nehumane, nelegalne i poražavajuće za ljudsko društvo, a tim „nelegalnim biznismenima” donose zaradu.

Globalno gledano, u svetu je veliki broj žena i dece migranata koji su žrtve trgovine ljudima. Pod sumnju da je žrtva trgovine ljudima dovodi se svako lice kome se izgubi trag a njegovo telo se ne pronađe ili se ne pronađe živ. Porazavajuća je za slobodno društvo činjenica da ovakve pojave postoje (Lloyd, 2011:14).

Jedan od primera zemlje gde je zloupotreba žena i dece evidentna jeste Australija, u kojoj se nalazi ostvo Nauru namenjeno za smeštaj migranata.³ To je zapravo logor. U samom logoru evidentirane su brojne prijave za napade, silovanja, pokušaje samoubistva, seksualno zlostavljanje mladih žena i dece, kao i nehumane uslove u kojima oni borave. Deca su u ovom logoru najproblematičnija grupacija: 51,3 % izveštaja odnosi se na decu, a deca čine tek 18 % ukupne populacije azilanata na pomenutom ostrvu. Statistika koju je sproveo britanski *Gardijan*, a pre njega o tome izveštavao CNN, navodi da je u jednom periodu bilo sedam prijava seksualnog nasilja nad decom, 59 prijava napada na decu, 30 prijava dece koja su se samopovređivala, a 159 puta prijavljeni su slučajevi dece koja su pretila da će pribeći samopovređivanju.

Autori stavljaju temu za razmatranje: Kakav je psihički sklop i stanje migranata na ostrvu Nauru? Postavlja se pitanje da li su ti ljudi posle preživljene žrtve, napornog puta tokom migracija i različitih dešavanja opasni ili bezbedni po okolinu u kojoj se nađu. Ova populaciona grupa ne sme se zanemarivati.

Određeni svetski mediji pišu i objavljuju podatke o broju migranata, naročito dece koja su postala žrtve trgovine ljudima.

U Velikoj Britaniji je nestalo 360 dece migranata bez pratnje. Za tu decu se osnovano sumnja da su zloupotrebljena. Pojedini nesrećni slučajevi migranata se obelodane u javnosti, ali postoji strah da je tih slučajeva mnogo više. Statistika dalje pokazuje da je u Velikoj Britaniji 81 dete nestalo pre pet godina, 77 pre četiri, a još 87 dece nestalo je u prethodne tri godine. Sva ta deca moguće su žrtve trgovine ljudima.⁴

Evropol navodi da 10.000 dece migranata nedostaje. Ta deca su nestala nakon dolaska na tlo Evrope.

³ Podaci preuzeti sa sajta: <http://www.pravda.rs/lat/2016/08/11/gardijan-o-migrantima-u-australiji-silovanja-zena-i-dece-i-pokusaju-samoubistava-kao-svakodnevnica/>

⁴ Podaci preuzeti sa sajta: <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/hundreds-of-child-refugees-missing-syria-alan-kurdi-aylan-theresa-may-have-vanished-since-arriving-a7222456.html>

Brajan Donald⁵, šef Evropola, navodi sledeće podatke:

5.000 dece je nestalo u Italiji;

1.000 dece je nestalo u Švedskoj;

26.000 dece je prethodne godine ušlo u Evropu bez pratnje;

27% migranata su bili maloletnici prema saznanju Evropola;

10.000 dece je nestalo kao da su figure.

Donald je, kao predstavnik Evropola (Europola), potvrdio da su oni dobili dokaze da je određeni broj dece migranata bio seksualno eksploatisan.⁶

Predstavnici EU su saopštili da trgovci ljudima koriste migranтку krizu kako bi se bavili svojim kriminalnim delatnostima. Oni takođe navode da su žrtve najčešće mladi i deca, devojčice i žene iz Nigerije (Stajić, Lukić, 2012: 39). Više od 4.370 nigerijskih žena i devojčica uputilo se ka Evropi, dok ih je prethodne godine bilo 1.008. Prema proceni Međunarodne organizacije za migracije, oko 80 odsto njih bi mogle da budu žrtve trgovine.⁷

U 2015. godini, u Nemačkoj je nestalo 5.800 migranata maloletnika, od tog broja više od 550 osoba je mlađe od 14 godina. Takođe, nestalo je 8.000 migrantske dece, ali se 2.000 pojavilo. Deca su poreklom iz Sirije, Avganistana, Alžira, Maroka, Eritreje.⁸

U Srbiji su u 2016. identifikovane 32 žrtve trgovine ljudima, od kojih su većina žene i devojke. Takođe je 111 prijavljenih slučajeva trgovine ljudima, a 110 žrtava su državljani Srbije. Prema podacima iz 2014. godine, 43% žrtava trgovine ljudima u Srbiji su žene, a 42% su deca. U celini gledano, to je 85% ukupne trgovine ljudima. Od ukupno 6.400 migranata u Srbiji – 55% čine žene i deca iz Avganistana. Ne postoji precizan podatak koliko dece bez roditelja ili nadzora prođe kroz Srbiju u migrantskim talasima.⁹

Načini borbe protiv trgovine ljudima – žene i deca migranti

Potrebno je pre svega prekinuti lance krijumčarenja koji su jedan od puteva migranata ka trgovcima ljudima. Neophodno je podstaći savest i podići odgovornost ljudi na svim društvenim nivoima i ukazati na značaj ove teme. Dovodi se u pitanje kada će se ovaj migrantski talas završiti i da li će biti novih i većih. Svaki od migrantskih talasa neminovno povećava broj žrtava trgovine ljudima.

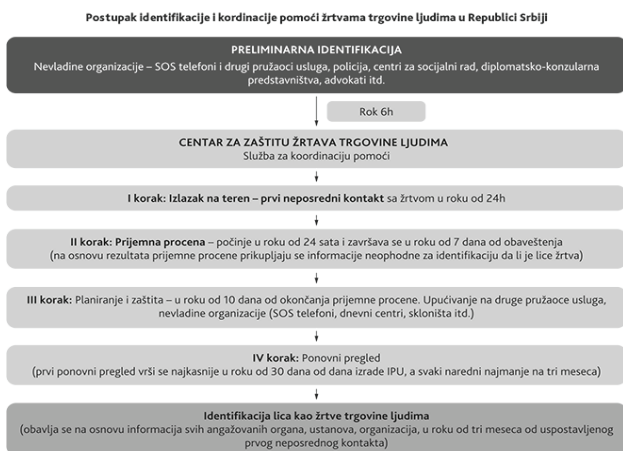
⁵ <https://www.europol.europa.eu/>

⁶ Preuzeto sa sajta: <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/30/fears-for-missing-child-refugees>

⁷ <https://serbia.iom.int/sr/o-iom-u>

⁸ <http://srb.news-front.info/2016/04/11/proshle-godine-je-u-nemachkoj-nestalo-skoro-6000-detse-migranata/>

⁹ <http://www.srbija.gov.rs/vesti/sekcija.php?id=252>

Slika broj 1. Pomoć žrtvama trgovine ljudima – postupak

Izvor: <http://www.astra.rs/cinjenice-o-trgovini/trgovina-ljudima-u-srbiji/>

Završna razmatranja

Autori su u radu nastojali da doprinesu izučavanju ove teme pre svega davanjem teoretskog okvira, a potom iznošenjem određenih statističkih podataka. Suočavajući se sa činjenicom da se u knjigama malo može naći o aktuelnosti ove teme, istraživa-nje je bazirano na upotrebi Interneta i ograničenog broja izvora.

U radu je već napomenuto, ali u završnici želimo da napravimo razliku između izbeglica i migranata. Postoje značajne razlike:

- izbeglice nisu imale toliku medijsku podršku;
- izbeglice su migrirale u prvu državu;
- izbeglice su išle porodično;
- izbeglice su išle same, nisu koristile usluge krijumčara;
- izbeglice se nisu lažno predstavljale i uništavale dokumenta.

Evidentno je da su žene i deca najugroženija kategorija migranata. Problem koji se javlja je taj da je sve više dece koja se evidentiraju kao nestala i da veliki broj dece migrira bez roditeljske kontrole. Postoji mnogo načina na koje trgovci ljudima koriste migrante za različite nehumane i ilegalne poslove.

Žene i deca migranti su pogodna kategorija za trgovinu ljudima jer su fizički nejak, uplašeni, finansijski nemoćni, neobrazovani, nezaštićeni, nemaju dokumenta, ne znaju jezik itd.

Određeni broj dece koja nestanu tokom procesa migracija pronađe se, ali je da-leko veći broj one dece kojima se gubi svaki trag. Nužno je takođe razlikovati pojam

krijumčara od pojma trgovca ili trafikanta ljudima. Oni mogu imati određenu povezanost ali to nije uslovljeno. U svakom slučaju, obe grupe su prestupnici.

Neophodno je podizanje opšte društvene svesti i odgovornosti prema najugroženijoj migrantskoj grupi – deci i ženama. Svako sprečavanje trgovine ljudima je velika pomoć tim već dovoljno istraumiranim licima.

Literatura

- Bojanić, N. (2001). Trgovina ljudskim organima kao oblik organizovanog kriminala. *Kriminalističke teme*, 3–4.
- Grujić, M. (2002). Eksploatacija žrtava trgovine ljudima. *Pravne teme*, 3.
- Mijalković, S. (2012). *Suprostavlanje trgovini ljudima i krijumčarenju migranata*. Beograd: Službeni glasnik.
- Stajić, LJ. i Lukić, T. (2012). *Trgovina ljudima – pravno bezbednosni aspekti*. Novi Sad: Pravni fakultet.
- Lloyd, R. (2011). *Girls Like Us: Fighting for a World Where Girls Are Not for Sale, an Activist Finds Her Calling and Heals Herself*;
<http://www.astra.org.rs/wp-content/uploads/2008/07/Prirucnik-za-advokate.pdf>
(pristupljeno 17.09.2016)
- <http://www.qweb.kvinnoforum.se/../misc/resurs2002x.pdf> (pristupljeno 17.09.2016)
- <https://serbia.iom.int/sr/o-iom-u> (pristupljeno 14.09.2016)
- <http://srb.news-front.info/2016/04/11/proshle-godine-je-u-nemachkoj-nestalo-skoro-6000-detse-migranata/> (pristupljeno 19.09.2016)
- <https://www.europol.europa.eu/> (pristupljeno 19.09.2016)
- <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/30/fears-for-missing-child-refugees>
(pristupljeno 17.09.2016)
- <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/hundreds-of-child-refugees-missing-syria-alan-kurdi-aylan-theresa-may-have-vanished-since-arriving-a7222456.html> (pristupljeno 15.09.2016)
- <http://www.srbija.gov.rs/vesti/sekcija.php?id=252> (pristupljeno 18.09.2016)
- <http://www.pravda.rs/lat/2016/08/11/gardijan-o-migrantima-u-australiji-silovanja-zena-i-dece-i-pokusaju-samoubistava-kao-svakodnevnica/> (pristupljeno 17.09.2016)
- <http://rs.b2.mk/news/?newsid=ijA8> (pristupljeno 19.09.2016)
- <http://www.astra.rs/cinjenice-o-trgovini/ta-je-trgovina-ljudima/> (pristupljeno 14.09.2016)

Sreten M. Jelić
Milica D. Vasić

WOMEN AND CHILDREN – VICTIMS OF HUMAN TRAFFICKING

Summary: *Women and children in Serbia, but also generally, represent a socially vulnerable group population. Women and children are represent a physical weak, dependent and often manipulated population. Most represented are in human trafficking and that is problem which is hard to eradicate. Woman and children are very important agents in any society and in all spheres of life. Based on data from 2014, 43% of victims of human trafficking in Serbia are women, while children are 42%. Viewed as a generally it is a 85% of total human trafficking. Based on data from 2016 women and children in Europe represent a 60% of the transit group, and that is a significant increase compared to 2015. Part of this transit population are victims of human trafficking. In media were designed some of evident story could be draw the conclusion that a lot of women and children smuggled in this migration process. Problem is lack of documents for identification migrants. Besides, victims of human trafficking often are not protected subject violence in society. Largest number of victims human trafficking are linked with sexual exploitations, then there are narcotics trafficking, forced labor, begging, illegal business, trafficking in human organs and many more immoral human and anti-human activities and purposes. This problem is a public taboo secret. In the text will be more informations about the roots of this problems, effects to society, socio-social elements this problem, potential solutions and the like.*

Key words *migration, women, children, human trafficking.*

Zoran B. Jevtović,
Filozofski fakultet¹
Niš

Predrag Đ. Bajić,
Fakultet političkih nauka²
Beograd

SLIKA O MIGRANTIMA U DISKURSU DNEVNE ŠTAMPE SRBIJE³

Apstrakt: U dinamičnim promenama koje se dešavaju unutar umreženog društva, proučavanjem dominantnih narativa i diskursa u medijima, možemo dobiti jasnu sliku o bilo kojoj društvenoj grupi i njenoj zastupljenosti. Kvantitativnom i kvalitativnom analizom sadržaja naslovnih strana dnevnih novina u Srbiji (Politika, Danas, Večernje novosti, Blic, Kurir, Alo i Informer), tokom 2015. i 2016. godine, istraživane su karakteristike modela i obrazaca koji se koriste u prikazivanju migrantske krize. Dihotomija je evidentna, pa se tako koristi senzacionalistički i ksenofobični diskurs zasnovan na strahu od pridošlica, kao i suprotni diskurs, koji naglašava humanitarnu dimenziju, brigu o drugom i poštovanje ljudskih prava. Modeli, forme i načini predstavljanja migranata utiču, između ostalog, na stvaranje stereotipa o njihovom mestu u društvu, ali i na razvijanje koncepta građanske kulture koji poziva na dijalog, toleranciju i jednakost u pravu na život.

Ključne reči: migranti, dnevne novine, diskurs, stereotipi, tolerancija.

Jedan od aktuelnih problema, koji uveliko potresa zidine evropske tvrđave, svakako su migracije, jer širenjem globalnog poretka i digitalizacijom komunikacionih mreža one dobijaju transregionalni karakter, mogućnost seoba čitavih naroda, kultura i religija. Za razliku od ekonomskih motiva, koji su bili primarni u prošlom veku, poslednjih godina razloge velikih seljenja stanovništva možemo videti i u na-

¹ zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

² predrag.bajic@sbb.rs

³ Rad je deo projekta broj 179008 koji realizuju Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka i Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

metnutim konfliktima od strane vodećih država sveta. Kriza je izmakla kontroli sa „Arapskim prolećem” (početkom ove decenije), kada je reka izbeglica sa prostora Bliskog istoka (Sirija, Irak, Jemen), severne i centralne Afrike (Libija, Eritreja, Somalia, Sudan, Nigerija) i centralne i južne Azije (Avganistan, Pakistan, Bangladeš) krenula ka Evropi, pri čemu je jedan od strateški važnijih pravaca išao preko Balkana. Različiti pristup evropskih država reflektovao se i na slike u nacionalnim medijima, pa se može konstatovati da su u većini slučajeva one reflektovale političke stavove nacionalnih elita.

U ukupnoj svetskoj populaciji migranti učestvuju sa 3,3%, pa se laički može steći utisak da nema potrebe za dubljom pričom kada je reč o bezbednosnom aspektu. Međutim, u Evropi je njihov broj premašio 10 procenata, sa tendencijom daljeg povećanja, te se može govoriti o posledicama dubokih promena u etničkoj, kulturološkoj i religijskoj strukturi. Na primer, već sada Nemačka ima skoro 10 miliona pridošlica islamskog porekla, Francuska blizu osam, Španija preko šest miliona... Nekontrolisani priliv ekonomskih migranata u kombinaciji sa velikim brojem izbeglica koje beže od ratova vode pojavi ksenofobije u zemljama u koje se useljavaju, ali i među drugim etničkim zajednicama koje smatraju da će zbog toga ostati bez posla.

Promena sociološke paradigme je sve uočljivija i u mešanju starih i novih vrednosti i obrazaca, radne kulture i odnosa, religijskih potreba i navika... Može li Evropa bez jedinstvene politike da na pravi način reaguje na novonastalu situaciju i kakva je uloga medija u stvaranju kritičke svesti evropske i nacionalnih javnosti? Pitanja je mnogo, a rad koji sledi, posmatrajući dominantne narative i diskurse u dnevnoj štampi Srbije, istražuje postojanje karakterističnih matrica kojima se usmerava domaća javnost.

Teorijski okvir vidimo u komunikacijskim teorijama o čuvarima kapija (*gatekeeping theory*) i uspostavljanju dnevnog reda (*agenda setting theory*), koje se ispoljavaju kroz moć profesionalnih komunikatora da selektovanjem i rangiranjem tema ukazuju na njihov društveni značaj. Razlikujući politiku kao proces odlučivanja od politike kao procesa predstavljanja autori ukazuju na prevladavajuće obrasce izveštavanja, pri čemu ističu stav po kojem je medijska pažnja centar propagandnog uticanja. U fokusu analize je tematizovanje pristupa migrantskoj krizi, pri čemu se posebno razmatra odnos ozbiljne i tabloidne štampe, kao i postojanja istraživačkog novinarstva koje bi višedimenzionalo objasnilo problem i ukazalo na moguća rešenja. Iz ovoga proističe i cilj istraživanja: analizom sadržaja dnevne štampe u Srbiji pronaći karakteristične modele, forme i načine predstavljanja migranata, jer će posle delovanja usmerenih i oblikovanih medijskih slika i informacija auditorijum nametnute misaone obrasce prihvatiti kao verne slike stvarnosti, ukidajući im ili potpuno menjajući prvobitan smisao.

Metodologija

Primenjujući kvantitativnu i kvalitativnu analizu sadržaja sedam dnevnih novina u Srbiji koje su izlazile u kontinuitetu od početka 2015. do polovine 2016. godine (*Politika*, *Danas*, *Večernje novosti*, *Blic*, *Kurir*, *Informer* i *Alo*) istraživali smo obrasce i karakteristike predstavljačkih modela i naslovnih kompozicija korišćenih u prikazivanju migrantske krize na tzv. Balkanskoj ruti.⁴ Polazeći od sličnog istraživanja rađenog početkom godine,⁵ želeli smo da komparacijom dobijenih podataka ukažemo na odnos srpskog javnog mnjenja prema migrantskoj krizi, odnosno da li štampa i u kojoj meri naslovnim stranama usmerava političku agendu u pristupu aktuelnom evropskom problemu. Prema stručnim procenama, navedene novine su štampani mediji sa važnim uticajem na javno mnjenje, pa se može konstatovati kako se slika o migrantima u Srbiji u velikoj meri oblikuje i kao rezultat njihovog izveštavanja.⁶

U okviru svakog broja je analiziran ukupan sadržaj naslovnih strana i izdvojene su one na kojima se na bilo koji način obrađuju pojmovi *migrantska kriza*, *migranti*, *azilanti* ili *izbeglice* sa prostora Azije (dominantno sa Bliskog istoka) i iz Afrike. Pri tome, nismo razmatrali da li su navedene reči centralna ili periferna tema, odnosno samo element neke druge teme ili deo šireg konteksta. Kriterijum je bio da su spomenute ili, čak, iako nisu direktno, da postoji nagoveštaj da je to tekst o nama bitnim temama i ključnim rečima. U ukupan uzorak su uključeni svi elementi naslovne kompozicije (nadnaslovi, naslovi, podnaslovi), kao i delovi teksta na naslovnoj strani (karakteristični za *Politiku* i *Danas*), fotografije i karikature u kojima je spomenuta ili nagoveštena tema migranata, izbeglica, azilanata i migrantske krize.

U periodu od 1. januara 2015. do 30. juna 2016. godine novine su izlazile 534 dana i objavljene su ukupno 3.583 naslovne strane dnevnih novina koje su deo naše analize. Od toga, na 481 naslovnoj strani se nalaze traženi elementi, što je 13 odsto ukupnog broja naslovnih strana. To ukazuje da je srpska dnevna štampa aktuelnom problemu dala značajan publicitet. Prvi tekst je objavljen u *Večernjim novostima* 6. januara 2015. godine, sa naslovnim blokom: „Sudbine – Irački izbeglički par ostavio beb u Srbiji – Ako Ajmen preživi, čuvajte ga“. A, poslednji je objavljen u *Danasu* 30.

⁴ Pod Balkanskom rutom podrazumevamo geografsku putanju koja povezuje Grčku, Makedoniju, Bugarsku, Srbiju, Hrvatsku, Mađarsku i, potom, druge članice Evropske unije, a koju koriste migranti, azilanti i izbeglice iz Azije i Afrike.

⁵ Videti u: Jevtović, Z. i Bajić, P. (2016). Migrantska kriza u ogledalu srpske dnevne štampe. *Kultura polisa*, god. XIII, br. 31, str. 29–43.

⁶ Tiraž dnevne štampe u Srbiji je teško utvrditi jer izdavači ne saopštavaju prave podatke. U ovom radu smo koristili rezultate agencije *Research Solutions Partner* iz avgusta 2014. Najveći broj redovnih čitalaca su imali *Blic* (147 hiljada), *Večernje novosti* (119 hiljada) i *Kurir* (122 hiljade), a najmanje *Danas* (oko 8 hiljada). Kada je reč o starosnoj strukturi čitalaca, mlađa publika (18–24 godine) najviše čita najtiražnija izdanja, dok populacija starija od 55 godina najviše čita *Večernje novosti* i *Politiku*.

juna 2016. godine: „Specijalno za Danas – Autorski tekst prvog čoveka Soros fonda i menadžmenta fondacije Otvoreno društvo – Soros: Proces dezintegracije Evropske Unije je nepovratan“.

Posmatrajući kvantitet izveštavanja, uočava se i činjenica da kontinuitet u izveštavanju imaju *Politika* (svih 18 meseci), *Večernje novosti* i *Danas* (15 meseci), dok tabloidna štampa svoje interesovanje pokazuje kasnije (na primer, *Informer* i *Kurir* su prve tekstove objavili tokom februara 2015, a *Alo* i *Blic* tek u junu iste godine). O kritičkom odnosu društva prema problemu migranata govori i podatak da je skoro 70 procenata svih tekstova objavljeno u tzv. ozbiljnoj štampi, a preostalih 30 odsto u tabloidima. Međutim, veći tiraži tabloidnih novina proizvode i snažniji uticaj u javnosti, na šta se obraća pažnja i u ovom radu, pojašnjavanjem dominantnih obrazaca i stereotipa.⁷

Grafikon: Pojedinačni udeo u ukupno 13 procenata naslovnih strana sedam dnevnih novina u Srbiji, objavljenih u periodu od 1. januara 2015. do 30. juna 2016. godine, na kojima se nalaze elementi vezani za *migrantsku krizu, migrante, azilante i izbeglice iz Azije i Afrike*

Tematizacija izveštavanja o migrantima

„Usled digitalne konvergencije dolazi do do sada neviđene konvergencije medija, jer jednom kada su masmedijski materijali digitalizovani lako ih je pretvarati u bilo koji oblik“ (Tjurou, 2012: 303–304). Upravo iz tog razloga, lako je i sadržaje iz štampanih izdanja preneti na portale i društvene mreže, pa samim tim oni zadržava-

⁷ U okviru ove statistike se nalazi i deset karikatura (devet u *Politici* i jedna u *Večernjim novostima*).

ju uticaj i u novim okolnostima, sa kojima se štampa ranije, u viševekovnoj istoriji, nije susretala. Bez obzira na to što je još krajem prošlog veka došlo do „poremećaja u tradicionalnom ciklusu sporijih medija” (Glajk, 2003: 74), uticaj štampe i dalje je veoma snažan. Tradicionalni mediji su tako, u značajnoj meri, „još uvek oni koji određuju agendu, a internet je sledi” (Štavljanin, 2013: 84).

U sve umreženijem društvu mediji, uopšteno gledajući, imaju nezamenljivu ulogu u oblikovanju i učvršćivanju kolektivne svesti, homogenizaciji mišljenja i stavova, pri čemu u kriznim situacijama lako mogu postati generatori negativnih predstava o „Drugima“. „Mediji, lako uočljivim i teže vidljivim procesima, neprestano utiču na način našeg razmišljanja, osećanja i delanja” (Poter, 2011: 127). Poznat je fenomen „medijskog uokviravanja”, što je „proces u kojem se tema prikazuje iz određenog ugla, moguće i iz više uglova, a publika se poziva da izvede određene zaključke” (Džajls, 2011: 159). „Okvir je konstruisan kombinacijom različitih elemenata medija”, pa su tako, na primeru štampe, „osnovni elementi naslovni blok, fotografije sa ili bez potpisa i osnovni tekst članka” (Džajls, 2011: 161).

Tako se i paradigma o migrantima i uticaju koji proizvode u odnosu na domicilno okruženje temelji na medijskim narativima kao simboličkim konstruktima pojava i događaja koji kao cilj imaju njihovo javno prikazivanje. Usmeravanje pažnje auditorijuma i uokviravanje tema u dnevnoj štampi najlakše je opremanjem naslovnih blokova, pri čemu izbor fakata, uglova interpretiranja, intenzitet objavljivanja, vizuelno određenje mesta i prostora, uz čitav niz aplikativno-propagandnih tehnika zavisi od uredničke orijentacije medijskih kuća. Otuda, u sve bogatijem i informacijski gušćem krajoliku, sadržaji dnevne štampe nisu puko preslikavanje stvarnosti već sve češće prikrivene ideološke poruke prilagođene interesima vladajućih struktura. U medijatizovanom poretku predstave, uverenja, stavovi, predrasude i stereotipi odavno nisu efemerni ili iracionalni psihološki produkti nezadovoljnih pojedinaca, već široko rasprostanjene i uticajne medijske slike koje često generalizuju pripadnike čitavih grupa, kao što su u našem slučaju migrantske zajednice.⁸ Vrednosne orijentacije i antipatije nastale kao rezultat izveštavanja štampe u vremenima kriza prethode nastanku stereotipa i predrasuda, koji dalje rasprostiru diskriminaciju, nerazumevanje i moralnu paniku.

⁸ Gordon Allport (*Gordon Willard Allport*) objašnjava ove „netačne ideje o određenim grupama” kao potpuno prirodne jer je kognitivni proces kategorizacije, odnosno generalizacije, nezaobilazan u svakodnevnom životu. Prema njegovom mišljenju, netačne pozitivne generalizacije ne bi bile problem da ne utiču na predrasude, koje on vidi kao nepovoljne dispozicije prema članovima drugih grupa. Takođe, ističe da razlika između grešaka proizašlih iz prejudiciranja i predrasuda jeste u otpornosti na promenu kada se u susretu sa novim znanjima ovi stavovi ne menjaju (*Allport*, 1958: 9).

Već površnom analizom srpske štampe uočavamo širok spektar tema u kojima se spominju *migrantska kriza*, *migranti*, *azilanti* i *izbeglice*. Teorija i praksa svetskog novinarstva saglasni su u oceni važnosti naslovne strukture teksta, koja predstavlja simbolički mamac za osvajanje pažnje čitaoca.⁹ Iz mnoštva tema i oblasti izdvajamo karakteristične: politika Evropske unije i stavovi političara i građana prema migrantima (pre svih Nemačka), krize u regionu (posebne teme su mađarski zid i hrvatska blokada, ali i dešavanja na granicama u drugim okolnim zemljama), stavovi UNHCR-a i Crvenog krsta i prigodne servisne informacije (prohodnost puteva, nedostatak hrane i vode). Među odabranim temama na naslovnim stranama su i životne priče i tragedije migranata, „ekspertske” analize (npr. postavljanje pitanja o tome ima li „spavača” među njima), trgovina migrantima, druge kriminalne radnje poput šverca i izdavanja lažnih dokumenata i povezivanja sa sudbinom izbeglica iz nekadašnje SFRJ. Raspon tematskog sazvučja ukazuje nam na konkurentnost u sve bogatijem medijskom okruženju, u kojem informativan, zanimljiv, provokativan i vrednosno nov sadržaj predstavlja udicu za potencijalnog recipijenta.

Moć uokviravanja tema indirektno ukazuje i na centre političkog odlučivanja, jer ideološkim filtriranjem stvarnosti štampa kreira sliku koju će većina građana uključiti u svoja razmišljanja. U teoriji je već uočeno da „masovni mediji nisu više samo sredstvo pomoću kojega drugi podsustavi, poput političkih stranaka, šire svoje poruke, nego su u modernim poliarhijama samostalna središta moći u recipročnom nadmetanju s drugim središtima moći” (*Mancini i Swanson*, prema *Street*, 2003: 195). Pri tome, teoretičari su zanemarili činjenicu da mediji procesima komercijalizacije i privatizacije gube samostalnost, postajući klijenti onih koji ih plaćaju i od kojih indirektno zavise.

U analiziranom periodu primetan je povremeno negativan odnos prema Evropskoj uniji, posebno prema Hrvatskoj i Mađarskoj kao čuvarima evropskih kapija. Na primer, *Politika* 7. aprila 2015. piše kako „Bugari žicom brane Evropu od izbeglica”, a dve sedmice kasnije još je oštija: „Mediteran guta imigrante i savest Evrope”. Oštar ton je karakterističan i za jun, pa dvadesetog dana tog meseca *Politika* velikim naslovom konstatuje, na osnovu određenih poteza koji su učinjeni, kako „Evropa neće migrante”, da bi u nedeljnom broju, karikaturom „Neprekinuta nit civilizacije” Dušana Petričića, ukazala kako se posle Kine, Varšave, Berlina i Izraela zid diže u Mađarskoj (21. jun 2015. godine). Kritički stav najstarijih dnevnih novina na Balkanu¹⁰ nastavlja se i u prvoj polovini 2016, pa 7. marta analitičari upozoravaju: „Dosije – osam evropskih kriza: Veći strah od izbeglica nego od Islamske države”. Na karikaturi objavljenoj

⁹ Teoretičari tvrde da skoro 70 odsto čitalaca u novinama prvo pročita naslove, a onda se opredeljuje kojem će tekstu posvetiti širu pažnju (Jevtović i dr., 2014: 56).

¹⁰ *Politika* je pokrenuta 12. januara 1904. godine, razvijajući prepoznatljivo nezavisan i umeren stav, opstajući do danas kao informativan i kritički intoniran list. Više u: Bjelica i Jevtović, 2006: 306.

20. marta 2016. na udarnom mestu, gde je došlo i do poređenja turskog predsednika Redžepa Tajipa Erdogana (*Recep Tayyip Erdogan*) sa Adolfom Hitlerom (*Adolf Hitler*), potvrđuje se nezadovoljstvo domaće javnosti brzinom i načinima rešavanja ovog problema od strane birokratije Evropske unije, pri čemu se neuporedivo snažnije čuje turska pretnja propuštanja novih talasa izbeglica nego glas podrške koji Srbija mesecima iskazuje.

Savremena propaganda snažna je zbog sofisticirane strategije koja ljudima ne diktira šta da misle, već im izborom tema, pristupa i narativa nameće probleme o kojima treba da razmišljaju. Komunikaciona situacija je sklop medijski predstavljениh okolnosti koje treba da utiču na pravce političke aktivnosti. Kada *Blic* 22. avgusta 2015. piše: „Talas migranata se pretvara u humanitarnu krizu – Drugi ih tuku, Srbija pomaže”, jasno je da se teži brzom uzbudivanju publike. Mada tekst ukazuje na problem makedonske vojske koja je migrante potiskivala suzavcem i šok-bombama, ne dozvoljavajući im prolaz ka Srbiji, novinari u skladu sa logikom nacionalnih elita osuđuju pravo države da brani svoje granice. Tabloidi spremno prihvataju nametnuti diskurs, pa brzom promocijom teorije zavere ciljaju na povećanje tiraža. Tako *Kurir* 24. avgusta velikim naslovnim blokom „Pakleni plan – Grčka i Makedonija: Uvaliti sve migrante Srbiji!” podiže temperaturu javnosti, ne čekajući mnogo na horsko osuđivanje drugih. Na primer, *Blic* 12. septembra piše o „zlom komšiji” koji je „poslao vojsku na granicu sa Srbijom”, opremajući tekst fotografijom na kojoj mađarski premijer Viktor Orban (*Viktor Orban*) asocira na Hitlera. Osuda mađarskog premijera je vidljiva i u podnaslovu, koji je daleko od diplomatskog tona vezanog za zemlju sa kojom Srbija razvija partnerske odnose: „Dok građani Mađarske pomažu izbeglice, premijer šalje policiju na njih, drži ih u kavezima za pse i hrani ih kao stoku”. Kritika svih koji ne podržavaju odnos nemačke i srpske vlade prema migrantskoj krizi projevava i iz ozbiljne štampe, pa *Politika* 16. januara 2016. piše da „Danska i Švajcarska prazne džepove migrantima,” ukazujući u podnaslovnom bloku kako se „Kopenhagen ljuti kad njihov odnos prema azilantima upoređuju sa praksom u nacističkoj Nemačkoj, dok Švajcarska obećava da će da vrati sve što je oduzela ako migrant dobrovoljno napusti njihovu zemlju u roku od sedam meseci.”

U analizi uočavamo pojavu transferisanog pogleda na stvarnost, pod kojim se podrazumeva prikrivena intencija kreatora informacija da neumerenom produkcijom stereotipa i predrasuda promeni svest auditorijuma. Promovišući strah i paniku tabloidi podižu temperaturu javnosti, jer u situaciji kada se emocije rasplamsaju racio se potiskuje na margine. Na primer, *Informer* 16. septembra 2015. tvrdi da je na pomolu „Humanitarna katastrofa”, a da je „Srbija žrtva EU fašizma”, pri čemu nam „Mađari vraćaju migrante, Hrvati prete minskim poljima.” Novina bliska zvaničnoj politici Vlade Srbije tvrdi i kako „Brisel ćutke podržava politiku koja od Srbije treba da napravi logor za stotine hiljada izbeglica sa Bliskog istoka”, čime podstiče bojazan

javnog mnjenja. Već sutradan brifovanje se nastavlja, pa udarni naslov „Ne nazire se kraj velike migrantske krize – Stidi se, Evropo”, uz informaciju kako su „Mađari zarobili i bebu staru pet dana, dok Hrvati hapse sve migrante” već naelektrisanu atmosferu dodatno usložnjava. Slično je i u situaciji kada briselska birokratija pokušava da napravi dogovor sa turskim vlastima. *Politika* se tako 23. januara 2016. pita „Ucenjuje li Erdogan Evropu izbeglicama”. Tabloidni *Alo* 4. februara odgovara: „Nepriostojna ponuda –EU nudi Srbiji milione da zadrži migrante”.

Pristup kriznim događajima od opšteg interesa po pravilu je ograničen, ali tada se poruke obično prenose „anonimnim izvorima”, pri čemu manipulativnost sadržaja raste. U političkom marketingu uobičajeno je nastojanje političkih, ekonomskih, bezbednosnih i drugih aktera da utiču na medije, kako bi postavljanjem informacijske agende (*agenda setting*), uokviravanjem (*framing*) i prajmingom (*priming*) isprovocirali određene mentalne reakcije. „Upravo sve veća zavisnost štampe od oglašivača i drugih centara moći, zbog smanjenja tiraža u digitalnom dobu i sve većih troškova izrade, dovodi do jačanja tabloidizacije i slabljenja mogućnosti prodiranja u srž problema” (Bajić, 2012: 164).

Uloga novinarstva u društvu se obično povezuje sa idejom opšteg dobra, pa ne čudi što kritička štampa ozbiljnim pristupom u izveštavanju o migrantima pokušava da „spusti loptu”. Tako *Politika* 31. avgusta 2015, pod naslovom „Izbeglice su ljudi a ne vruć krompir”, podseća na različito reagovanje suseda u regionu na pridošlice: „Hrvatska pala na prvom ispitu, vraćajući Iračane s dubrovačkog aerodroma, Slovenija priprema 72 objekta za prihvat, BiH se nada da će je talas mimoići, Mađarima malo ograda, nego dovode i vojsku na granicu...”. Akcenat je na kratkotrajnosti i površnosti delovanja informacija, tako da skretanjem fokusa ka drugima Srbija želi da istakne humani odnos ka izbeglicama, po čemu je „jedina zemlja u okruženju.” Vesti se tako usmeravaju ka razlikama, pri čemu se navode samo podaci koji potvrđuju sliku koju forsira vladajući establišment.

Stereotipizacijom se javno osuđuju čitavi narodi, pa tako treba posmatrati pisanje tabloida *Alo* od 21. oktobra 2015, u kojem se tvrdi kako se „Hrvatski policajci (se) smeju dok deca jauču”, ali i *Kurira* koji istog dana otkriva da „Od Srbije prave logor za izbeglice”. Da susedi nisu gostoprимljivi prema izbeglicama svedoče i *Večernje novosti*, pa 25. avgusta 2015, istražujući zašto je njihov put baš kroz Srbiju, u podnaslovu ističu: „Zbog čvrstih granica, brutalne kontrole i propisa, neće kroz Bugarsku i Rumuniju; Ne mogu da budu vraćeni u Makedoniju i Grčku, Hrvatska ih kao azil ne zanima.”

Evropski pristup migrantskoj krizi je nejedinstven, pre bi se moglo reći heterogen, tako da beskrajnu složenost problema pred kojim se čitavo društvo nalazi treba

maksimalno pojednostaviti. To je najlakše izgradnjom stereotipa „koji beskrajno složeni svet čine toliko jednostavnim da je moguće u njemu se orijentisati i praktično delovati” (Stojković, 2002: 171), pri čemu su oni u političkom marketingu samo sredstvo kojim se vrednosno targetiraju čitave društvene grupe. Otuda se kroz bombaste naslove dnevne štampe šire predrasude kojima se izdvajaju strane koje svojim delovanjem predstavljaju pretnju ukupnom sistemu.

U analiziranim obrascima uočili smo i onaj koji favorizuje versku dimenziju mogućih konflikata, pri čemu ovakav pristup nije stran ni tzv. ozbiljnoj štampi. *Politika* u broju od 29. avgusta 2015. prenosi poruku Evrope: „Ne dolazite, tražite azil od kuće”. A, samo nekoliko dana kasnije (7. septembra) velikim naslovom zaključuje: „Zbunjena i podeljena Evropa”. U tekstu se ukazuje na zbunjenost i neodlučnost evropskih lidera, pa dok „papa poziva evropske katolike da otvore vrata izbeglicama, a u Minhenu vozove iz Austrije dočekuju aplauzima, poljski hejteri predlažu da Sirijce ‘smeste u Aušvic’”, dok Nikola Sarkozy izjavljuje da bi trebalo da se „otvore prihvatni centri za izbeglice u severnom delu Afrike, Srbiji ili u Bugarskoj, gde bi azil bio odobren ili ne, pre nego što migranti uđu u šengen zonu”.

Danas 4. septembra piše: „Mađarski premijer najavio još strože mere za kontrolu granica – Hrišćanin Viktor Orban opet ‘brani Evropu’”. A već sutradan pojačava intenzitet: „Orban ispratio ‘krstaše’ na granicu” (5. septembar), dok *Politika* prihvata nametnuti diskurs: „Hrišćani dobrodošli, za muslimane nema mesta” (9. septembar). Sudar krsta i polumeseca, hrišćana i muslimana, deo je masovne panike kojom se zastrašuje auditorijum, pa ne čudi što se u naslovu „Hoće li Islamska država okrenuti Evropu protiv izbeglica” (*Politika* od 16. novembra) konstatuje kako bi „islamistima dobrodošao sukob između hrišćana i muslimana u Evropi”.

Platforma simboličke identifikacije postepeno izranja iz bogatog sadržaja srpske dnevne štampe, pri čemu zapažamo dualizam značenjskih konfiguracija: humanost (Srbija vidljivo prednjači u poređenju sa okruženjem) i tihi strah od reke pridošlica. Javnost se nacionalno organizuje i okuplja manipulativnim predstavama koje su ponekad na granici mogućeg, pri čemu se propagandno tkanje intenzivira manipulisanjem ciframa. Tako *Informer* 23. juna 2015. objavljuje „Dramatično upozorenje iz vrha države – Milion izbeglica nadire ka Srbiji!”. Priroda medija i društveni uslovi određuju propagandni model, metode i tehnike koje će se koristiti u uveravanju auditorijuma. Tvrdnju da je izvor informacija „iz vrha države” niko ne demantuje, tako da mediji, vođeni logikom senzacionalizma, počinju pravu kampanju. *Alo* 25. avgusta 2015. podstiče tenzije najavom da „Stiže još 150.000 azilanata!”, da bi *Informer* 7. septembra iste godine preneo navodno poverljivu informaciju nemačke obaveštajne službe: „U Evropu će, preko Srbije, ući čak 1.500.000 izbeglica”.

Licitiranju nema kraja, pri čemu prednjače tabloidi. *Informer* krajem istog meseca tvrdi – „Nije kraj, kriza tek počinje”, saopštavajući u podnaslovu kako „Johanes Han upozorava – Iz Libana stiže 1.100.000 izbeglica”, da bi krajem godine bio još eksplicitniji: „Drama – Već u martu 2016. 1,2 miliona izbeglica preko Srbije kreće ka Evropi” (23. decembra 2015).” Slične brojke preuzimaju i *Večernje novosti* koje 7. februara 2016. upozoravaju: „Od proleća suočićemo se sa novim talasom izbeglica ka Evropi: Srbijom će ove godine proći milion migranata”. A, samo nekoliko meseci kasnije, preciznije 3. juna 2016, ovaj list podiže lestvicu: „Evropi preti 2.000.000 izbeglica” (objašnjavajući da je to zbog sukoba Turske i Nemačke oko rezolucije u Bundestagu o genocidu nad Jermenima).

Tiražne i jeftine novine podstiču strah i emocije čitalaca, koji zastrašeni razmatraju moguće scenarije daljih dešavanja. Etičke i profesionalne norme se potiskuju, cilj je postići što veći tiraž, a u drugi plan se potiskuje odgovornost i kredibilitet javne reči.

U analizi tekstova smo uočili i konfuziju u korišćenju pojmova „migranti” i „izbeglice”. Prvi pojam je širi jer podrazumeva tražioce azila i izbeglice, a među ljudima o kojima se govori u ovom radu ima i jednih i drugih. Međutim, u propagandnom maskiranju se stvara društvena dezorijentacija kao fenomen vidljiv u poremećajima u društvenom komuniciranju. Autori teorije društvene dezorganizacije, Eliot (*Mabel Agnes Elliott*) i Meril (*Francis E. Merrill*),¹¹ pre više od pola veka su ukazali na to da pojava formalizma u javnom komuniciranju predstavlja prvi stepen dezorganizacije, na koji se nadovezuju sukobljavanja koja vode ka gubitku društvenog konsenzusa. Ovi teoretičari su jasno upozoravali kako nejasna pojmovna kategorija lako može biti ispolitizovana, što u našem slučaju pokazuje kako radikalnije orijentisani mediji mogu forsirati pojam „ekonomski migranti”, sa značenjem da talasi ljudi stižu u Evropu zbog posla ili ekonomskih beneficija, indirektno podstičući ksenofobiju i rizik od novih podela. Vladajuće grupe se trude da svoj jezik nametnu dominirajućim, prikrivajući njegovu pragmatično-ideološku funkciju. Otuda i upozorenje da „nazivanje izbeglica migrantima nije samo pitanje leksike, već postaje preimenovanje njihovog problema i obaveze koju političari, kroz čije zemlje prolaze i u njima ostaju, moraju da reše”.¹²

Retorika tabloidnih medija vešto koristi kriznu situaciju kako bi hiperbolizacijom određenih pojmova dramatižovala stanje u društvu. U takvom govoru se skriva-

¹¹ Više u: Elliott, M. A. and Merrill, F. E. (1961). *Social disorganization*. New York: Harper & Brothers Publishers.

¹² Više u: Riha, A. (13.08.2015). „Zašto mediji izbeglice pretvaraju u migrante?”. Pristupljeno 14. septembra 2016, URL: <https://www.cenzolovka.rs/iz-prve-ruke/zasto-mediji-izbeglice-pretvaraju-u-migrante>.

ju argumenti, a forsiraju emocije recipijenata kako bi se što pre pridobili ili zastrašili. Reči kao što su „drama”, „nadiranje”, „pretnja”, „invazija”, „katastrofa”, „haos” i slične podižu tenzije i duh konfliktnosti, iako je u stvarnosti situacija pod kontrolom. Izveštaji i naslovni blokovi odišu najavom katastrofa, karakteristično snažnim rečima, senzacionalizmom, uz osvrte na prolazak sumnjivih lica, čime se pojačava nepoverenje prema migrantima. Tako *Informer* 22. juna 2015. piše o „Invaziji migranata”, *Blic* 11. avgusta upozorava kako će „Cela Sirija protutnjati kroz Srbiju”, da bi *Kurir* 26. avgusta najavio „Krvavi scenario u Srbiji – Desničari spremaju linč migranata”. Ako bismo verovali pisanju *Informera* od 22. novembra 2015, saznali bismo da je „Pola Evrope u haosu – Na granicama preti rat”, što će kasnije u manjem formatu ponoviti *Kurir* (1. marta 2016): „Probijen bedem u Đevđeliji – Na Srbiju juriša 22.000 migranata”. Naravno, retorika tabloidnih medija je senzacionalistička, ali čestom upotrebom zapaljivih i semantički dvosmislenih reči ukupna slika postaje znatno složenija od stvarne. Čak se i potpisi za fotografiju zloupotrebljavaju, pa u sintagmi „Nezauztafjivo: Kolone migranata hrle ka Beogradu” (*Informer* od 22. juna 2015. godine) uočavamo opasnost od sukoba koji „samo što nisu počeli”.

U ovom istraživanju pažnju smo posvetili glasovima i izvorima informacija, odnosno autoritetima koji saopštavaju podatke, stavove, ideje, vrednosti, poruke. Kod efekata štampe to je značajno jer je kod tabloidne publike važnije *ko* govori nego *šta* sadrži poruka. Masa se rado predaje autoritetu vođe kojeg im nameću mediji, tako da proučavanjem pozicioniranosti političara uočavamo i njegovu ulogu u društvenim procesima. Po ovom kriterijumu izdvojile su se dve ličnosti: nemačka kancelarka Angela Merkel (*Angela Merkel*) i premijer Republike Srbije Aleksandar Vučić. Visokopozicionirana političarka iz Evropske unije, u sredu, 4. novembra 2015, pojavila se na naslovnim stranama šest od sedam novina: *Alo* – „Crna prognoza Angele Merkel – Moguć je novi rat na Balkanu”; *Blic* – „Dramatično upozorenje Angele Merkel – Rat na Balkanu ako zatvorimo granice”; *Informer* „Angela Merkel upozorava – Biće rata na Balkanu ako Nemačka zatvori granice za izbeglice!”; *Kurir* – „Posledice migrantske krize – Merkelova: Balkanu preti rat”; *Politika* – „Merkelova: Ako Nemačka zatvori granice – izbiće rat na Balkanu”; *Večernje novosti* – „Šokantno upozorenje Angele Merkel – Ukoliko zatvorimo granice, eto rata na Balkanu!”.

U drugom slučaju, šest od sedam dnevnih novina dalo je publicitet susretu Aleksandra Vučića sa migrantima, pri čemu je interesantna kombinacija vizuelno-narativnog pristupa. Na primer, tog 20. avgusta 2015. tabloidi su se opredeljivali da govorom fotografija ukažu na prisnost premijera sa izbeglicama, pa *Alo*, *Blic* i *Informer*, objavljuju dirljiv trenutak u kojem premijer grli mališane izbegle iz strahota sirijskog rata. Vešto odabrana fotografija sugerise stavove politički najmoćnijeg čoveka Srbije, ali i ukazuje na opredeljenje Vlade Srbije oko migrantske krize. Ozbiljna štampa ima

nešto drugačiji pristup: *Danas* – „Predsednik Vlade obišao migrante na Autobuskoj stranici u Beogradu – Vučić: Pravićemo prihvatni centar” (uz fotografiju kako razgovara sa decom i miluje jedno dete po glavi, što je fotografija i u *Večernjim novostima*, ali i naslov „Gradimo utočište, ne zidove”); *Politika* – „Premijer Srbije sa migrantima u Beogradu – Ako Evropa pomogne, hvala. Ako ne, opet hvala” (uz fotografiju sa izbeglicama, ali bez fizičkog kontakta). Medijski cilj ovakvog pojavljivanja je da se spreče i uklone dezinformacije, pa premijer kroz efikasan kontranarativ proizvodi utisak kod ciljnih grupa. U praksi, „potrebno je i da se smanji jaz između onoga što vlada radi i onoga što govori da će raditi” (*Brigs, Feve*, 2013: 7).

Dobar medijski utisak najlakše se postiže toplim i ljudskim pričama o tragičnim sudbinama i ličnostima, zapletima i srećnim ishodima. Pažnja se najbolje osvaja kada se štampa obraća srcu pre nego razumu, pri čemu vešta kombinacija sa fotografijom donosi gotovo zagarantovani uspeh u uveravanju. Dirljiva fotografija srpskog policajca koji u naručju drži sirijskog mališana imala je značajan odjek, šaljući pozitivnu poruku. Tabloidi su odmah uočili ovaj događaj, pa *Alo* 10. septembra 2015. donosi naslov „Ovo je Srbija!”, uz fotografiju policajca Redžepa Arifija sa detetom u naručju, a dan kasnije prenosi njegove reči: „Ovako bih mazio i svog sina da ga imam”. Emocionalna agitacija je omiljena tehnika svakog propagandiste, a ovaj događaj pojedine novine koriste i da drugima očitaju lekciju. Na primer, *Blic* 11. septembra, konstatujući kako „čitav svet hvali Srbiju”, ističe „Dirljive slike odnosa države i građana Srbije prema izbeglicama” koje „razbijaju negativne predrasude o nama stvarane od devedesetih”. Istovremeno, objavljuje i fotografiju sa potpisom: „Sramota: Mađari sa maskama dočekuju migrante”. U senci velikih priča sa mnogo manje pažnje se provukla informacija da je fotografiju napravila novinarka *Bi-Bi-Sija*, koja je videla policajca angažovanog na prijemu izbeglica kako nosi dečaka Amira (*Politika*, 11. septembra).

Zaključna razmatranja

Promene koje nam se dešavaju u medijskom okruženju uočljive su i na naslovnim stranama srpskih dnevnih novina, pri čemu se uočava bliskost medija i zvanične politike. Iako su na prvi pogled štampani mediji koji izveštavaju o migrantskoj krizi međusobno podeljeni, može se raspoznati komunikacioni model koji povezuje, ali i asimetrično deli pažnju auditorijuma. Dihotomija među tabloidnom i ozbiljnom štampom je evidentna, pa se tako koristi senzacionalistički i ksenofobični diskurs zasnovan na strahu od pridošlica, dok kontranarativ naglašava humanitarnu dimenziju, brigu o drugom i poštovanje ljudskih prava. Uticaj senzacionalizma i zabave je evidentan, pa se može govoriti o narušenom profesionalizmu novinarskog poziva.

Iako štampa u trci sa elektronskim i digitalnim medijima gubi korak, možemo konstatovati da je njena uloga u forsiranju određenih slika u javnosti i dalje značajna. Dopadljiva poruka o humanosti i naporima koje ulaže Vlada Srbije kako bi smirila tenzije i pomogla izbeglicama na Balkanskoj ruti pomaže i poboljšanju međunarodnog ugleda države, pa se može konstatovati kako kampanja intenzivirana tokom 2015. godine i u prvih šest meseci 2016. predstavlja rezultat dobro usmerene i kanalisane medijske energije. Slaba tačka je vidljiva u reaktivnom praćenju problematičnih situacija pre nego što postanu medijski događaji, pri čemu se uočava nedostatak istraživačkog novinarstva.

Širenje stereotipa o pretnjama od strane migranata vodi realnoj diskriminaciji koja je osnažena tempiranim predrasudama (na primer, „prikriveni teroristi” ili „ekonomski migranti”) i može dovesti do podela u javnom mnjenju, etničkih razlika i rasta desničarskih partija. Pozivajući se na slično istraživanje od pre desetak meseci, možemo da konstatujemo kako je migrantska zajednica u Srbiji i dalje dobro prihvaćena, više kao stradnik na proputovanju ka cilju zvanom Evropa, a manje kao grupa koja bi trebala trajno da se zadrži na ovim prostorima.

Literatura

- Allport, W. G. (1958). *The Nature of Prejudice*. Garden City, New York: Doubleday.
- Bajić, P. (2012). Život ili smrt štampanih medija – izazovi digitalnog doba. *CM, časopis za upravljanje komuniciranjem*, god. VII, br. 24, str. 151–170.
- Bjelica, M. i Jevtović, Z. (2006). *Istorija novinarstva*. Beograd: Univerzitet Megatrend.
- Glajk, DŽ. (2003). *Brže – Ubrzavanje svega na svetu*. Beograd: Plato.
- Elliott, M. A. and Merrill, F. E. (1961). *Social disorganization*. New York: Harper & Brothers Publishers.
- Jevtović, Z. i Bajić, P. (2016). Migrantska kriza u ogledalu srpske dnevne štampe. *Kultura polisa*, god. XIII, br. 31, str. 29–43.
- Jevtović, Z., Petrović, R. i Aracki, Z. (2014). *Žanrovi u savremenom novinarstvu*. Beograd: Jasen.
- Poter, DŽ. (2011). *Medijska pismenost*. Beograd: Clio.
- Riha, A. (13.08.2015). „Zašto mediji izbeglice pretvaraju u migrante?”. Pristupljeno 14. septembra 2016, URL: <https://www.cenzolovka.rs/iz-prve-ruke/zasto-medi-ji-izbeglice-pretvaraju-u-migrante>.
- Stojković, B. (2002). *Identitet i komunikacija*. Beograd: Čigoja štampa.

- Street, J. (2003). *Masovni mediji, politika i demokracija*. Zagreb: Alinea.
- Tjurou, DŽ. (2012). *Mediji danas: uvod u masovne komunikacije I*. Beograd: Clio.
- Džajls, D. (2011). *Psihologija medija*. Beograd: Clio.
- Štavljanin, D. (2013). *Balkanizacija interneta i „smrt” novinara: ka postinternetu i postnovinarstvu*. Beograd: Čigoja štampa; Prag: Radio Slobodna Evropa.

Zoran B. Jevtović
Predrag Đ. Bajić

THE IMAGE OF MIGRANTS IN THE SERBIAN DAILY NEWSPAPER DISCOURSE

Summary: In the dynamic changes that occur within the networked society by studying dominant narratives and discourses we can get clear picture of any social group and its representation. By using quantitative and qualitative content analysis, we researched features of models and forms that were applied in the representation of migrant crisis on the covers of Serbian daily newspapers (Politika, Danas, Večernje novosti, Blic, Kurir, Alo and Informer) in years 2015 and 2016. The dichotomy is evident, so we can see sensationalist and xenophobic discourse based on fear of newcomers, as well as the opposite discourse, which highlights the humanitarian dimension, care about others and respect for human rights. The models and forms of representation of migrants have an impact on creation of stereotypes about their place in society, but also on the development of the concept of civic culture which invite to dialogue, tolerance and equality in the right to life.

Key words: *migrants, daily newspaper, discourse, stereotypes, tolerance.*

Dejana J. Kostić
Universitat Osnabrueck
Germany

POLICING THE BORDER, PRODUCING THE STATE: A CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS OF PRESS REPRESENTATION OF CONFLICT ON THE SERBIAN-HUNGARIAN BORDER DURING 'REFUGEE CRISIS'

Abstract: *The paper seeks to analyze the media representation of the conflict between refugees and Hungarian riot police on the Serbian-Hungarian border in September 2015. The conflict will be analyzed through examination of the newspaper articles. Since news reports represent a type of text, my approach will be discourse analysis. Specifically, I will employ critical discourse analysis to examine what kind of knowledge, attitudes and ideologies about the conflict media produced. I will examine discourses relying on the theoretical framework of critical border studies and specifically framework of humanitarian governance and humanitarian border. Theoretical framework of humanitarian governance and humanitarian border indicates that conflict arises in the paradox of protection between subject of humanitarianism and policing, refugee population, and object of border conflict, territorially bounded state.*

Key words: *state, refugees, discourse, border, humanitarian governance*

Background

Following an increased influx of refugees into the Schengen Area, Hungary stated that the EU was too slow to act, and started construction of the fence in June 2015. On the September 15th 2015 Hungarian government closed its border with Serbia. On September 16, refugees prevented by the new fence by crossing the border near Horgoš, Serbia, and Röszke, Hungary, reacted by surging forward and pushing or tearing away a section the new fence. Hungarian riot police responded with tear gas, causing the refugees to fall back, then regroup and surge forward again, only to

be met by another round of tear gas canisters and with water cannon. The immediate impact of the fence was to block entry to Hungary to refugees unwilling to apply for refugee status in Hungary, deflecting the flow to Croatia.

Methodology

The conflict will be analyzed through examination of different portrayals of it in newspaper articles. Since news reports represent a type of text, my approach will be “discourse analytical”. People’s view about the world is a product of discourses. Discourses strive to fix meaning around closed structure, but neither absolute fixity, nor absolute non-fixity is possible (Dabirimehr and Fatmi, 2014: 1283). The ambiguous nature of language which is both structured and unstable implies that discourses will try to construct themselves as stable, but there will always be slips and instabilities. This approach does not negate the presence of fact, but it believes that objects and phenomena can be meaningful just through the valve of hegemonic discourse on society, and thus become understandable. Therefore, discourses give meaning to facts.

Important feature of discourse analysis is that its concern with the “action orientation” of discourse. Thus, discourse analysts see all discourse as social practice. People use discourse to do things – to offer blame, to make excuses, to present themselves or others in a certain way. To highlight this is to underline the fact that discourse does not occur in social vacuum. As social actors, we are continuously oriented to the interpretative context and constructing our discourses to fit that context. Context is defined as the mentally represented structure of those properties of the social situation that are relevant for the production or comprehension of discourse (Gill 2008: 176). It consists of such categories as the overall definition of the situation, setting (time, place), ongoing actions (including discourses and discourse genres), participants in various communicative, social, or institutional roles, as well as their mental representations: goals, knowledge, opinions, attitudes, and ideologies (Gill, 2008: 177).

Discourse analysis was made up of two related phases. First there is a search for pattern in the data. This will be in the form of both variability (differences within and between accounts) and consistency (Gill, 2008: 179). Secondly, there is the concern with function, with forming tentative hypothesis about the function of particular features of the discourse, and checking these against the data (Gill, 2008: 179). However, as well as examining the ways language is used, discourse analysis must also be sensitive to what is not said – to silences.

Conceptual framework

In order to relate discourse and society it is necessary to examine role of social representations (Van Dijk, 1993: 251). In developing my conceptual framework for the understanding of border conflict on Serbian-Hungarian border I will rely on the critical border studies and the theories of humanitarian government.

The recent research in critical border studies provides nuanced picture of functions of borders. Once attention turned toward borders themselves, some researchers rapidly began to redefine borders as an ongoing project, an activity, and a process, rather than as an entity or object (e.g. Green, 2013, Mezzadra & Nielson, 2013). Borders regarded as objects, whether symbolic or material, are imagined as having thing-like qualities and are most often understood as mental or physical barriers or bridges (Green 2013: 348). The borders-as process approach argues instead that borders are, in effect, a technique: bordering, or the process of classifying and ordering space and relations between here and elsewhere in the world (Green, 2013: 350). Hence, rather than treating the concept of the border as a territorially fixed, static, line, borders should be understood as a series of practices. This move entails a more political, sociological, and actor-oriented outlook on how divisions between entities appear, or are produced and sustained (Parker & Vaughan-Williams, 2009).

However, the practices of bordering were seen mostly through the lenses of securitization. Securitization has typically been understood in terms of the social construction of threat, and the legitimization of exceptional administrative measures (e.g. Buonfino 2004). Governmentality-inspired research has opened up a different angle. It has done this largely by examining the particular rationalities, technologies and strategies which currently rationalize and invest the space of borders in western states. Thus, it will be suggested that only looking at the security practices is not enough to have complete understanding of border conflict on the Serbian-Hungarian border. In order to interpret border conflict on Serbian-Hungarian border I will use conceptual framework of humanitarization of border policing. Ticktin (2005: 359) has suggested that humanitarianism and policing are two sides of the same coin, intimately linked, with policing often accompanied by a gesture toward the humane, and toward the ethical, where force is justified in the name of peace and right.

Humanitarianism was being operationalized in an attempt to manage a political crisis and neutralize some of the controversies which Europe's ongoing confrontation with mass migration is now facing. Those categorized as 'at risk' become 'a risk' when they enter the space marked by the border and policed by the border police. The paradox of protection is between the protection of the individual against harm and the

protection of borders and an internal space (Bigo, 2006: 89–90). The humanitarian governance operates in conjunction with territorially fixated border policing which produces, at its extreme, the contradictory practice of push-backs.

The theme of politics is important to the study of the humanitarian border because of the fact that politics is generative and immanent to it. But politics is important in a second sense: it serves to define the very boundaries of the humanitarian (Walters, 2011: 152). We should not assume that the humanitarian exists only as a settled terrain on which politics takes place. It is also possible to speak of political struggles which delimit the scope and the limits of the humanitarian. The very boundaries of the humanitarian are determined by political struggles (Walters, 2011: 154).

Didier Fassin in his book *Humanitarian reason* discusses the idea of humanitarian government in order to designate the deployment of moral sentiments in contemporary politics. According to him “government” should be understood in a broad sense, as the set of procedures established and actions conducted in order to manage, regulate, and support the existence of human beings: government includes but exceeds the intervention of the state, local administrations, international bodies, and political institutions more generally (Fassin, 2012: 1). Similarly, “humanitarian” should be taken in an extended meaning, as connoting both dimensions encompassed by the concept of humanity: on the one hand the generality of human beings who share a similar condition (mankind), and on the other an affective movement drawing humans toward their fellows (Fassin, 2012: 2). The first dimension forms the basis for a demand for rights and an expectation of universality; the second creates the obligation to provide assistance and attention to others: once again we encounter the articulation between reason and emotion that defines moral sentiments (Fassin, 2012: 2).

Although, humanitarian government operates on a space that appears to be already securitized, militarized, fortified, etc, it should not be understood as a simple two-step process, a matter of action and response – as though first there is securitization and then humanitarization, which comes along to sweep up the human collateral damage. The humanitarian border emerges once it becomes established that border crossing has become, for thousands of refugees seeking, for a variety of reasons, a matter of life and death (Walters, 2011: 138). The emergence of the humanitarian border goes hand in hand with the move which has made state frontiers into privileged symbolic and regulatory instruments within strategies of migration control. Furthermore, the humanitarian border is not a fixed border but something which fluctuates, because its geography is determined in part by the shifting routes of refugees themselves (Walters, 2011: 148). It has to be remembered that their move-

ments constitute an irreducible social element in making and unmaking global borders (Mezzadra and Neilson, 2003: 8).

Particular knowledges play an integral and constitutive role in making up the humanitarian border (Walters, 2011: 148). This is manifested in the numerous ways in which the border is documented as a regime which is violating certain norms of treatment and denying certain rights to refugees; a regime where political authorities fail to exercise or even recognize their legal and/or moral responsibilities (Walters, 2011: 148). Thus, although human rights are frequently discussed as a philosophical issue, they also take a governmentalized form. This governmentalization finds expression in the meticulous anatomization of abuse and denial. The production of humanitarian knowledge takes place in highly-situated ways, structured by the temporality of unfolding crises, moving in fits and starts which shadow the shifting geography of migratory control strategies (Walters, 2011: 149).

There has been an increased use of humanitarianism in both the discourse and practice of European border policing over the past decade. Humanitarianism does not usurp or replace existing trends within security practices; instead it forms a component within policing. Theoretical framework of humanitarian governance and humanitarian border indicates that conflict arises in the paradox of protection between subject of humanitarianism and policing, refugee population, and object of border conflict, territorially bounded state (Pallister-Wilkins, 2015: 53). Sovereign intervention regularly crosses governmental rule in episodes of border policing and migration control, although in such instances humanitarian motives and justifications can pull in different and often discrepant ways. In the proceeding analysis I will try to see in which ways humanitarian discourse permeates media reports. Relying on the theoretical approaches outlined I will focus on how humanitarian action may turn out to be contradictory as practices stake out and construct clear subject positions and power hierarchies.

Analysis

Because I am interested in media representations of the specific event the newspaper articles and reports that I will analyze are written in September of 2015. For my analysis I choose the articles of the newspapers which are presumably read internationally. Most of the articles are written by the prominent Western media (The Guardian, The New York Times, BBC, CNN, The Telegraph). However, in order not to focus only on the representations of the Western media, I included in the analysis Al Jazeera articles. Al Jazeera is considered the biggest Arab media representative. All the articles that are analyzed were written in English. Firstly, I will

analyze patterns of variability and consistency in the texts. Secondly, I will examine how theoretical framework of critical border studies and specifically framework of humanitarian border could be used in analysis of statements and opinions presented in the news reports.

Gill (2008) asserts that key to discourse analysis is paying attention to the content and organization of texts. Van Dijk (2000: 38) argues that on refugee and ethnic issues, press provides the first 'facts', but at the same time first 'definitions of situation' and first opinions. Most of the newspapers' articles offer a brief overview of the conflict and the events on the Serbian-Hungarian border and then proceed to explanation of situation and then to mostly to the statements and opinions of authorities.

The Telegraph and Al Jazeera do not mention the actual conflict situation on the border, but rather discuss the consequences of building the fence for the refugee routes and for the European politics. The Guardian uses only one sentence to report about conflict between refugees and Hungarian border and riot police. The most extensive coverage of the conflict was presented by CNN and BBC. However, even in their cases the description of the situation does not exceed more than one paragraph. All the news reports contextualize conflict in the refugee crisis. The first point to take from the news report is the sheer scale of the 'crisis' that is presented to the reader. The Telegraph, The Guardian and Al Jazeera write about 'the biggest' and 'the worst refugee crisis since the Second World War'. The New York Times, CNN and BBC state the extent of the 'refugee crisis' through numbers of the people coming to Europe. The concrete phrases and vast number presented imply seriousness of the undergoing 'refugee crisis'.

All the newspaper articles and reports analyzed have used the word illegal when they refer to the refugees' crossings of the border. Reports avoid using the explicitly racist and derogatory terms and labels, but instead uses negative words to describe the properties or actions of refugees. However, 'illegality' (much like citizenship) is a juridical status that entails a social relation to the state; as such, refugee 'illegality' is a preeminently political identity. Thus, 'illegality' is constructed through law, but it is perpetuated through different practices (De Genova, 2002: 423). Everyday production of the refugee 'illegality' through different practices (among them through reporting about it) contributes to the discursive power of immigration law. In the analyzed texts there is no critical examination of what the term illegal or illegality means, rather these terms are taken for granted.

Gill warns that in discourse analysts should be sensitive not only to what is said, but also to the silences. Thus, it is important to notice if there is a systematic absence of particular accounts. Refugees' testimonies and stories are not always included

in the news reports and articles. In the reports and newspaper articles refugees are often represented in a passive role (fence is built to restrain their crossing, water cannons are used against them, etc.). The title of *The Guardian* is particularly indicative: “Refugee crisis: Hungary uses tear gas and water canon at Serbia border – as it happened”. Thus, it is assumed that the readers will know against whom water cannon and tear gas is used, the victim of the violence is absent. Refugees are usually represented through pictures or videos included in the reports. This can be seen as a form of their passivization. They are present only through the gaze of reporters and photographs. Van Dijk (2000: 36) states that research in critical discourse analysis have shown that minorities and disadvantaged groups are quoted less than authorities or elites. In the *Al Jazeera*, *The Guardian* and *CNN* article about border conflict on Serbian-Hungarian border refugees’ perspectives are not included at all. However, the statements of presidents of states, representatives of the governments or international organizations are not only included in the reports and articles, but they dominate through the text.

The *Telegraph* in its reports about the events on the border transferred the statement of Polish president Andrzej Duda: “As far as accepting refugees is concerned, it should be up to the sovereign decision of a member state”. Furthermore *The Telegraph* writes: “He pointed to the scheme’s central flaw, namely that refugees would not be free to choose their country of settlement. “The will of the refugees themselves seems not to be taken into account,” said Mr Duda. “Can you do things to those people which are contrary to their own will? We hear a lot about human dignity – what is the relation between this and human dignity?”. First, I think it is very indicative that *The Telegraph* used the verb ‘pointed’ because it suggests that the writer of the article agrees with the statement of the president. Furthermore, we can notice how notion of humanity used in the statement of Polish president oscillates between sentiments of sympathy on the one hand and concern for order on the other, between a politics of pity and policies of control (Fassin, 2012: 365–366).

BBC included in its news report the statement of Nebojsa Stefanovic, Interior Minister in Serbian government. He said: “The aim is to prevent further attacks on the Hungarian police from our territory and in a humane and respectful way distance the refugees from the fence and the Hungarian police”. Fassin (2012) uses the term humanitarian government to describe the deployment of moral sentiments in contemporary politics. Humanitarian government should be understood as procedures established and actions conducted in order to manage and regulate human beings. The statement of the Serbian official illustrates how humanitarianism has become a language that inextricably links values and affects, and serves both to define and to justify discourses and practices of the government of human beings.

Al Jazeera included in its report statement of Hungarian Foreign Minister Peter Szijarto who denied that closed borders and new laws signal callousness toward refugees, repeating the government's claim that most of those entering Hungary are actually economic refugees. He stated: 'Based on our history, we are always in solidarity with the refugees. What we're saying is that we cannot accept economic refugees because we cannot bear the burden of that.' We could see how while Hungarian representative insists on solidarity with the refugees, he also uses the same discourse to deny legal or moral responsibilities of the Hungarian state. Walters states that although humanitarianism is used as an expression of solidarity, it often takes a governmentalized form which is expressed through anatomization of abuse and denial. Those that are categorized as at risk, such as refugees became marked as economic refugees and became a risk when they enter the space marked by the border and policed by the border police. Thus, the paradox in border policing is between the individual subject of humanitarianism and/or policing, the refugee, and the object of border control, the territorially bounded state (Pallister-Wilkins, 2015: 54).

Nikolas De Genova (2002: 422) argues that the 'illegality' of the refugees plays a role in disciplining and othering all noncitizens, and thus for perpetuating monolithic normative notions of national identity for citizens themselves. By bringing legislation that makes refugees crossings illegal, the Hungarian state have tried to discipline the refugees, but in the same time perpetuate ideas of "Hungarians" as monolithic category. This can be noticed in the statement of Hungarian president that published Al Jazeera: "You have to defend the country's borders while at the same time you have to protect our way of life. You are the defenders of our culture, our way of life and our sovereignty". The activities of border policing in this case are more than a branch of migration management. It is nothing less than state-making in a new form.

However, some of the reports do include stories of the refugees. Walters suggests that humanitarian inquiries, as one of their epistemic strategies, incorporate personal testimony and eyewitness accounts from refugees. The move is significant both in that it accords "voice" to subjects who are presumed to have no place as political subjects in official debates (Nyers 2003), and that it acts as a tactic of empathy. Thus, it is important to examine how refugees themselves frame their experiences. It is important to note, though, that each news report that include the refugees' stories include only one statement.

The Telegraph included the testimony of Moaz Hamar, from Syria. He said: "We travelled from Syria, came by sea in a rubber dingy, to Greece, then to Macedonia and now Serbia. Go back? I'm not going back. The other guys lost all their money at sea. Where are the human rights? Where are the animal rights? We are being treated like animals. Are there any human rights here?". BBC also published one statement

of the refugee that tried to cross Serbian-Hungarian border. Refugee Amir Hassan, from Iraq, said: “We fled wars and violence and did not expect such brutality and inhumane treatment in Europe.” What we could see from these statements is that refugees themselves frame their stories using framework of humanitarianism and human rights. Fassin claims that if the refugees occupy a crucial space in the biopolitics it is because of the merging of humanitarianism and politics. Refugees claimed their political right through discourse of humanitarianism and human rights.

Furthermore, The New York Times included the story of as they state group of refugee from Edirne in Syria. According to The New York Times they said: “We want the world to treat us as humans. We are not terrorists. We escaped war, and we want to have a normal life.” What is particularly interesting in this case is that refugees are represented as homogeneous groups that share same experience. Forced migration involves people who, although all displaced, have qualitative different experiences of it, different socioeconomic statuses, personal histories and psychological and spiritual situations. Giving refugees voice only as a group entails lumping all people who are forced to migrate into one group and ignoring different trajectories and experiences.

All the news reports discuss the consequences of building the razor-wire fence on Hungarian border. After clash on Serbian-Hungarian border, refugees head to Serbia's border with Croatia instead. The Telegraph quotes Abbas Madigar, 17, one of 23 teenage boys and young men travelling together from Afghanistan: “We have already crossed so many countries, and our journey was so dangerous. We don't mind crossing some more. We can't wait here for a long time. We have no information about the Croatian border – but if it is open we will go.” After Hungary closed its border with Serbia, refugees shifted their route to Croatia. However, despite the warmer welcome in Croatia, refugees there faced another threat: landmines. The humanitarian border is dynamic in the sense that it moves geographically. The humanitarian sector is certainly not a monolithic space but one traversed by its own politics and even rivalries. But we see also how security practices and effects can materialize in different ways – more intense here, less so there - depending on the ways in which humanitarian assistance is structured and where humanitarian discourse is employed.

Conclusion

In this paper I analyzed the news reports' discourses about border conflict on Serbian-Hungarian border. There is certainly no shortage of evidence for the view that humanitarianism is susceptible to co-option and capture by official strategies of policing and control. Unsurprisingly, this program of humanitarian and rational migration governance could only be a dream, leaving the violent face of sovereign

power to intervene whenever this frame was broken or fractured in the gap that separates policy from practice (Mezzandra and Brett, 2013: 265). There is also a certain production of knowledge at stake in the humanitarian engagement with the border, one that is based on ad hoc missions, delegations, and gathering of data and testimony in the field. Through media discourse the notion of humanitarian governance is reproduced. Humanitarianism has prompted innovation in governmental modes of administration, making border policing a more complex, polymorphous, and heterogeneous affair. Thus, it is important not to see humanitarianism as a distinct from politics. In contemporary moral economy these discourses merge together.

Literature:

- Bigo, D. (2006). Protection: Security, Territory and Population. In *The Politics of Protection: Sites of Insecurity and Political Agency*. (ed. by Huysmans, J.; Dobson, A. and Prokhovrik, R). Abingdon: Routledge, pp. 84-100.
- Buonfino, A. (2004). Between unity and plurality: the politicization and securitization of the discourse of immigration in Europe. *New Political Science* 26(1): 23-49.
- Dabirimehr, A. & Fatmi, M. T. (2014). Laclau and Mouffe theory of discourse. *Journal of Novel Applied Sciences* 11: 1283-1287.
- De Genova, N. (2002). Refugee 'illegality' and deportability in everyday life. *Annual Review of Anthropology* 31: 419-447.
- Green, S. (2013). Borders and the relocation of Europe. *Annual Review of Anthropology* 42: 345-361.
- Fassin, D. (2012). *Humanitarian reason: a moral economy of the present*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Gill, R. (2008). Chapter 10 Discourse Analysis. In *Discourse analysis text, narrative and representation*. (eds. Gill, L. and Gill, R.) Berkshire: Open University Press. pp. 172-190.
- Mezzadra, S. & Nielson, B. (2013). *Border as method or the multiplication of labor*. Durham and London: Duke University Press.
- Nyers, P. (2003). Abject cosmopolitanism: the politics of protection in the Anti-Deportation Movement. *Third World Quarterly* 24(6): 1069-1093.
- Pallister-Wilkins, P. (2015). The humanitarian politics of European border policing: Frontex and border police in Evros. *International Political Sociology* 9: 53-69.

- Parker, N. & Vaughan-Williams, N. (2009). Lines in the sand? Toward an agenda for critical border studies. *Geopolitics* 14: 582-587.
- Ticktin, M. (2005) Policing and humanitarianism in France: immigration and the turn to law as state of exception. *Interventions* 7(3): 347–368.
- Van Dijk, T.A. (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse Society* 4(2): 249-283.
- Van Dijk, T.A. (2000). New(s) racism: discourse analytical approach, In *Ethnic Minorities and Media* (ed. Cottle, S.), Buckingham: Open University Press, pp. 33-49.
- Walters, W. (2011). Foucault and frontiers: notes on the birth of the humanitarian border, In *Governmentality: Current Issues and Future Challenges* (eds. Bröckling, U.; Krasmann, S. and Lemke, T.), New York: Routledge, pp.138-164.

Sladana Dragišić Labaš
 Filozofski fakultet
 Beograd

Milana Ljubičić
 Filozofski fakultet
 Beograd

AKTIVNO STARENJE MIGRANATA POVRATNIKA: PRIKAZ SLUČAJA

Apstrakt: U radu se bavimo ispitivanjem načina života starijih osoba, migranata, koji su se vratili u zemlju porekla. Kroz životne priče četvero ispitanika (dve žene, dvoji- ca muškaraca) saznajemo o razlozima za odlazak i povratak, načinima prilagođavanja novoj i staroj sredini i značaju stava za aktivno starenje. Ispitali smo lične, materijalne i emotivne resurse za aktivno življenje i starenje, razmatrajući značaj socijalne i kulturne tranzicije. Podaci dobijeni putem dubinskog intervjua obrađeni su korišćenjem zasnovane teorije (Grounded Theory). Integralnom analizom životnih priča saznajemo kako ispitanici aktivno stare. Interpretacija je zasnovana na komparativnoj analizi sličnosti i razlika u socijalnim pozicijama, ličnim, emotivnim i društvenim resursima, stavovima, strategijama i rešenjima. Nađene su veće sličnosti u ličnim i materijalnim resursima u odnosu na emocionalne (partnerstvo i bliske osobe). Primećena je rodna razlika u predstavi o sebi, a potekla iz tradicionalne porodice. Tako da se kod žena menjala u pravcu pozitivnijeg stava prema sebi, a kod muškaraca već stečena pozitivna slika učvršćivala. Stav prema starenju se kod svih ispitanika menjao i zavisi od dužine boravka u zemlji prijema. U poređenju sa ostalim ispitanicima (47) imigranti povratnici uglavnom imaju bolji materijalni status i pozitivniji stav prema starenju. Slika o sebi (stečena u primarnoj porodici i u zemlji prijema) i preoblikovan stav o starenju bitno su uticali na način života povratnika. Postavlja se pitanje da li stariji migranti povratnici mogu da postanu važan društveni resurs, tj. da utiču na politike prema starijima u Srbiji. Stoga je jedan od ciljeva ovog rada bio i da prikaže i osvetli značaj do sada retko razmatrane figure migranta povratnika kao „aktiviste aktivnog starenja” i podstakne novi način razmišljanja i pristupa ulozi koju stariji imaju u socijalnoj promeni.

Ključne reči: način života, stariji imigranti – povratnici, životne priče, prikaz slučaja.

Uvod

Istraživanje migracija starijih je retka tema u gerontologiji, iako je broj starijih koji migriraju u porastu. Spoljne migracije utiču na njih i indirektno jer njihova deca i druge bliske osobe postaju migranti. Kao razlozi za spoljne migracije mladih najčešće se navode ekonomski, posao, brak/partnerstvo, školovanje, a za starije izbor druge zemlje kao one koja im se dopada, zbog boljih uslova života, spajanja porodice, kao i cirkularnih migracija koje uključuju posećivanje dece, rođaka, prijatelja (Cook, 2010: 254). Navode se četiri značajna faktora za migraciju penzionisanih osoba: povećanje životnog veka, prevremen odlazak u penziju, porast ekonomskih resursa i iskustva turističkih poseta. Stariji posle penzionisanja mogu da razmatraju različite *opcije življenja* (pod uslovom da poseduju ekonomske i zdravstvene resurse), a jedna od njih je i spoljna migracija. Takođe odluka starijih da emigriraju zavisi od brige i zaštite koju dobijaju u zemlji porekla (institucionalne i porodične) prisustva rasne i etničke diskriminacije, ali i očekivanja, potreba i spremnosti (aktivnog življenja i starenja) na migraciju (Blakemore, 1999: 766).

Povratne migracije su deo migracionog procesa koje podrazumevaju akt vraćanja u mesto porekla ili u okviru iste zemlje (interne migracije) ili iz zemlje prijema u zemlju porekla (ekonomski migranti, izbeglice, azilanti) (IOM, 2004 prema Davies et al., 2011:1). U poslednjih pedeset godina demografsko starenje i imigracija se smatraju dominantnim procesima sociodemografskih promena. Tako se procenjuje da će polovinom 21. veka značajno porasti broj starijih migranata (Warnes et al., 2004: 308).

Povećanje povratnih migracija na globalnom nivou uslovalo je i više istraživanja i veće interesovanje za potrebe ove populacije (socijalna podrška, socijalna i zdravstvena zaštita). Ima nalaza koji govore o povezanosti povratništva sa povremenim dolascima u zemlju porekla i preispitivanjem pripadnosti (zemlji destinacije ili porekla)¹ (Asiedu, 2005, Duval, 2004, King et al., 2013, Lulle, 2011, Mason, 2004, Oepen, 2013, Oxfeld, 2004 prema Carling, Bivand Erdal, 2014: 2–4). Nekada ove posete služe kao *zamena* za trajno povratništvo ili su prelazni oblik do konačnog povratništva, a nekada su put do učvršćivanja odluke za ostajanje u zemlji destinacije. Na odluku o povratku u zemlju porekla mogu da utiču i neke formalne *pogodnosti*, kao posedovanje državljanstva, potom započinjanje nekog posla povezanog sa zemljom prijema (trgovina, turizam...). Slanje doznaka je često priprema i motiv za

¹ U pitanju je ispitivanje planova za povratak migranata (roditelja i dece) iz Norveške (iz 10 različitih zemalja) u zemlju porekla (Carling and Vatne Pettersen) korišćena je integracijsko-transnacionalna matrica (the integration–transnationalism matrix) kroz koju su posmatrani migranti. Ekonomska i politička integracija i međunarodna mobilnost su dimenzije koje se ukrštaju. Najveće šanse za povratak imaju migranti koji su slabije integrisani, a mobilniji.

povratak i socijalnu reintegraciju. Studije povratnih migracija ukazuju da su transnacionalne prakse veoma raznovrsne, da je istorija migracija složena i da se sastoji od višestrukih migracija i povratništva. Znači da povratništvo ne mora da bude konačno, već samo deo migracionih putanja (Carling, Bivand Erdal, 2014).

Prema nalazima, povratak u Srbiju, u periodu 2001–2011, bio je uslovljen pensionisanjem u zemlji prijema, završetkom studija ili stručnog usavršavanja. Tako se jedan broj migranata vratio iz Kanade i SAD. Važan razlog povratka je svetska ekonomska kriza koja je uticala da se značajan broj naših migranata vrati iz Grčke i Italije. Porodični razlozi za povratak su najzastupljeniji (60%), potom „ostali razlozi”, posao i školovanje (Stanković, 2014: 83–87). Stariji povratnici iz našeg istraživanja navodili su sledeće razloge za povratak: spajanje porodice, plan da se po završetku radne karijere živi u „svojoj zemlji”, nostalgija i slaba socijalna mreža u zemlji prijema (Dragišić Labaš, 2016).

Mobilnost starijih se povezuje sa aktivnim starenjem, posebno u teorijama aktivnosti i angažovanosti, pa tako emigracija i povratne migracije u ovom dobu mogu da se povežu sa konceptima aktivnog autentičnog starenja kao izbora i osmišljavanja *života*.

Aktivno autentično starenje

Termin „uspešno starenje” se prvi put pojavio u književnosti pedesetih godina prošlog veka, a njegova primena je postala uobičajena tokom osamdesetih (Pressey and Simcoe 1950 prema Tovel, Carmel, 2014). U literaturi ne postoji konsenzus u pogledu merenja uspešnog starenja, ali su najčešće pominjani indikatori: dobro fizičko i psihičko funkcionisanje i blagostanje; kapacitet za kognitivni rast; zadovoljstvo životom; adaptacija na promene i postizanje ličnih ciljeva; samokontrola; produktivna aktivnost; samoispunjenje i duhovnost (Tovel, Carmel, 2014). „Uspešno starenje” (pozitivno i zdravo starenje) je zamenjeno novim terminom „aktivno starenje” koji se od 2005. pominje u Australiji (Palmore, 1979 prema Ranjzin, 2010). Svetska zdravstvena organizacija (SZO) definiše aktivno starenje kao zdravlje, nezavisnost i produktivnost starijih ljudi (WHO, 2002 prema Dragišić Labaš, 2016).

Koncept „produktivnog starenja” počinje da se razvija 1982. godine (Morrow-Howell et al., 2001). Postoje tri trenda u izučavanju produktivnog starenja: demografski, ekonomski i sociokulturni. Demografski ukazuje na to da sve veći broj ljudi živi duže, da su zdraviji i da osobe starosti preko 70 godina mogu biti društveno angažovane. Ekonomski, da sa napretkom tehnologije, mašine obavljaju znatno veći deo poslova nego ranije, dok je kreativnost i humani kapital potrebni, tako da stariji sa svojim iskustvom značajno mogu doprineti produktivnosti. Sociokulturni poka-

zuje da ljudi u penziji ne moraju provoditi vreme samo upražnjavajući slobodne aktivnosti, već mogu da nastave posle penzije da rade sa skraćenim radnim vremenom. Ovo je jedan prelazni obrazac, od *skraćenog* produktivnog angažmana do potpunog prekida rada.

Stoga je stav da stariji ljudi postaju zavisni potrošači resursa kada odu u penziju, danas zastareo. Više dokaza govori u prilog angažovanju u kući, lokalnoj zajednici, društvu, a zahvaljujući produženoj vitalnosti u sve kasnijim decenijama života (Morrow-Howell, Hinterlong, Sherraden, 2001 prema Dragišić Labaš, 2016).

Aktivno starenje migranata povratnika

Cilj i metod

Povezanost između aktivnog življenja i starenja sa mobilnošću uopšte, kao i migracionim kretanjima nađena je u studiji o aktivnom starenju u Beogradu, ali ova veza nije dublje analizirana. Podaci za ovu kvalitativnu studiju prikupljeni su u periodu 2013–2015. Cilj je bio da se sazna kako starije osobe u Beogradu aktivno stare, kroz istraživanje njihovih potreba i interesovanja i time usmerenih aktivnosti (radnih, volontiranja, i u vreme dokolice), odnosa sa partnerom/partnerkom, decom, rođacima i ostalim značajnim drugim, zdravstveni status, religioznost, korišćenje moderne tehnologije. Prigodan (snow-ball) uzorak činilo je 52 ispitanica i ispitanika starosti od 65 do 90 godina, ličnih penzionera koji žive na teritoriji Beograda. U uzorku je značajan broj sagovornika bio u procesu unutrašnjih migracija (uglavnom selo–grad u periodu mladosti), potom neki su izbegli iz bivših jugoslovenskih republika zbog rata, neki su radili u drugim zemljama u trajanju od 5 do 30 godina. Najviše ispitanika je migriralo iz sela u grad, potom iz manjih gradova u Beograd, uglavnom zbog školovanja, posla i preseljenja porodice, najčešće zbog očevo posla. Samo je 12 ispitanika rođeno u Beogradu.

Za potrebe ovog rada izdvojeno je četvoro sagovornika/ca (dve žene i dva muškarca) koji su u jednom periodu, u trajanju od najmanje 5 godina, živeli i radili u nekoj zapadnoj zemlji. Cilj istraživanja je bio da se dođe do saznanja o razlozima za: odlazak iz zemlje porekla, dolazak u zemlju prijema, za povratak, potom o načinima prilagođavanja novoj sredini, sada *staroj* sredini, značaju stava *ponetom* iz zemlje porekla i *prikupljenom* u zemlji prijema za aktivno starenje. Ranije dobijeni podaci o aktivnom starenju, putem dubinskog intervjua, dopunjeni su novim intervjuom sa izabranim ispitanicima zbog potreba ovog istraživanja. Radi očuvanja privatnosti imena ispitanika su zamenjena.

I pored postojanja teorijskog okvira za aktivno autentično starenje, za novodobijene podatke, koji povezuju življenje u drugoj zemlji sa aktivnim starenjem da-

nas, nije bilo teorijskog okvira, već su narativi prikazani korišćenjem zasnovane ili utemeljene teorije (Grounded Theory).² Zato je dodatni intervju rađen bez ikakvih očekivanja i hipoteza, iz pozicije „relativnog neznanja”. Najpre je urađeno inicijalno (red po red) kodiranje, a potom i fokusirano (postavljanje širih kategorija značenja). Interpretacija se zasnivala na komparativnoj analizi sličnosti i razlika u faktorima za odlazak i povratak i prilagođavanje novoj i staroj sredini, socijalnim pozicijama, ličnim, emotivnim i društvenim resursima, stavovima, strategijama i rešenjima važnim za aktivno življenje i starenje. Integralnom analizom životnih priča došlo se do saznanja na koji način druga kultura može da utiče na povratnike i njihovo aktivno starenje.

Analiza narativa

Pre analize narativa potrebno je dati neke demografske podatke o sagovornicima. U pitanju je četvoro ispitanika, starosti od 68 do 83 godine, srednjeg, višeg i visokog obrazovanja. Dvoje je u braku i dvoje su udovci. Proveli su od 15 do 30 godina u nekoj od razvijenih zemalja.

Prvi ispitanik: Nikola, starost 81 godina, po zanimanju varilac, višeg obrazovanja, udovac, živi sam, ima jedno dete. Živeo je i radio 25 godina u Kanadi. Pre emigracije živeo u Bosni, od 1991. porodica živi u Beogradu. *Druga je Sanja*, starost 83 godine, lekar – dermatolog, visoko obrazovanje, udata, dvočlana porodica, živi sa suprugom, ima dvoje dece. Živela je 15 godina van zemlje, u Kanadi, Libiji i Egiptu. U poslednjih 10 godina u procesu cirkularnih migracija. Pre emigracije živela u Beogradu. *Treći ispitanik: Srđan*, 68 godina, građevinski tehničar, srednjeg obrazovanja, oženjen, dvočlana porodica, živi sa suprugom, ima dvoje dece. Radio je 15 godina u Nemačkoj, Francuskoj i Rusiji. Pre emigracije živeo u Beogradu. *Četvrti ispitanik je Violeta*, 82 godine, profesor književnosti, visoko obrazovanje, udovica, živi sama, bez dece. Živela 30 godina u Nemačkoj. Pre emigracije živela u Beogradu.

Faktori mobilnosti i prilagođavanje sredini

Razlozi za odlazak iz zemlje porekla i ulazak u zemlju prijema su slični i različiti. Za smeštanje u šire kategorije značenja, posle obavljenog razgovora, upotrebljena je literatura o *push* faktorima (odbijajućim) u zemlji porekla i *pull* faktorima (privlače-

² Utemeljena teorija omogućava istraživačima da razviju teorijske koncepte iz dostupnog empirijskog materijala i plastično prikažu i tumače odnose između procesa. Teorijski koncepti nastaju iz zajedničkih napora istraživača i ispitanika. Ovo je moguće jer ljudi već imaju stav o svojim postupcima, znači postoji subjektivno iskustvo o nekoj društvenoj aktivnosti (Charmaz, 2005: 507–508). Tako, zasnovana teorija predstavlja skup tehnika pomoću kojih može da se izgradi teorijsko objašnjenje neke pojave. Kada se ustanovi tema, delovi teksta se stalno skupljaju i upoređuju, pa kada se nađe sličnost vrši se spajanje u kategorije, a razlike uslovljavaju formiranje novih kategorija i podkategorija (Fajgelj, 2012: 307–310).

ćim) u zemlji prijema.³ Ispitanici su najčešće navodili ekonomske faktore, a potom političke i nepoštovanje ideja i rada kao odbijajuće, a nalaženje posla, bolje uslove rada, profesionalnu karijeru, kvalitetniji život i iskustva drugih ljudi migranata i neformalnu migrantsku mrežu kao privlačeće. Dobili smo dva *nova* faktora van onih nađenih u literaturi, to su: cene se znanje, ideje i rad, i upoznavanje drugih kultura.

Razlozi za povratak u zemlju porekla su slični kod ispitanika i najčešće nalazimo: spajanje porodice, školovanje i nostalgiju. Dvoje ispitanika nije imalo u planu ostajanje u drugoj zemlji, a na dvoje su određene okolnosti uticale na povratak. U jednom slučaju je to smrt supruge, dok ostali članovi porodice nisu planirali da žive van svoje zemlje. U drugom, na povratništvo su uticali smanjeni socijalni kontakti, a potom i doživljaj nepripadanja u zemlji prijema, ali su česti dolasci u zemlju porekla ukazivali na pripremu za povratak, što jedan od ispitanika shvata kao *neizrečenu nostalgiju*.

Prilagođavanje novoj i staroj sredini

Svi ispitanici su opisali odlazak i boravak u zemlji prijema kao pozitivno iskustvo. Oni su se dobro prilagodili, bez većih problema. Tome je doprinela *tražena* profesija, zadovoljstvo poslom i napredak u profesionalnoj karijeri, dobri kolegijalni odnosi, znanje stranog jezika, uređena država, iskustvo življenja u stranim zemljama, druželjubivost i pomaganje drugim ljudima.

Prilagođavanje staroj sredini, iz koje su ispitanici otišli, odvijalo se takođe uspešno. Za ovaj proces važni su, po mišljenju naših ispitanika, kako ekonomski tako i emocionalni resursi, pa se navodi: novac (ušteđevina), posedovanje stana, porodica, posao, drugovi i prijatelji, ljubav prema svojoj zemlji.

Stavovi o starenju i lični resursi kao faktori aktivnog starenja

Za aktivno življenje i starenje bilo je potrebno doći do informacija o ličnim resursima kao i stavovima ispitanika o starenju i sebi. Došlo se do podataka da su svi ispitanici iz svoje zemlje poneli uglavnom negativne stavove prema starima i starenju, a u zemlji prijema saznali, a potom vremenom usvojili pozitivnije stavove. Ovi pozitivniji stavovi odnose se na veći stepen slobode starijih, koji podrazumeva *širi izbor* načina življenja, koji često uključuje nova partnerstva i seksualnost, a i manje

³ Međunarodna organizacija za migracije ukazuje na postojanje dve vrste faktora za odlazak iz zemlje porekla i ulazak u zemlju prijema. U pitanju su tzv. *pull* faktori (privlačeći) u zemlji prijema, kao i iskustva drugih ljudi koji su migrirali i više lične slobode, i *push* faktore (odbijajuće) u zemlji porekla, u koje spadaju ekonomski i etički (nejednak pristup osnovnim ljudskim pravima, obrazovanju, socijalnoj zaštiti). Raniji migranti u Srbiji (od 60-ih godina prošlog veka) su uglavnom bili mladi muškarci, nižeg obrazovanja i kvalifikacija iz srednjeg sloja, a danas su to mladi oba pola, visokog obrazovanja iz srednjeg sloja i uglavnom nisu u braku i nemaju decu (Bobić i sarad. 2016: 52, 56).

obaveza prema deci i unucima. U tradicionalnim porodicama i društvu, u kakvom su odrastali, očekivanja od starijih žena su bila povezana isključivo sa negom, brigom i bavljenjem drugima, dok su muškarci bili povlašćeniji. Življenje u zapadnim zemljama doprinelo je menjanju negativnog stava prema starijima i prihvatanju drugačijeg načina života, koji ispitanici u svojim poznijim godinama i praktikuju.

Tabela 1. Faktori mobilnosti i prilagođavanje

	Nikola	Sanja	Srđan	Violeta
Push (odbijajući) faktori u zemlji porekla	ekonomski politički ne cene se znanje i ideje	muževljev posao ekonomski	ekonomski ne cene se znanje i rad	ekonomski
Pull (privlačći) faktori u zemlji prijema	nalaženje posla cene se znanje i ideje bolji uslovi rada profesionalna karijera, kapitalistički sistem iskustva drugih ljudi migranata	profesionalna karijera kvalitetniji život ceni se rad	profesionalna karijera, cene se znanje i ideje bolji uslovi rada iskustva drugih radnika iz firme koji su radili u stranim zemljama upoznavanje drugih kultura	bolji uslovi rada, neformalna migrantska mreža (prihvatanje, pomoć) ceni se znanje i rad
Razlozi za povratak u zemlju porekla	spajanje porodice	školovanje, spajanje porodice, nostalgija	spajanje porodice	smanjena socijalna mreža, nostalgija
Prilagođavanje novoj sredini Kulturni resursi Emocionalni resursi Zemlja blagostanja	tražena profesija, zadovoljstvo poslom i napredovanje u profesionalnoj karijeri druženje sa Srbima uređena država	tražena profesija znanje stranog jezika dobri kolegijalni odnosi pozitivno iskustvo življenja u razvijenim zemljama	znanje stranih jezika, zadovoljstvo poslom i napredak u profesionalnoj karijeri druženje sa strancima uređena država	znanje stranog jezika, zadovoljstvo poslom i napredak u profesionalnoj karijeri dobri kolegijalni odnosi druželjubivost i pomaganje drugim ljudima
Prilagođavanje staroj sredini Ekonomski i stambeni resursi Emocionalni resursi	dobra materijalna situacija, stan porodica drugovi	dobra materijalna situacija, dobri uslovi za život, posao porodica ljubav prema zemlji porekla	ušteđevina, uređenje starog i kupovina novog stana deci porodica	novac i stan prijatelji ljubav prema svojoj zemlji

*Stavovi o starijima u zemlji porekla***Nikola:**

Ovde su stariji otpisani. Zato sam u početku mislio da ću biti drugorazredni čovek, jer nisam iz Kanade, i imam 58 godina, ali to nisam doživeo. Ovde kad te vide, a ti imaš 80 godina, kažu – ne isplati se lečiti ga. I ja sam došao sa ovim mišljenjem iz naše zemlje, pitao se šta ima da se bore za njega, a lekari kažu – i on želi da živi. Oni to zaista misle.

Sanja:

E to je posebna priča. Mi smo učeni da starije poštujemo, ali se nikada nije očekivalo da stariji žive na način kako žive na Zapadu. Tamo stari imaju nove partnere, a to je kod nas smešno, i mnoge starije žene ako se to i dogodi posle smrti supruga ili razvoda, osuđuju, a deca odbacuju. Kod nas je stav o starijima negativan, nismo poštovani, posebno u zdravstvenim institucijama je to vidno, naša reč mnogo ne znači, doživljavaju nas kao one koji su završili svoje.

Srđan:

Kod nas starije ljude donekle cene, ali u smislu da treba pomoći starijima, razumeti njihove staračke probleme i priče koje i nisu baš mnogo zanimljive. Potičem iz sredine gde su se stariji poštovali, više muškarci, ali nije se baš očekivalo da se bave sobom, nego više drugima, posebno žene, da pomažu deci, kuvaju i da čuvaju unuke. Zato ono što sam čuo i naučio u Nemačkoj i Francuskoj je bilo nešto novo. Bio sam mlad, ali sada su mi sve te stvari veoma korisne.

Violeta:

U Srbiji većina starijih misli, a to i drugi misle o njima, da je kraj za mnoge aktivnosti, i da se život svodi na kućne poslove i čuvanje unuka. Iznenade se kada vide ženu svojih godina, verovatno bi je nazvali baka, a ne žena, u farmericama i patikama kako putuje, druži se i sedi u kafiću. Kao da nam više ništa nije dozvoljeno posle 70. Potpuno pogrešno.

*Stavovi o starijima u zemlji prijema***Nikola:**

Tamo možete da radite dok god ste sposobni. Nije važno koliko imate godina, već šta možete i znate. Odnos prema starijima je drugačiji u Kanadi. Poštuju starije, očekuje se da stariji mogu više. Nema razlike između mlađih i starijih. Tamo se druže mlađi sa starijima. Takav odnos prema starijima u Kanadi je uticao na mene, ja sam bio prihvaćen, uvažen. Ja sam verovao u sebe bez obzira na godine kad sam pošao, ali sam tamo nekako sve to još puno pojačao.

Tabela 2. Lični resursi, stavovi o starenju i načini aktivnog starenja

	Nikola	Sanja	Srđan	Violeta
Lični resursi	ambicioznost, optimizam, upornost, vrednoća, samopoštovanje, snalažljivost, narcizam	optimizam, kreativnost, radoznalost, samopoštovanje brižnost, vrednoća, druželjubivost	radoznalost, socijalna inteligencija optimizam, samopoštovanje, upornost, druželjubivost	upornost, vrednoća, empatičnost spretnost, optimizam, samopoštovanje, druželjubivost
Stav o starima i aktivnom starenju, iz zemlje porekla NEGATIVAN	„Ovde su stariji otpisani“.	“Doživljavaju nas kao one koji su završili svoje“.	“nije se baš očekivalo da se bave sobom, nego više drugima, posebno žene, da pomažu deci, kuvaju i da čuvaju unuke“.	“Kao da nam više ništa nije dozvoljeno posle 70. Potpuno pogrešno“.
Stav o starima i aktivnom starenju, u zemlji prijema POZITIVAN	„Tamo se druže mlađi sa starijima. Ja sam verovao u sebe bez obzira na godine kad sam pošao, ali sam tamo nekako sve to još puno pojačao“.	“U Kanadi su stari znatno duže aktivni, posebno oni obrazovaniji. Dosta sam usvojila od toga i primenjujem“.	„Imali su preko 70, a ponašali su se i planirali kao da imaju 35. Priznajem da sam puno pozitivnih stvari naučio od njih“.	“Da nisam živela u Nemačkoj ne verujem da bih bila ovako, da kažem, hrabra i živela kako sada živim“.
Način aktivnog starenja posle penzije Radne aktivnosti Edukativne Reproduktivne Kulturne Rekreativne Verske	Vlasnik firme, volontiranje u porodičnoj firmi, druženje, šetnja, putovanja, gledanje TV.	Rad u privatnoj ordinaciji, reproduktivne aktivnosti, putovanja, angažman u profesionalnim sekcijama, čitanje knjiga, korišćenje kompjutera, za komunikaciju i edukaciju, druženje, kućni poslovi, odlazak u crkvu, gledanje TV.	Honorarni rad, druženje, izlasci, čitanje stručne literature, fudbal, korišćenje kompjutera za edukaciju, sviranje gitare, slušanje muzike, putovanja, odlazak u crkvu, gledanje TV.	Volontiranje, druženje, putovanja, čitanje knjiga, korišćenje kompjutera za komunikaciju, odlazak na promocije knjiga, gledanje TV.

Sanja:

U Kanadi su stari znatno duže aktivni, posebno oni obrazovaniji, koji nastavljaju dugo da se bave stručnim poslovima, potom imaju razne hobije, putuju, družu se, imaju nove partnere, imaju razne grupe i udruženja, koja im pomažu da osmisle vreme. Dosta sam usvojila od toga i primenjujem.

Srđan:

Upoznao sam razne ljude. Oni su tada imali godina koliko ja sada i još stariji, znači preko 70. Ponašali su se i planirali kao da imaju 35. U početku sam bio malo iznenađen, doduše prijatno, i pomislio bogami u Srbiji bi već počeli da ih sahranjuju.

Priznajem da sam puno pozitivnih stvari naučio od njih – novac se troši ali i čuva za lepu starost. U poznim godinama je važno da se uživa u društvu dragih osoba, vodi računa o sebi, kontroliše zdravlje, bude što aktivniji, pravilno hrani i ima partner.

Violeta:

Da nisam živela u Nemačkoj ne verujem da bih bila ovako, da kažem, hrabra i živela kako sada živim. Naučila sam mnogo i sada to primenjujem. Živim i uživam.

Za aktivno življenje i starenje važni su lični resursi (određene osobine ličnosti). Karakteristično za četvoro ispitanika su: samopoštovanje, optimizam, upornost, vrednoća i druželjubivost.

Načini aktivnog starenja

Svi naši sagovornici su posle penzije bili u radnom odnosu, u trajanju od 4 do 25 godina, ili su volontirali. Aktivnosti u slobodno vreme su raznovrsne: edukativne, kulturne, rekreativne, verske, obavljanje kućnih poslova, reproduktivne (briga o roditeljima). Primetno je upražnjavanje većeg broja aktivnosti, dobra organizacija, planiranje i, kako su svi istakli, zadovoljstvo i uživanje u životu.

Nikola:

Danas imam svoj stan, dovoljno para da ne moram da razmišljam da li ću da platim ručak, kafu. Ovde imam par prijatelja. Mogao bih da imam više, ali nije ni lako naći ljude, treba da se podudaramo. Ne volim negativne ljude, koji samo pričaju o problemima. Ovi mojih godina ili su takvi ili su socijalistički ljudi. Lakše mi je sa mlađima. Oni su razumniji, bolje se slažemo. Pomažem ćerki sve što treba u firmi, razne popravke ili pravim nešto u dvorištu. Šetam povremeno. Putujem po Srbiji. Gledam TV.

Sanja:

U penziji sam 22 godine. Muž i ja smo putovali puno od penzionisanja. Provodili smo po mesec dana u Tunisu. Obilazili smo i neke prijatelje u Egiptu. Sada odlazimo u Opatiju. Tamo nam je jako lepo, lepo smo primljeni. Odlazila sam na sekcije pri Srpskom lekarskom društvu. Čitam knjige. Volim istorijske teme, volim da se edukujem. Dosta čitam. Koristim kompjuter. Ne kupujem časopise, čitam Politiku i Blic, ali samo neke tekstove. TV gledam kad mi se nešto dopada, poneki film... Stalno se družim i sa starijima i sa mladima. Svakodnevno kuvam, sređujem kuću. Pravimo večere, ručkove, idemo jedni kod drugih. Nažalost puno je prijatelja preminulo. I sada slavim slavu, dolaze mi gosti. Sama spremam slavu. Nisam religiozna, može se reći običajno verovanje. Volim da odem u crkvu da zapalim sveću, ali ne bih mogla da kažem da sam vernik.

Srđan:

Danas sam aktivan koliko god to mogu. Igram fudbal sa prijateljima i sinovima. Družim se, izlazim, sednem u neki kafić na kafu bar dva puta nedeljno. Čitam stručnu

literaturu, ali i romane. Koristim računar i za edukaciju i da gledam filmove i slušam muziku. TV isto gledam, mada ne previše. Odlazim na džez koncerte. Sviram gitaru. Slavim slavu i ponekad odem u crkvu. Sa ženom idem kod rođaka. Ona ima svoje prijateljice. Idemo zajedno na more i povremeno na zimovanje. Ja sam skijao još kao dečak i sada još uvek mogu.

Violeta:

Družim se, radim na kompjuteru, razgovaram preko skajpa, šaljem mejlove, čitam. Imam patku i ima i komšija, hranim ih, idem na pijacu da im kupim hranu. Idem na promociju knjiga, organizovala sam druženje maturantske generacije, idemo u kuće, pomažemo jedni drugima, putujem. Najmanje gledam TV, pogledam uglavnom vesti i poneku emisiju. Kad ste stari, vreme prolazi jako brzo.

Zaključak

Naši sagovornici povratnici istakli su više negativnih stavova o starima i starenju u zemlji porekla, a više pozitivnih u zemlji prijema. Takođe, da su stavovi u zemlji prijema značajno uticali na menjanje njihovog odnosa prema starenju i sadašnjim praksama. Utisak je bio da povratnici *drugačije misle* u odnosu na svoje vršnjake, da imaju više slobode, a manje tradicionalnih stega u osmišljavanju svoje dokolice i života uopšte. Promenjeni stavovi mogu se povezati sa jednim od *pull* faktora (privlačećih) u zemlji prijema, koji se definiše kao „više slobode”. Ipak, ovaj faktor se ne pominje kao razlog za odlazak u drugu zemlju. On se u drugoj zemlji, od strane naših ispitanika uči (stiće). Svi ispitanici su živeli u staroj Jugoslaviji, u vreme socijalizma, i svi su istakli kao značajan privlačeći faktor, pored ekonomskog, cenjenje ideja, inovativnosti, znanja, rada. Ovaj razlog za odlazak se ne pominje u literaturi, te bi stoga bilo korisno dalje istraživati značaj navedenog *pull* faktora za migrante iz Srbije (recimo kvantitativnim metodama za potvrđivanje dobijenog kvalitativnim metodama). Možda bi bilo korisno ispitivati i radoznalost i želju (potrebu) da se upozna druga kultura (drugi ljudi) kao jedan od faktora za migraciju.

Prilagođavanje u zemljama prijema je teklo bez većih problema, a po rečima povratnika zbog profesije koja je bila perspektivna, migrantske socijalne mreže, dobrih kolegijalnih odnosa, znanja jezika, cenjenja rada i inovativnosti. Ovi su faktori smešteni u kulturne i emocionalne resurse i postojanje države blagostanja. Svakako nije moguće izostaviti lične resurse, koji su u slučaju naših povratnika neophodni da bi se čitav migracioni krug realizovao, od emigracije, preko imigracije do povratništva. U pitanju su optimizam, upornost, ambicioznost, samopoštovanje, vrednoća i dr. Povratak u zemlju porekla olakšan je dobrom materijalnom situacijom, kupovi-

nom nekretnina, nalaženjem posla, pridruživanjem porodici, razvijenom socijalnom mrežom. Radi se o stambenim, ekonomskim i emocionalnim resursima. Svakako je važno istaći zdravlje kao resurs, iako su svi naši ispitanici u toku života (i sada) imali neke veće ili manje zdravstvene tegobe. Ipak, oni su i fizički i mentalno zdravi i funkcionalni.

Uspešan prolazak kroz socijalnu i kulturnu tranziciju u zemlji prijema, a potom i zemlji porekla, značajan je za osećanje zadovoljstva kod povratnika danas. Svi su istakli uticaj druge kulture na njihovo starenje i to se može prepoznati kroz rečenice koje navodi jedan ispitanik: *Novac se troši, ali i čuva za lepu starost. U poznim godinama je važno da se uživa u društvu dragih osoba, vodi računa o sebi, kontroliše zdravlje, bude što aktivniji, pravilno hrani i ima partner.*

Ispitanici uočavaju razlike u kvalitetu svog života u odnosu na njihove vršnjake pre svega zbog većih ekonomskih resursa, ali i drugačijih stavova prema starenju i sebi. Razlika između ispitanika iz celog uzorka i povratnika sastoji se u nešto većem broju reproduktivnih aktivnosti (briga i čuvanje starijih roditelja i unuka), posebno kod žena iz uzorka. Sagovornici su radili posle penzije, s tim što je to više bilo zbog želje, nego materijalne potrebe. Tu nailazimo na važnu razliku, jer ispitanicima iz kompletnog uzorka radni angažman posle penzije predstavlja dodatni izvor prihoda ili *prinudu*, u stvari predstavlja način da izdržavaju sebe i druge, a najčešće decu. Kada bi imali adekvatne penzije, veći broj ne bi radio, nego volontirao, putovao, više se družio, izlazio i posećivao različite manifestacije (Dragišić Labaš, 2016a).

Povratnicima svakako povoljna materijalna situacija omogućava više različitih i posebno plaćenih aktivnosti, međutim način odevanja i način ponašanja ukazuje na stav „o više slobode u poznim godinama”. To je druga važna razlika između osoba koje su jedno vreme provele u zapadnim zemljama i ostalih ispitanika. Drugačiji stav prema starenju doprineo je osećanju sigurnosti i opuštenosti, većem optimizmu i *ulasku* u nove aktivnosti. Tako da ne iznenađuje isticanje zadovoljstva kvalitetom života. Povratnici su zabrinuti za svoje vršnjake, koji ne mogu sebi da priušte razne stvari zbog lošije materijalne situacije, ali i zbog rigidnog i tradicionalnog stava o starijima. Oni bi to menjali, kako kažu, a to inače i rade savetujući i „ubeđujući” svoje prijatelje da budu „otvoreniji prema svemu”...

I na kraju, postavljeno pitanje da li stariji povratnici mogu da postanu važan društveni resurs, tj. da utiču na politike prema starijima u Srbiji, odgovor je pozitivan. Tako da povratnici mogu da budu „aktivisti aktivnog starenja”, što je moguće realizovati kroz socijalni angažman (udruženja povratnika) kao i politički (menjanje politika prema starijima).

Literatura

- Blakemore, Ken (1999). International migration in later life: social care and policy implications. *Ageing and Society*, 19: 761–774.
- Bobić, Mirjana, Vesković Anđelković, Milica i Kokotović Kanazir, Vlasta (2016). *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije, sa posebnim osvrtom na mlade*. Međunarodna organizacija za migracije.
- Carling, Jørgen and Bivand Erdal, Marta (2014). Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected? *International Migration*, 52, 6: 2–12.
- Charmaz, Kathy (2005) Grounded theory in the 21st Century, in: Denzin, N.K. and Y.S.Lincoln, eds, *The Sage Handbook of Qualitative Research*, 3rd edition, London, New Delhi: Sage Publications, Thousand Oaks, pp 507–537.
- Cook, Joanne (2010). Exploring older women's citizenship: understanding the impact of migration in later life, *Ageing & Society*, 30: 253–273.
- Davies A. Anita, Borland M. Rosilyne, Blake, Carolyn and West E. Haley (2011). The Dynamics of Health and Return Migration. *PLoS Medicine*, Vol. 8, No. 6: 1–4.
- Dragišić Labaš, Slađana (2016). *Aktivno starernje u Beogradu*. Institut za sociološka istraživanja Filozofskog Fakulteta i Službeni glasnik.
- Fajgelj, Stanislav (2014). *Metode istraživanja ponašanja*. Beograd: Centar za primenu psihologiju.
- Dragišić Labaš, Slađana (2016a). Stariji roditelji i odrasla deca: tradicionalan odnos ili bliskost na daljinu? *Sociologija*, Vol. LVII, posebno izdanje, 287–305.
- Ranzijn, Rob (2010). Active Ageing - Another Way to Oppress Marginalized and Disadvantaged Elders? Aboriginal Elders as a Case Stud. *Journal of Health Psychology*, 15,5: 716–723.
- Stanković, Vladimir (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*, Republički zavod za statistiku.
- Tovel, Hava and Carmel, Sara (2014). Maintaining Successful Aging: The Role of Coping Patterns and Resources. *J Happiness Stud*, 15:255–270.
- Warnes M. Anthony, Friedrich, Klaus, Kellaher, Leonie and Torres, Sandra (2004). The diversity and welfare of older migrants in Europe. *Ageing & Society* 24: 307–326.

Sladana Dragišić Labaš
Milana Ljubičić

ACTIVE AGING OF MIGRANT RETURNEES: CASE STUDY

Summary: *This case study investigates the lifestyle and the attitudes towards aging among the elderly who emigrated (from Serbia) and then returned to their homeland. From the life stories of our four respondents (two female and two male), we learn about their reasons for emigration, the ways of integrating into a new society together with the manners in which their attitudes and habits were effected or redefined, as well as the reasons for their later return and the manner in which they were then able to once again settle in their country of origin. The study observed and analyzed relevant aspects such as their material, emotional and social resources for active living and aging, taking into consideration precisely the significance of the social and cultural transitions involved. The data collected through in depth interviews has been analyzed by means of Grounded Theory. Through integral analysis of respondents – life stories we learn about their ways of active aging. Interpretation is based on comparative analysis of similarities and differences regarding social positions, emotional and social resources, attitudes, problem solving strategies, etc. We have identified greater similarities with respect to personal and material resources in opposition to emotional (partnership and close relations). Significant were also gender differences in self - perception, that originated in traditional family model. Namely, among female respondents the self - perception has changed towards a more positive attitude, while male respondents preserved the already formed positive self-image. All respondents have shown a significant attitude change towards aging, whose intensity partly depended on the length of their stay abroad. In comparison to other respondents (47), the migrant returnees were shown to have better material status as well as a more positive self-image. Self-image (formed in their country of origin and the host country) and the reformed attitudes towards aging had a large impact on the lifestyle of returnees. It remains to be seen whether the returnees could become an important social resource that could positively influence and change the politics towards the elderly that is presently dominant in Serbia. One of our aims has been to at least illuminate the evermore important role of the „aging- activist“ and encourage a new way of thinking change and social interaction that could alone be the first step towards respectful and active aging in Serbia.*

Key words: *lifestyle, elderly migrants returnees, active aging, life stories, case study.*

Aleksandra D. Višekruna
Institut za uporedno pravo¹
Beograd

MIGRACIJE I NJIHOV UTICAJ NA (SPRO)VOĐENJE STEČAJNOG POSTUPKA²

Apstrakt: *Svaka zemlja ima osoben stečajni sistem koji odražava vrednosti i interese društva u kome se stečajni zakon donosi. U slučaju da se nad njim otvara stečajni postupak, svaki subjekt će težiti da to bude u pravnom sistemu koji je za njega najpovoljniji. Ta okolnost može navesti pojedinca ili kompaniju da nastoji da promeni pravni režim koji će se na njega primenjivati migracijom u neku drugu zemlju čije se stečajno pravo percipira kao povoljnije (forum shopping). Ovo pitanje je posebno interesantno u kontekstu prava EU gde ne postoji harmonizacija materijalnog stečajnog prava tako da evropski zakonodavac razvija mehanizme koji bi trebalo da spreče sve vidove migracija koje bi mogle predstavljati zloupotrebu prava (pre svega oštećenje poverilaca stečajnog dužnika). Pitanje je da li su mehanizmi kojima se ograničava forum shopping u konfliktu sa osnovnim slobodama na kojima počiva EU (posebno sloboda kretanja lica i sloboda osnivanja privrednih društava). Takođe, dilema je da li je forum shopping nužno negativna pojava, ili se mogu uočiti i određeni pozitivni aspekti ovog fenomena. Sve navedeno treba sagledati i u svetlu nove Uredbe o stečajnim postupcima koja stupa na snagu 2017. godine.*

Ključne reči: *migracije, stečaj, forum shopping, Uredba o stečajnim postupcima, centar glavnih interesa.*

Uvodna razmatranja

Finansijska kriza čije se posledice osećaju već godinama doprinela je većem broju finansijskih teškoća kako za pojedince, tako i za kompanije. Suočen sa finansijskim krahom, svaki subjekt nastoji da popravi svoj položaj pokušavajući da se stečajni postupak nad njim otvori tamo gde percipira da je za njega najpovoljnije.

¹ Student doktorskih studija na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

² Ovaj rad je nastao kao rezultat rada na projektu Instituta za uporedno pravo „Srpsko i evropsko pravo – upoređivanje i usaglašavanje” (evidencioni broj: 179031), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

U EU entiteti mogu slobodno da se osnuju, trguju, prikupljaju kapital širom unutrašnjeg tržišta, oni mogu i, kako zapadaju u finansijske teškoće, da se sakriju iza nacionalnog prava – koristeći sve prednosti unutrašnjeg tržišta, uz mogućnost da izbegnu odgovornost izborom onog foruma koji im odgovara za otvaranje stečajnog postupka (Caneco, 2016: 10).³ Glavni faktori koji doprinose ovom fenomenu su: slobode EU, razlike u nacionalnim pravima, univerzalno dejstvo stečajnog postupka na nivou EU i način na koji je određen kriterijum za zasnivanje nadležnosti i njegova mobilnost (Walters adn Smith, 2010: 184–188).

Razlike u nacionalnim pravima kao podsticaji subjekata na migraciju

Kako kompanije i pojedinci tokom svog postojanja mogu imati veze sa različitim državama – kroz poverioce, imovinu i poslovne aktivnosti koje obavljaju na određenoj teritoriji⁴ – postavilo se pitanje sud koje od tih država će imati nadležnost za sprovođenje stečajnog postupka. To je posebno značajno u kontekstu pravnog okvira stečajnog prava EU. Procesni aspekt stečaja je uređen na jedinstven način Uredbom o stečajnim postupcima i identičan je u svim državama članicama.⁵ Međutim, materijalno pravo država članica nije harmonizovano i odražava osobene vrednosti i specifičnosti svakog pravnog sistema. Zakoni svake članice će na različite načine uređivati pitanja redosleda namirenja poverilaca, odgovornosti članova uprave u stečaju, mogućnosti reorganizacije, zaštite zaposlenih i sl. Koji će se sistem posmatrati kao povoljniji, zavisice od toga ko pokreće stečajni postupak. Različiti nosioci interesa su zainteresovani da se stečajno pravo prilagodi njihovim individualnim željama (posebno uprava, poverioci, akcionari i zaposleni) i svaka grupa može potencijalno izabrati drugi režim (Szydło, 2010: 256). Uprava će se okrenuti ka onim pravima koja su najpovoljnija u pogledu odgovornosti i mogućnosti da ostane na čelu kompanije i u stečaju, dok će poverioci biti zainteresovani za sisteme koji im pružaju snažnu zaštitu, posebno u pogledu brzine i stepena namirenja. Akcionari i zaposleni mogu biti

³ To je posledica pojačane prekogranične mobilnosti nastale razvojem sloboda EU, koja se prvo ogledala u pokretljivosti fizičkih lica preko granice, a početkom XXI veka dobija svoj izraz i u slobodi osnivanja kompanija širom EU, drastično menjajući mapu evropskog korporativnog sveta. Ključni pomak u ovoj oblasti bila je odluka u slučaju *Centros*, koja je doprinela da se kompanije slobodno osnivaju u bilo kojoj zemlji članici EU i da vrše prekogranične delatnosti bez straha da će trpeti bilo kakva ograničenja ili posledice zbog svojih izbora. Ova odluka je višestruko povećala broj slučajeva prekogranične mobilnosti kompanija. Pre *Centrosa* se godišnje oko 4 400 kompanija osnivalo u EU, a nakon *Centrosa* broj je porastao na 28 000 (Lennarts, 2011: 50).

⁴ Procenjeno je da oko 5 miliona evropskih kompanija ima klijente, poverioce ili poslovne partnere u drugim zemljama članicama. Oko 50 000 kompanija godišnje biće dužnici i makar dvostruko više poverioci samo u prekograničnim stečajevima (European Commission, 2014 : 24)

⁵ Reč je o pitanjima poput određivanja nadležnog suda, merodavnog prava, priznanja odluka na nivou EU i sl.

zainteresovani za režim koji će omogućiti reorganizaciju kompanije tako da mogu da ostvare koristi od nastavka njenog poslovanja (Radović, 2013: 270–271; Szydło, 2010: 256). Za fizička lica – stečajne dužnike, pitanje u kom pravnom sistemu će se otvoriti stečajni postupak je od značaja zbog režima otpusta dugova, koji mogu drastično da se razlikuju.⁶

Najbolji primer pravnog sistema koji se u EU izdvojio kao najoptimalniji forum za vođenje stečajnog postupka je Engleska. Sa aspekta kompanija, ovo pravo se pokazalo kao povoljna destinacija za migraciju zbog osobenosti vezanih za planove reorganizacije, mogućnost *prepack* reorganizacije, režim privilegija i tretman akcionara koji daju zajam kompaniji (de Weijs and Breeman, 2014: 511).⁷ Banke i finansijeri iz SAD, kao česti poverioci, bolje su upoznati sa engleskim sistemom, koji vide kao dosta fleksibilan (McCormack, 2009: 185). Pojedinci se takođe često odlučuju za Englesku kao optimalni pravni režim. Glavne prednosti su velikodušan režim otpusta dugova (vremenski i predmetno), širok personalni domen primene i jednostavnost postupka (Walters and Smith, 2010: 191–192). Takođe, ovaj sistem ne preispituje tako duboko motive dužnika, kao neki drugi režimi, npr. Francuska (Tribe, 2016: 27).⁸ Pojedinci koji su najčešće koristili ove pogodnosti su profesionalci iz srednje klase ili poslovni ljudi, jer dužnici tog profila imaju sredstava i potrebno znanje da se upuste u ovaj poduhvat (Walters and Smith, 2010: 193). Najvećim delom reč je o državljanima Nemačke i Irske koji su po profesiji lekari i zubari (Tribe, 2016: 7). Takođe, irski građevinski preduzimači su često migrirali u Englesku zbog višemilionskih dugova (Lynch Fannon, 2013: 3).⁹

Postojanje ovakvog okvira doprinosi tome da se subjekti podstiču da taktiziraju – da uočavaju optimalnu nadležnost i manipulišu činjenicama za njeno zasnivanje da bi postigli primenu najpovoljnijeg procesnog i materijalnog stečajnog prava (Ringe, 2009: 72; Kurenkova, 2011: 5) – *forum shopping*. Ovaj fenomen se obično doživljava kao nešto negativno, ali se postepeno prepoznaje da ovakve radnje mogu imati i pozitivne efekte. Procena efekata zavisi od toga koji su ciljevi koji se žele postići stečajnim zakonodavstvom (Eidenmüller, 2009: 4).¹⁰ Kao osnovni kriterijum za razgraničavanje najčešće se uzima tretman poverilaca u stečaju, jer je stečajni postupak

⁶ Hoffmann raspoznaje pet različitih vrsta režima otpusta dugova (Hoffmann, 2012: 463–465).

⁷ Englesko pravo za razliku od npr. nemačkog ili španskog ne poznaje subordinaciju (niži rang) potraživanja akcionara za zajam koji su dali društvu.

⁸ Francuska takođe slovi za jednu od destinacija sa najpovoljnijim režimom za fizička lica. To posebno važi za oblast Alzasa.

⁹ Irski građani su bili podstaknuti na migracije u Englesku zbog toga što je režim otpusta dugova u njihovoj zemlji bio izuzetno strog – dužnik se donedavno oslobađao odgovornosti za neizmirene obaveze tek nakon 12 godina od završetka postupka, dok je u Engleskoj taj rok godinu dana. Stoga i ne čudi što je u Irskoj 2008. godine vođeno 8 stečajnih postupaka, a u UK 106 554 (Hoffmann, 2012: 463).

¹⁰ Autor izdvaja tri cilja: ostvarivanje maksimalne vrednosti imovine dostupne poveriocima, efikasnost ugovora o kreditu i zaštita nevoljnih i „neprikladljivih” poverilaca.

usmeren ka njihovoj zaštiti (Kurenkova, 2011: 11). U slučajevima kada taktiziranje doprinosi poboljšanju položaja poverilaca i zaštiti njihovih interesa, ono se ne može posmatrati kao nešto negativno. Međutim, kada se utvrdi da je jedini cilj bilo bežanje od poverilaca, prevara ili zloupotreba, ovaj fenomen ne nailazi na odobravanje.

Pristalice *forum shopping*-a ukazuju na pozitivne efekte na planu postizanja maksimalne vrednosti imovine kroz korišćenje najpovoljnijeg režima reorganizacije.¹¹ Podnosiocu predloga se takođe pruža mogućnost da odabere sistem u kome je sudija brz i stručan, a donete odluke predvidljive (Ringe, 2009: 92). Značajna prednost je i pozitivan uticaj na unapređenje stečajnih zakona i podsticanje inovativnosti u zakonodavnom procesu (de Weijs and Breeman, 2014: 527; McCormack, 2009: 179).¹² Potraga za najpovoljnijim stečajnim režimom može podstaći države da se unapređenjem zakonodavstva profilišu kao pravni sistemi koji nude najoptimalnija rešenja (Ringe, 2009: 93).

Protivnici fenomena kao glavni problem ističu da je neretko reč o vidu oportunističkog ponašanja podnosioca predloga usmerenog ka ostvarivanju sopstvenih interesa, a na štetu interesa drugih subjekata, najčešće poverilaca (McCormack, 2009: 184). Ako postupak pokreće dužnik, nastojeće da to bude u pravnom sistemu koji je za njega najpovoljniji, što često znači narušavanje interesa poverilaca (smanjenje stepena njihovog namirenja). Direktori će biti zainteresovani da se postupak vodi u sistemu koji ne poznaje ili poznaje blaži vid odgovornosti uprave u stečaju (Eidenmüller, 2013: 8), ili gde im se omogućava da ostanu na svojim položajima i u stečajnom postupku. Tako *forum shopping* postaje deo strategije oportunističkog ponašanja direktora u blizni stečaja, što najviše škodi interesima poverilaca (Latella, 2014: 6). Direktorima je možda i najlakše da manipulišu jer su insajderi – znaju kada se bliži stečaj i gde je sve moguće zasnovati nadležnost (Enriques and Gelter, 2008: 56). Međutim, ne treba zaboraviti da i poverioci često pokreću stečajni postupak ili se saglašavaju sa migracijom u cilju postizanja povoljnijih efekata stečaja (Ringe, 2009: 97). I tada može doći do oportunističkog ponašanja, odnosno oštećenja interesa pojedinih poverilaca. Najčešće je reč o „nevoljnim poveriocima” (poveriocima iz delikta) ili poveriocima koji nemaju snažnu pregovaračku moć prilikom nastanka pravnog odnosa sa dužnikom (npr. zaposleni). U takvim slučajevima postoji opasnost da će veliki i snažni poverioci (npr. banke) iskoristiti svoj položaj i nastojati da se postupak otvori tamo gde njima najviše odgovara, što ne mora nužno da bude sistem koji je najpovoljniji za druge poverioce (Radović, 2013: 271). Jasno je da uprkos tome

¹¹ Najbolji primeri su slučajevi *Deutsche Nickel* i *Schenfenacker*. Reč je o dve nemačke kompanije koje su uspele da zasnuju nadležnost engleskog suda i sprovedu postupak reorganizacije koji u Nemačkoj ne bi bio moguć.

¹² Tako su, na primer, Nemačka i Holandija po uzoru na englesko pravo uvele mehanizme koji će omogućiti restrukturisanje dužnika bez potrebe da se on seli u Englesku da bi ostvario pogodnosti prilikom sprovođenja stečaja (Zijderveld, 2016: 7).

što se insistira na zaštiti interesa svih poverilaca, to nije moguće uvek postići, jer su ti interesi često suprotstavljeni. Zato je potrebno uspostaviti određeni kriterijum na osnovu koga bi se napravila razlika između dobrog i lošeg *forum shopping*-a – glavno je dokazati da se većina poverilaca složila sa promenom, a da usled promene položaj manjinskih poverilaca nije gori (Tirado, 2015: 19).

Nadležnost suda kao podstrek za migracije

Bankrotstvo kompanije je suštinski nacionalno pitanje i država nastoji da kontroliše stečajni postupak motivisana javnim interesom (Maslin, 2010: 4), tako da je u osnovi najvažnije pred kojim sudom će se sprovoditi postupak. U kontekstu stečajnog prava EU, ovo je značajno zbog toga što postupak sprovodi sud koji ga prvi otvori, a ostali sudovi moraju da priznaju donetu odluku (univerzalno dejstvo postupka). Na taj način se države odriču dela svog suvereniteta, jer izvršavaju odluku koju je doneo strani sud uz ograničenu mogućnost odbijanja njenog izvršenja (u slučaju Uredbe jedina mogućnost je pozivanje na javni poredak – čl. 26) (de Weijs and Breeman, 2014: 502). Značajan činilac su i potencijalne finansijske koristi – prihodi od sudskih taksi, nagrada i naknada stečajnim upravniciima, advokatima, procenjivačima, računovođama itd. (Radović, 2013: 270-271; McCormack, 2009: 180).

Uredba je kao kriterijum zasnivanja nadležnosti odabrala specifičnu konstrukciju – centar glavnih interesa stečajnog dužnika (eng. *centre of main interest* – COMI). Ovaj kriterijum je definisan krajnje uopšteno i što je neobično samo u preambuli, a ne i u čl. 3 koji se bavi pitanjem nadležnosti. Kada se kriterijum za zasnivanje nadležnosti postavi u kontekst *forum shopping*-a, uočavaju se dva moguća načina zasnivanja nadležnosti stranog suda. Prvi je putem tumačenja COMI – nije došlo do premeštanja COMI, ali je podnosilac zahteva prikazao činjenice tako da izgleda da je do te promene došlo. Druga mogućnost je stvarna migracija COMI, npr. premeštanjem poslovnih aktivnosti ili preseljenjem u drugu zemlju (de Weijs and Breeman, 2014: 503; Ringe, 2009: 71–75; Zijderveld, 2016: 7).

COMI pravnih lica se definiše kao mesto odakle dužnik redovno upravlja svojim interesima i koje je kao takvo prepoznato od strane trećih lica. Osnovni elementi za utvrđivanje COMI vezani su za redovnost obavljanja poslova i za objektivnu uočljivost takvog poslovanja od strane trećih lica.¹³ Pretpostavka COMI ide u korist registrovanog sedišta, ali se ona može pobijati, tako da utvrđivanje COMI ima dva nivoa – pretpostavka da je COMI tamo gde je registrovano sedište i (eventualno)

¹³ Pod pojam „treća lica“ se najčešće podvode poverioci, ali postoje tumačenja da je moguć i širi obuhvat – npr. zaposleni dužnici (Mucciarelli 2005: 527). Tirado naglašava da tekst nove Uredbe pravi razliku između poverilaca i trećih lica, te da tu treba naći odgovor na ovu dilemu – treća lica je širi pojam od pojma poverioci (Tirado, 2015: 19). Sudska praksa je dala odgovor i na pitanje šta znači „prepoznatljivost“ – u slučaju *Stanford Bank International* rečeno je da „ono što je primećeno od strane trećih lica je ono što je u javnom domenu, i ono što bi oni saznali u toku redovnog poslovanja sa kompanijom“.

pružanje dokaza koji je pobijaju (Latella, 2014: 14). Suština pretpostavke je da ona određuje teret dokazivanja, prebacujući ga na lice koje tvrdi da je COMI na nekom drugom mestu (Mucciarelli, 2013: 7). Kako je kriterijum dosta neodređen, njegovo značenje se preciziralo kroz sudsku praksu, a najveći doprinos dao je Sud pravde Evropske unije.¹⁴

Posebno interesovanje je izazvalo pitanje određivanja COMI kod grupa društava. Sama grupa nije zaseban pravni subjekt, već svaka članica grupe ima svoj subjektivitet, ali su članice povezane putem ekonomskih interesa, kapital učešća i sl. (Wessels, 2010: 1). Pitanje je da li će se određivati COMI za svaku članicu ponaosob ili će se njihov COMI poistovetiti sa COMI društva majke. Pored toga što bi potonje tumačenje bilo suprotno pravilima kompanijskog prava o odvojenim pravnim subjektivitetima članova grupe, njegovo prihvatanje bi značilo da se postupak otvara u zemlji sa kojom je možda jedina veza sedište matičnog društva (Radović, 2013: 273). Sa druge strane, sprovođenje jednog stečajnog postupka u jednom sistemu za sve članice grupe značilo bi veću efikasnost, lakšu reorganizaciju i postizanje veće vrednosti imovine (Eidenmüller, 2005: 428; McCormack, 2009: 187). Kako Uredba po ovom pitanju ćuti, u praksi su nastajale zloupotrebe. Sudovi su, u pokušaju da prevuku nadležnost za celu grupu na svoju teritoriju, tumačili da je COMI društva kćeri tamo gde je COMI društva majke.¹⁵ Odlukom u slučaju *Eurofood* zauzet je stav da se COMI društva kćeri i majke ne poistovećuju, ali su engleski sudovi i nakon toga često prenebregavali tu činjenicu. To, naravno, ne znači da je nemoguće da se COMI zavisnog i matičnog društva poklapaju, posebno ako je reč o visoko integrisanim grupama (Van Calster, 2015: 11).

Premeštanje COMI se može ostvariti promenom registrovanog sedišta (uz posebnu proceduru u skladu sa X direktivom) ili putem promene dužnikove adrese, bez premeštanja registrovanog sedišta, na takav način da je trećim licima jasno da dužni-

¹⁴ Mogu se uočiti tri faze u razvoju pojma: (i) 2002–2006. (period pre slučaja *Eurofood*) – konfuzija u praksi i sudskim odlukama; (ii) 2006–2010. (od *Eurofood*-a do odluke u slučaju *Stanford Bank*); (iii) 2010–danas (treća runda u razvoju COMI – primena *Stanford* testa i uvođenje novih elemenata da bi se test usavršio) (Wessels, 2010:1). U slučaju *Eurofood* utvrđeno je da se pretpostavka COMI može pobijati samo ako faktori, koji su objektivni i uočljivi od strane trećih lica, ukazu da COMI nije tamo gde je registrovano sedište. Slučaj *Interdill* takođe naglašava značaj trećih lica, ukazujući da relevantni faktori moraju biti procenjeni na sveobuhvatan način. Takođe, ako se uprava i registrovano sedište nalaze u istom mestu, postoji neoboriva pretpostavka COMI.

¹⁵ U slučaju *Daisytek*, sud je našao da je COMI svih društava u Engleskoj, gde je bilo sedište holding kompanije koja je njima upravljala. *Enron Directo SA* – smatralo se da kompanija koja je osnovana i posluje u Španiji ima COMI u Engleskoj, jer su glavne upravljačke funkcije vršene u Londonu – strateške, izvršne i administrativne odluke u pogledu računovodstva, IT, marketinga i sl. U slučaju *Eurotunnel* francuski sud je zasnovao nadležnost nad 17 kompanija u grupi, na osnovu toga što su se u Francuskoj nalazili direktori; odatle se obavljalo računovodstvo, vršilo upravljanje finansijama; tu su vođeni pregovori za restrukturisanje dugova; predsednici većine kompanija su bili francuski državljani i tu su imali prebivalište. U ovom slučaju, Sud je primenio COMI koncept na način koji je funkcionalno ekvivalentan konsolidovanom stečaju grupa (McCormack, 2009: 187).

kov COMI (više) nije tamo gde je njegovo registrovano sedište – iznajmljivanjem poslovnog prostora, otvaranjem računa u banci, uzimanjem lokalnog telefonskog broja (Zijderveld, 2016: 12). Ova nova lokacija treba da se učini dostupnom javnosti putem interneta, telefonskih imenika, memoranduma (Latella, 2014: 12).

Uredbom iz 2002. godine nije uređeno pitanje gde je COMI fizičkih lica, ali je praksa ukazala na moguće osnove za njegovo određivanje. Kod preduzetnika reč je o mestu gde se redovno obavlja poslovna delatnost, dok je kod lica koja ne obavljaju privrednu delatnost (potrošači) relevantno uobičajeno boravište (Virgos and Schmit, 1996: 52). U tom slučaju su presudni činioци poput toga gde subjekt živi, gde mu je porodica, zaposlenje, lični kontakti (članstvo u lokalnim klubovima, udruženjima...) (Hoffmann, 2012: 468).¹⁶

Trenutak određivanja COMI

Imajući na umu da je za zasnivanje nadležnosti relevantna jedino vremenska dimenzija (kom sudu je prvom podnet predlog) i da je kriterijum za zasnivanje neodređen i podoban za različita tumačenja, da bi se izbegle zloupotrebe, bilo je potrebno ustanoviti u kom se trenutku određuje COMI. Potencijalni periodi su varirali od dana nastanka dugova do donošenja odluke o otvaranju stečajnog postupka. Najefikasnije rešenje bi bilo da se taj trenutak odredi što je ranije moguće, jer što se duže čeka, dužnik ima više vremena da manipuliše činjenicama (Szydło, 2010:262). Sudska praksa je rešila dilemu u slučaju *Staubniz*, ističući da je odlučujući trenutak dan podnošenja predloga za pokretanje stečajnog postupka. Ovaj momenat se lako utvrđuje, a nastupa dovoljno rano da spreči zloupotrebe (Szydło, 2010: 263). Nakon tog trenutka, dolazi do tzv. „okamenjivanja nadležnosti” (*perpetuatio fori*) i svaka dalja promena COMI nema nikakvog uticaja na to koji sud će sprovesti postupak. Time se izbegavaju zloupotrebe nakon podnošenja predloga, ali se ništa ne rešava po pitanju mahinacija pre tog čina – ništa ne sprečava stečajnog dužnika da svoj COMI preseli pre pokretanja postupka u neki povoljniji režim (Walters and Smith, 2010: 190). Da li je reč o zloupotrebi procenjivaće se u svakom konkretnom slučaju, pri čemu će blizina trenutka promene COMI u odnosu na podnošenje predloga za pokretanje stečaja biti jedan od glavnih kriterijuma za procenu (Muciarelli, 2005: 532).¹⁷

¹⁶ U slučaju *Quinn*, sud je našao da je COMI dužnika u Irskoj na osnovu činjenice da je dužnik tamo plaćao porez, posedovao irski pasoš, tamo vršio pravo glasa, dugovi su mahom bili u toj zemlji. U slučaju *O'Donnell* presudno je bilo to što su dužnikova deca živela u Irskoj, dužnik je tamo vršio pravo glasa, nazivao kuću u Irskoj „domom”, registrovao kola u toj zemlji (Lynch Fannon, 2013: 7, 9).

¹⁷ Da je i ovaj kriterijum relativan dokazuje slučaj *PIN Group* gde su sve članice grupe premostile svoj COMI u Nemačku, gde je bilo sedište društva majke radi efikasnijeg sprovođenja stečajnog postupka. Iako je do promene došlo neposredno pre pokretanja stečajnog postupka, sud je smatrao da nije reč o zloupotrebi jer je krajnji cilj bio uspešno sprovođenje postupka reorganizacije.

Kod fizičkih lica pored vremenskog kriterijuma veliku ulogu će igrati i druge činjenice koje ukazuju da je nastupila stvarna, a ne iluzorna promena COMI – zaposlenje u navodnom mestu boravišta, smeštaj, plaćanje računa, lični kontakti, ekonomske koristi koje ima od preseljenja (porezi, zdravstvena zaštita, troškovi života i sl.), da li se režimi oslobođenja od dugova drastično razlikuju (Eidenmüller, 2009: 16). Ova praksa pojačanog ispitivanja dokaza *ex ante* ima prednost zbog toga što se izbegavaju *ex post* troškovi osporavanja nadležnosti suda putem postupka poništaja odluke (Walters and Smith, 2010: 198).

Procena efekata COMI principa

Dajući sudovima veliku slobodu sa relativno nepreciznim kriterijumom i imajući na umu činjenicu šta je „ulog“, Uredba otvara put dilemama u pogledu krajnjih efekata kriterijuma za zasnivanje nadležnosti i njegove opravdanosti.

Kao osnovni nedostatak prepoznaje se nedovoljna određenost kriterijuma koja ostavlja dosta prostora tumačenju i pruža mogućnost za strateške manipulacije standardom kroz manipulisanje činjenicama na kojima se on zasniva (Eidenmüller, 2005: 430–431). Nedovoljna jasnoća kriterijuma znači i veću nepredvidljivost, što može stvoriti probleme sa poveriocima. Poveriocima je bitno da u trenutku nastanka pravnog odnosa znaju prema kojim pravilima će se sprovesti namirenje i kakav će njihov položaj biti u slučaju eventualnog stečaja – zaštita razumnih očekivanja poverilaca (INSOL Europe, 2012: 42). Neizvesnost se direktno odražava na procenu rizika pre zaključenja ugovora i na cenu kredita koji se daje (Ringe, 2009: 82; Eidenmüller, 2005: 429). Viši stepen neizvesnosti znači veći rizik, što će poverioci nadoknaditi kroz više kamatne stope, sredstva obezbeđenja, unošenje restriktivnih klauzula u ugovor (Mucciarelli, 2013: 2; McCormack, 2009: 187). Ovaj argument treba uzeti sa dozom obzira, jer neizvesnost za poverioce postoji čak i u slučajevima kada nema naznaka finansijskih teškoća, jer dužnik može da promeni pravni režim koji se na njega primenjuje u skladu sa slobodama EU. Dok god postoje razlike u materijalnom stečajnom zakonodavstvu država članica, neizvesnost će postojati (Ringe, 2009: 92). Poverioci bi bili sigurni samo u slučajevima kada se dužnik uzdržava od bilo kog vida prekograničnih aktivnosti (Enriques and Gelter, 2008: 54). Restriktivno tumačenje COMI principa u cilju ograničavanja ili sprečavanja migracije se posmatra i kao vid kršenja osnovnih sloboda EU (slobode kretanja lica i nastanjanja) (Ringe, 2009: 106). Ipak, smatra se da vrednosti poput zaštite interesa poverilaca i zaposlenih, zavređuju da se ove slobode ograniče u pojedinim okolnostima (Eidenmüller, 2009: 10; Lennarts, 2011: 50), samo je pitanje kako pronaći pravi balans (Hoffmann, 2012: 470).

Iako zvuči paradoksalno, ono što se smatra najvećim nedostatkom COMI principa – neodređenost i fluidnost koncepta – istovremeno se prepoznaje kao njegova najveća prednost. Način definisanja kriterijuma je takav da se njime sprečavaju ili makar smanjuju mogućnosti za *forum shopping* (Szydło, 2010: 254). Insistiranje na trajnosti i prepoznatljivosti od strane trećih lica podrazumeva fundamentalne promene u načinu poslovanja dužnika da bi se promenila nadležnost, tako da promenu nije moguće izvršiti u kratkom roku (Ringe, 2009: 84; Radović, 2013: 268). Ujedno, smanjena predvidljivost zasnivanja nadležnosti umanjuje mogućnost *forum shopping*-a, jer je predvidljivost nužna pretpostavka za taktiziranje (Szydło, 2010: 258; Pottow, 2007: 789).

Krajnja procena efekata primene ovog kriterijuma zasnovana je na tome koji su ciljevi promene COMI. Ako je promena sprovedena radi efikasnijeg sprovođenja stečajnog postupka (npr. korišćenje povoljnijeg režima reorganizacije), smatra se da nema zloupotrebe, dok će se u slučaju migracija vezanih za raspodelu stečajne mase u korist dužnika na štetu poverilaca ili u korist nekih poverilaca na štetu drugih (distributivni razlozi), smatrati da zloupotreba postoji (Eidenmüller, 2009: 13).

Nova Uredba o stečajnim postupcima

Dalja borba protiv bilo kakvog vida zloupotrebe u zasnivanju nadležnosti u stečajnom postupku, nastavlja se kroz tekst izmena Uredbe koji se primenjuje od juna 2017. godine. Tekst pravi eksplicitnu razliku između dobrog i lošeg *forum shopping*-a i insistira na sprečavanju bilo kakvog vida zloupotrebe. U cilju borbe protiv negativnih efekata, Uredba osnažuje COMI princip kroz njegovo definisanje u tekstu akta (za fizička i pravna lica, ali ne i za grupe kompanija). Definicija je na tragu ranije prihvaćenih rešenja i kodifikuje odluke Suda pravde EU. Dosta pažnje se poklanja prepoznatljivosti od strane trećih lica.¹⁸ Takođe, uvodi se i period pre podnošenja predloga za pokretanje stečajnog postupka u kome sprovedena promena COMI ne proizvodi pravno dejstvo (za potrošače je tri meseca, a za pravna lica i preduzetnike šest meseci).¹⁹ Uvodi se i obaveza suda da *ex officio* ispituje svoju nadležnost. Ipak, iako se Uredba protivi *forum shopping*-u i ima nameru da spreči zloupotrebe, ostaje i dalje dosta prostora za mahniacije (Caneco, 2016: 2).

¹⁸ Recital 28 sadrži mere koje dužnik može da preduzme da bi promena COMI bila prepoznata: „informisanje poverilaca o novoj lokaciji na kojoj dužnik vrši svoje aktivnosti u dogledno vreme skretanjem pažnje na promenu adrese u poslovnoj korespondenciji, ili objavljivanje nove lokacije kroz druga prikladna sredstva”.

¹⁹ Pojedini autori kritikuju ovu novinu, ističući da je reč o arbitrarnom kriterijumu koji predstavlja prepreku za slobodu kretanja i koji bi mogao da spreči razumne migracije koje bi dovele do primene povoljnijeg režima (Eidenmüller, 2013: 21–22; Latella, 2014: 28). Bilo je predloga da period iznosi godinu dana i da, ako dužnik ima neizmirene dugove u ranijoj nadležnosti, poverioci moraju da se saglase sa migracijom (INSOL Europe, 2010: 42).

Zaključna razmatranja

Razvoj fundamentalnih sloboda EU doprineo je većoj prekograničnoj mobilnosti i fizičkih i pravnih lica. Kako je moguće da su tokom svog postojanja oni vezani za više pravnih sistema, pruža im se mogućnost da manipulacijom činjenicama za zasnivanje nadležnosti obezbede da se njihov stečaj pokrene u onom režimu koji prepoznaju kao najpovoljniji. To može imati pozitivne posledice po efikasnost sprovođenja stečajnog postupka, ali je moguće i da izabrani sistem koristi samo onome ko je podneo predlog za pokretanje stečaja, a da ide na štetu ostalih zainteresovanih lica, posebno poverilaca. Evropski se zakonodavac prilikom određivanja kriterijuma našao u procepu između ideala slobode kretanja u EU i potrebe zaštite interesa poverilaca. Iako je nastojao da spreči zloupotrebu, zakonodavac je odabrao kriterijum koji je dosta neodređen i koji može da bude podoban za zloupotrebu, ali i da je sprečava. U krajnjoj liniji, sve se svodi na to kako sud bude tumačio konkretni kriterijum.

Literatura

- Caneco, J. A. (2016). *Insolvency Law and Attempts to Prevent Abuse and Forum Shopping in the EU*. Pristupljeno 25. avgusta 2016, URL: <http://scholarship.shu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1839&context=student_scholarship>.
- Council regulation (EC) No 1346/2000 of 29 May 2000 on insolvency proceedings* OJ L 160, 30.6.2000, p. 1–18.
- de Weijs, R. J. and Breeman, M. S. (2014). Comi-migration: Use or Abuse of European Insolvency Law?. *European Company and Financial Review*, 4: 495–530.
- Eidenmüller, H. (2005). Free Choice in International Company Insolvency Law in Europe. *European Business Organization Law Review*, 6(03): 423–447.
- Eidenmüller, H. (2009). *Abuse of law in the context of European Insolvency Law*. Pristupljeno 25. avgusta 2016, URL: <<http://ssrn.com/abstract=1353932>>.
- Eidenmüller, H. (2013). *A New Framework for Business Restructuring in Europe: The EU Commission's Proposals for a Reform of the European Insolvency Regulation and Beyond*. Pristupljeno 19. oktobra 2016, URL: <http://ssrn.com/abstract_id=2230690>.
- Enriques, L. and Gelter, M. (2008). *How the old world encountered the new one: regulatory competition and cooperation in European corporate and bankruptcy law*. Pristupljeno 19. oktobra 2016, URL: <<https://ssrn.com/abstract=887164>>.

- European Commission. (2014). *Commission staff working document Impact assessment accompanying the document Commission recommendation on a new approach to business failure and insolvency*. Pristupljeno 25. avgusta 2016, URL: <http://ec.europa.eu/justice/civil/files/swd_2014_61_en.pdf>
- Hoffmann, T. (2012). The Phenomenon of “Consumer Insolvency Tourism” and its Challenges to European Legislation. *Journal of consumer policy*, 35(4): 461–475.
- INSOL Europe. (2012). *Revision of the European Insolvency Regulation*. Pristupljeno 30. oktobra 2016, URL: <<https://www.insol-europe.org/technical-content/revision-of-the-european-insolvency-regulation-proposals-by-insol-europe>>.
- Kurenkova, A. (2011). *Insolvency Law Matters: How to Prevent Forum hopping under EU Insolvency Regulation?*. Pristupljeno 25. avgusta 2016. URL: <<http://dare.uva.nl/cgi/arno/show.cgi?fid=339848>>
- Latella, D. (2014). *The ‘COMI’ Concept in the Revision of the European Insolvency Regulation*. Pristupljeno 28. avgusta 2016, URL: <<http://ssrn.com/abstract=2336470>>.
- Lennarts, L. (2011). *The Review of the EU Insolvency Regulation – Time to Recognize the Ties that Bind Company Law and Insolvency Law?*. Pristupljeno 17. oktobra 2016, URL: <<http://www.naciiil.org/uploads/files/preadvies-2011.pdf>>
- Lynch Fannon, I. (2013). *Bankruptcy Tourism in the UK: Why and How?*. Pristupljeno 25. avgusta 2016, URL: <<http://ssrn.com/abstract=2351850>>.
- Maslin, J. P. (2010). *European Cross-Border Insolvency Regulation as a Tool Against Forum-Shopping*. Pristupljeno 22. avgusta 2016, URL: <<https://ssrn.com/abstract=1539391>>
- McCormack, G. (2009). Jurisdictional competition and forum shopping in insolvency proceedings. *The Cambridge Law Journal*, 68(01): 169–197.
- Mucciarelli, F. M. (2005). The Transfer of the Registered Office and Forum-Shopping in International Insolvency Cases: an Important Decision from Italy–Case Note on the Decision “B & C” of the Italian Corte di Cassazione. *European Company and Financial Law*, 2(4): 512–533.
- Mucciarelli, F. M. (2013). *The unavoidable persistence of forum shopping in European insolvency law*. Pristupljeno 28. avgusta 2016, URL <<https://ssrn.com/abstract=2375654>>.
- Pottow, J. A. (2007). The Myth (and Realities) of Forum Shopping in Transnational Insolvency. *Brooklyn Journal of International Law*, 32(3): 785–817.
- Radović, V. (2013). Princip čiste univerzalnosti u međunarodnom stečaju. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 6: 261–278.
- Regulation (EU) 2015/848 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on insolvency proceedings OJ L 141, 5.6.2015, p. 19–72.

- Ringe, W. G. (2009). Strategic Insolvency Migration and Community Law in: *Current issues in European financial and insolvency law: perspectives from France and the UK*, eds. W. G. Ringe, L. Gullifer and P. Théry. (Oxford/Portland: Hart Publishing): 71–111.
- Szydło, M. (2010). Prevention of Forum Shopping in European Insolvency Law. *European Business Organization Law Review*, 11(02): 253–272.
- Tirado, I. (2015). *An Evolution of COMI in the European Insolvency Regulation: From 'Insolvenzimperialismus' to the Recast*. Pristupljeno 25. avgusta 2016, URL: <<https://ssrn.com/abstract=2688169>>.
- Tribe, J. P. (2016). *Bankruptcy Tourism in the European Union: Myth or Reality?*. Pristupljeno 24. avgusta 2016, URL: <<https://ssrn.com/abstract=2781500>>.
- Van Calster, G. (2015). *COMIng, and Here to Stay*. Pristupljeno 19. oktobra 2016, URL: <<http://ssrn.com/abstract=2637003>>.
- Virgos, M. and Schmit, E. (1996). *Report on the Convention of Insolvency Proceedings*. Pristupljeno 10. novembra 2016, URL: <http://globalinsolvency.com/sites/all/files/insolvency_report.pdf>
- Walters, A. and Smith, A. (2010). 'Bankruptcy tourism' under the EC regulation on insolvency proceedings: A view from England and Wales. *International Insolvency Review*, 19(3): 181–208.
- Wessels, B. (2010). *COMI: Round III*. Pristupljeno 3. novembra 2016, URL: <http://bobwessels.nl/wordpress/?attachment_id=1295>
- Zijderveld, C. (2016). *The European Insolvency Regulation after the First 10 Years*. Pristupljeno 31. avgusta 2016, URL: <<https://www.iiiglobal.org/sites/default/files/18282806v1%20-%20The%20European%20Insolvency%20Regulation%20after%20the%20First%2010%20Years%20-%20Christiaan%20Zijderveld.DOCX>>.

Aleksandra D. Višekruna

MIGRATIONS AND THEIR INFLUENCE ON INSOLVENCY PROCEEDINGS

Summary: *Each country has a unique insolvency regime that reflects values and interests of society in which the insolvency law is enacted. In case of insolvency, each entity will strive to take advantage of the most favourable insolvency law. That circumstance can instigate individual or company to change legal regime which would be applied to him/it by migrating to some other country which insolvency law is perceived*

as more favourable (forum shopping). This issue is particularly interesting in the EU context where there is no harmonization of substantive insolvency law so European legislators develop mechanisms to prevent migrations that could constitute abuse of law (especially damaging interest of creditors in insolvency). The question arises whether these mechanisms are in accordance with fundamental freedoms of the EU (especially freedom of movement of people and freedom of establishment). Also, there is a dilemma whether forum shopping is necessarily a negative phenomenon or it can have some positive aspects. All of the above should also be considered in the context of the new European Regulation on insolvency proceedings which enters into force in 2017.

Key words: *migration, insolvency, forum shopping, Regulation on insolvency proceedings, centre of main interests.*

Vanja Javor
Geografski fakultet
Beograd

ULOGA MIGRACIJA U PROSTORNOJ DISTRIBUCIJI STANOVNIŠTVA U CENTRALNOJ SRBIJI

Apstrakt: Migracije stanovništva predstavljaju važnu determinantu u prostornom razmeštaju stanovništva u centralnoj Srbiji. Intenzivne migracije iz ruralnih u gradska naselja uslovile su neharmoničan odnos procesa deagrarizacije, s jedne i procesa urbanizacije, s druge strane. U radu se analizira migraciona komponenta i promene nastale tokom pola veka (1961–2011. godine) i sagledavaju se posledice tih migracionih kretanja na obim stanovništva u gradskim i ostalim naseljima. Cilj rada je predstavljanje tranzicije migracionih fenomena u naseljima u centralnoj Srbiji, u periodu ubrzanog društveno-ekonomskog razvoja, koji su karakterisale migracije na relaciji selo – grad 1960-ih godina, preseljavnja između gradskih naselja 1980-ih godina, prisilne migracije 1990-ih godina, kao i njihove posledice i implikacije po demografski razvitak. U prvoj deceniji 21. veka, tranzicioni trendovi tipova populacione dinamike se manifestuju kroz širenje demografski najugroženijih prostora zahvaćenih izumiranjem stanovništva, uz sve jasniju diferencijaciju prostora koje odlikuje imigracija. Migraciona komponenta je u centralnoj Srbiji pretrpela promene, ne toliko u pogledu obima migracionih kretanja koliko u pogledu smera migracionih tokova između gradskih i ostalih naselja, koji su bili determinisani različitim ekonomskim i socijalnim aspektima, kao i trendovi koji su se odvijali istovremeno s intezivnom emigracijom međunarodnog karaktera iz Srbije. Migracije su tako, s jedne strane dovele do znatne koncentracije stanovništva na malom prostoru, a sa druge strane do nasebinske dezintegracije na širokom, pretežno ruralnom prostoru. Zaostajanje u ekonomskom razvoju ostalih naselja i pojedinih oblasti intenziviralo je emigraciju stanovništva u radnom i reproduktivnom periodu.

Ključne reči: migracije, tranzicija, centralna Srbija.

Uvod

Migraciona komponenta kretanja stanovništva u centralnoj Srbiji pretrpela je promene tokom poslednjeg pedesetogodišnjeg perioda, koje se nisu toliko ogledale u obimu, koliko u smeru migracionih tokova između gradskih i ostalih na-

selja, a koji su bili determinisani različitim ekonomskim i socijalnim aspektima, kao i trendovima koji su se odvijali istovremeno s intenzivnom emigracijom međunarodnog karaktera.

Značaj migracija u kretanju ukupnog broja stanovnika tokom pedesetogodišnjeg perioda sagledan je primenom vitalno-statističkog metoda. Pomoću ovog metoda se na osnovu razlike između ukupnog porasta stanovništva i prirodnog priraštaja dobija migracioni saldo, koji podrazumeva i unutrašnji i spoljni saldo migracija. Cilj rada je predstavljanje tranzicije migracionih fenomena u centralnoj Srbiji u poslednjih pola veka. U radu je analizirano pojedinačno pet međupopisnih perioda, počevši od popisa 1961. godine, zaključno sa poslednjim Popisom stanovništva, 2011. godine. Korišćena je administrativno-teritorijalna podela na dan 1. jula 2011. godine koja je bila aktuelna u vreme sprovođenja poslednjeg popisa stanovništva. Prema toj podeli centralna Srbija je podeljena na 17 oblasti i 105 opština. U Srbiji je aktuelna statistička podela naselja na gradska i ostala, ali je u radu izvršena kategorizacija na gradska naselja i opštinske centre, s jedne strane i ostala naselja, s druge strane. U 22 opštine u centralnoj Srbiji, opštinski centri nemaju status gradskog naselja, ali se u njima nalazi upravno-administrativno središte opštine, pa su zato u ovom radu svrstani zajedno u kategoriju sa gradskim naseljima. Takođe, važno je naglasiti da u poslednjem međupopisnom periodu (2002–2011), nije izvršena analiza na nivou naselja za opštine Bujanovac i Preševo. U naseljima ovih opština je zabeležen smanjen obuhvat jedinica popisa usled bojkota od strane većine pripadnika albanske nacionalne zajednice, pa se zato ne raspolaze popisnim podacima na nivou naselja.

Dinamika migracionog salda u opštinama u centralnoj Srbiji

Kada se govori o unutrašnjim migracijama i njihovom uticaju na demografski razvitak centralne Srbije, treba istaći da su migracije u drugoj polovini 20. veka dovele do sasvim nove distribucije stanovništva u prostoru. U tom periodu ubrzanog društveno-ekonomskog razvoja najčešće preovlađuju migracije na relaciji selo–grad, kao i preseljavanja između gradskih naselja. Vrlo česta su bila preseljavanja iz manjih i srednjih gradova ka Beogradu ili drugim regionalnim centrima Republike Srbije, ali i preseljavanja ka naseljima koja su se privredno brže razvijala, kao što su turistički, industrijski ili saobraćajni centri.

Ukupna stopa prosečnog godišnjeg migracionog salda, u opštinama u centralnoj Srbiji, tokom pedesetogodišnjeg posmatranog perioda konstantno je bila negativna (grafikon 1), a najnižu vrednost, od -5,6‰ (tabela 1), imala je u poslednjoj deceniji 20. veka (Javor V., 2014:41).

Već 1960-ih godina se izdvajaju emigracioni prostori (planinska područja i naselja, opštine bez gradskih naselja i sa slabije razvijenim regionalnim centrima), na jednoj strani i regionalni centri Niš, Kragujevac i gradovi sa razvijenom industrijom i drugim centralnim funkcijama, koji postaju imigraciona područja, na drugoj strani (Spasovski, M., Šantić, D., Javor, V., 2014:379).

Tabela 1. – Komponente populacione dinamike u naseljima u centralnoj Srbiji u periodu od 1961. do 2011. godine

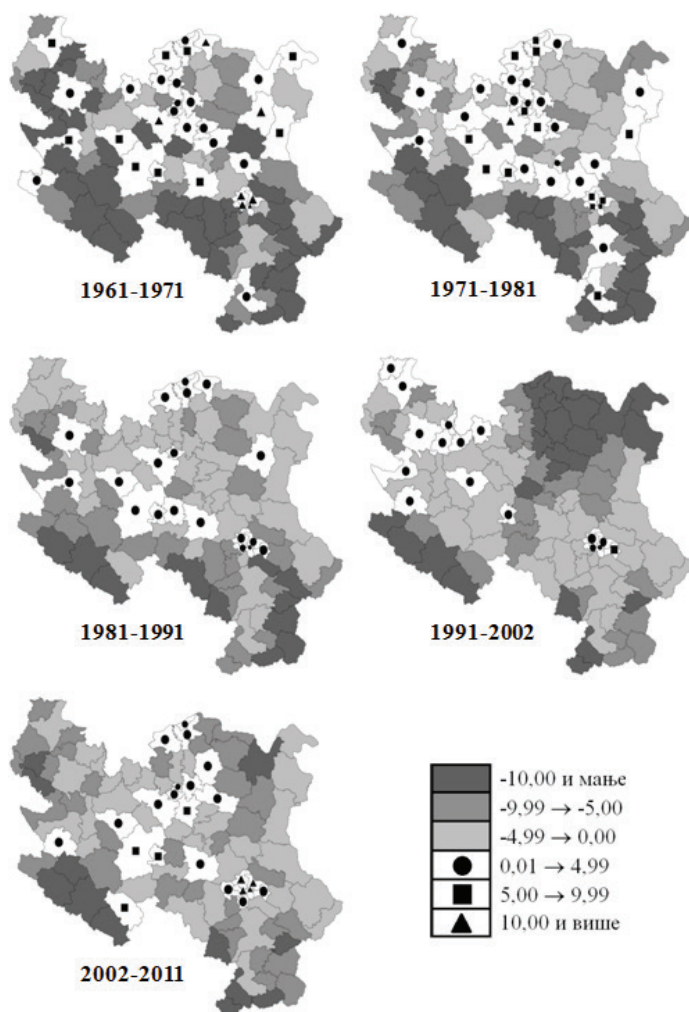
PERIOD	Broj stanovnika		PORAST		PRIRODNI PRIRAŠTAJ		MIGRACIONI SALDO	
			broj	stopa (u ‰)	broj	stopa (u ‰)	broj	stopa (u ‰)
OPŠTINE								
1961 – 1971	3881086	4040995	159909	4,0	262642	6,6	-102733	-2,6
1971 – 1981	4040995	4224391	183396	4,4	218871	5,3	-35475	-0,9
1981 – 1991	4224391	4206680	-17711	-0,4	96908	2,3	-114619	-2,7
1991 – 2002	4206680	3889885	-316795	-7,1	-66987	-1,5	-249808	-5,6
2002 – 2011	3889885	3595613	-294272	-8,3	-170370	-4,9	-123902	-3,4
GRADSKA NASELJA I OPŠTINSKI CENTRI								
1961 – 1971	853190	1242365	389175	37,1	116784	11,1	272391	26,0
1971 – 1981	1242365	1642050	399685	27,7	180905	12,5	218780	15,2
1981 – 1991	1642050	1861103	219053	12,5	158006	9,0	61047	3,5
1991 – 2002	1861103	1859850	-1253	-0,1	56429	2,8	-57682	-2,9
2002 – 2011	1834413	1821835	-12578	-0,7	-4993	-0,3	-7585	-0,4
OSTALA NASELJA								
1961 – 1971	3027896	2798630	-229266	-7,9	145858	5,0	-375124	-12,9
1971 – 1981	2798630	2582341	-216289	-8,0	37966	1,4	-254255	-9,4
1981 – 1991	2582341	2345577	-236764	-9,6	-61098	-2,5	-175666	-7,1
1991 – 2002	2345577	2030035	-315542	-13,1	-123416	-5,1	-192126	-8,0
2002 – 2011	1977266	1752631	-224635	-12,7	-171547	-9,9	-53088	-2,8

Izvor: Javor, V., 2014.

U prvoj deceniji posmatranja (1961–1971), najveće stope migracionog salda, pored niških opština, imale su opštine Kragujevac, Veliko Gradište i Bor (više od 10%). U periodu 1971–1981. godine, u odnosu na prethodnu deceniju, nije bilo značajnijih promena u pogledu odnosa opština sa pozitivnim, odnosno negativnim migracionim saldima, dok bi se za osamdesete godine 20. veka moglo reći da predstavljaju prelomni period u demografskom razvitku u centralnoj Srbiji. Kao izraz inten-

zivnog preseljavanja, naročito iz ruralnih oblasti ka gradskim naseljima i opštinskim centrima, ali i ka inostranstvu, postaju dominantni emigracioni prostori. Izuzetak su bile pojedine opštine koje svojim funkcijama ili svojim položajem i dalje privlače stanovništvo (Vojković, G., 2007:116). Imigracioni prostori su suženi samo na opštine makroregionalnih (Kragujevac i Niš) i jačih regionalnih centara (Kruševac, Čačak, Kraljevo, Užice, Bor, Smederevo, Požarevac).

Slika 1. – Stopa prosečnog godišnjeg migracionog salda u opštinama u centralnoj Srbiji, 1961–2011. godine (u promilima)

Izvor: Elaboracija autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku

Još od 1960-ih godina prisutno je iseljavanje građana iz pojedinih oblasti centralne Srbije u zapadnoevropske i druge razvijene zemlje. Primenom nove metodologije popisivanja stalnog stanovništva u popisu 2002. godine, u poslednjoj deceniji 20. veka, jasno su se izdvojile tri zone izrazite emigracije (slika 1). To su oblasti koje se uglavnom ili isključivo sastoje od opština sa visokim ili vrlo visokim udelima stanovništva u inostranstvu. Prvu zonu predstavlja istočna Srbija (Braničevska oblast, Borska oblast i deo Pomoravske oblasti), drugu zonu predstavlja Sandžak (opštine Priboj, Prijepolje, Sjenica i Tutin), a treću zonu čine opštine Bujanovac i Preševo (Penev, G., Predojević-Despić, J., 2012:50). Opštine koje pripadaju prvoj zoni, od početka velikog emigracionog talasa imaju visok udeo građana na radu i boravku u inostranstvu, dok su im se sandžačke opštine i opštine Bujanovac i Preševo u tom pogledu pridružile nakon intenziviranja emigracionih procesa 1990-ih godina. Sve ove opštine su 1991. godine imale udeo lica na radu i boravku u inostranstvu od niskog do umereno visokog (Penev, G., Predojević-Despić, J., 2012:49). Prema rezultatima poslednja tri popisa stanovništva, najviše lica na radu ili boravku u inostranstvu je bilo iz opštine Negotin. U tom pogledu naročito se izdvajaju i opštine Kučevo, Malo Crniće i Žabari, tri susedne opštine, sve sa preko 30% stanovništva u inostranstvu. U istoj oblasti nalaze se i opštine iz kojih se četvrtina njenih stanovnika nalazi na radu i boravku u inostranstvu (Veliko Gradište: 25,1% i Petrovac na Mlavi: 25,2 %). Takođe, veoma zapažene udele iz ove oblasti imaju i spoljni migranti iz opština Golubac (19,1%), Žagubica (18,7%) i Požarevac (11,4%), (Stanković, V., 2014: 28). U opštinama Negotin i Kladovo u borskoj oblasti, čak četvrtina stanovnika učestvuje u spoljno-migrantskoj populaciji. Tri opštine u pomoravskoj oblasti, isto tako, karakterišu visoki udeli migranata u njihovom ukupnom stanovništvu: Despotovac (sa 20,2%), Svilajnac (sa 22,9%) i Ćuprija (sa 14,7%), (Stanković, V., 2014: 28).

Pored pomenutih oblasti i opština, opštine Medveđa i Crna Trava, takođe u periodu 1991–2002. godine, beleže izrazito niske vrednosti stope prosečnog godišnjeg migracionog salda. Ove dve opštine poznati su emigracioni centri tokom poslednjih pola veka (Šantić, D., 2004: 211). S druge strane, 1990-ih u određenim opštinama kolubarske i mačvanske oblasti beleži se pozitivan migracioni saldo, zbog priliva određenog broja izbeglica. Tako su se među opštinama koje su imale pozitivan migracioni saldo, a koje su primile više od 2.000 izbeglica, našle opštine Šabac, Čačak, Valjevo, Arandelovac i Grad Niš (Stevanović, R., 2005: 45).

Polarizacija prostora u pogledu migracionog salda izražena je tokom čitavog pedesetogodišnjeg perioda. Broj opština koje su imale negativan migracioni saldo bio je konstantno znatno dominantniji. U prvoj deceniji posmatranja (1961–1971), migracioni saldo je bio pozitivan u svega 32 opštine, a njegova negativna vrednost je

zabeležena u 73 opštine. U prvoj deceniji 21. veka, odnos opština prema tipu migracionog salda bio je 82:20, u korist opština sa negativnim migracionim saldovom (tabela 2). Gradska naselja i opštinski centri su 1960-ih godina imala imigracioni karakter u 93 opštine, da bi u prvoj deceniji 21. veka pozitivan migracioni saldo bio zabeležen u ovim naseljima u svega 34 opštine. U ostalim naseljima stanje je bilo dijametralno, jer se broj opština koje su u ovim naseljima beležile imigraciju, povećao sa 3 (1961–1971) na 17 (2002–2011) opština (Javor, V., 2014: 41).

Tabela 2. – Broj opština u centralnoj Srbiji prema tipu migracionog salda, u periodu od 1961. do 2011. godine

PERIOD	OPŠTINE		GRADSKA NASELJA I OPŠTINSKI CENTRI		OSTALA NASELJA	
	pozitivan	negativan	pozitivan	negati-van	pozitivan	negativan
1961 – 1971	32	73	96	9	6	99
1971 – 1981	34	71	89	16	7	98
1981 – 1991	19	86	77	28	9	96
1991 – 2002	16	89	41	64	14	91
2002 – 2011	23	82	37	66	20	83

Izvor: Javor, V., 2014.

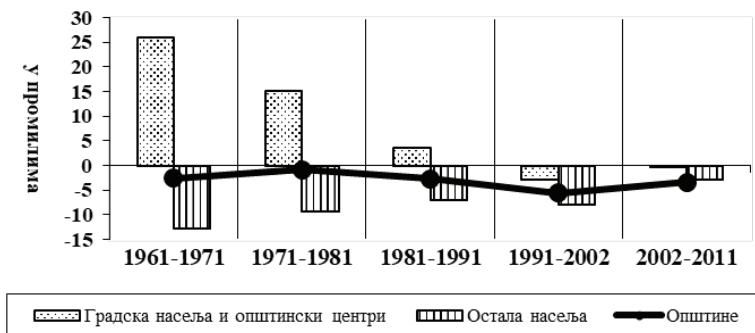
Dinamika migracionog salda prema tipu naselja

Sa dinamičnim razvojem procesa industrijalizacije, urbanizacije i deagrarizacije početkom 1960-ih godina stvorile su se znatne disproporcije u stepenu društveno-ekonomske razvijenosti između gradskih naselja i opštinskih centara, na jednoj strani i ostalih naselja, na drugoj strani. Jedna od glavnih osobenosti demografskog razvitka centralne Srbije u drugoj polovini 20. veka je njegoa teritorijalna heterogenost. U prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata započinje proces diferencijacije prostora centralne Srbije na izrazito emigracioni, depopulacioni prostor (ostala naselja) i prostor koji odlikuje ekspanzija imigracijom (gradska naselja i opštinski centri).

Ipak, u gradskim naseljima i opštinskim centrima stopa prosečnog godišnjeg migracionog salda je konstantno opadala od 1960-ih godina, a od 1990-ih ima negativnu vrednost (grafikon 1). Još 1960-ih godina izdvojili su se opštinski centri Malo Crniće, Žabari, Žagubica i Crna Trava (slika 2), koji su negativan migracioni saldo zadržali tokom čitavog pedesetogodišnjeg perioda. Broj stanovnika u gradskim na-

seljima i opštinskim centrima u centralnoj Srbiji se konstantno smanjuje od 1960-ih godina. U formiranju populacionih potencijala u ovim naseljima 1960-ih i 1970-ih godina, dominantniji je bio uticaj migracione komponente, a od 1980-ih ona gubi primat u odnosu na prirodnu komponentu (tabela 1).

Grafikon 1. – Kretanje stope prosečnog godišnjeg migracionog salda u centralnoj Srbiji, u periodu od 1961. do 2011. godine

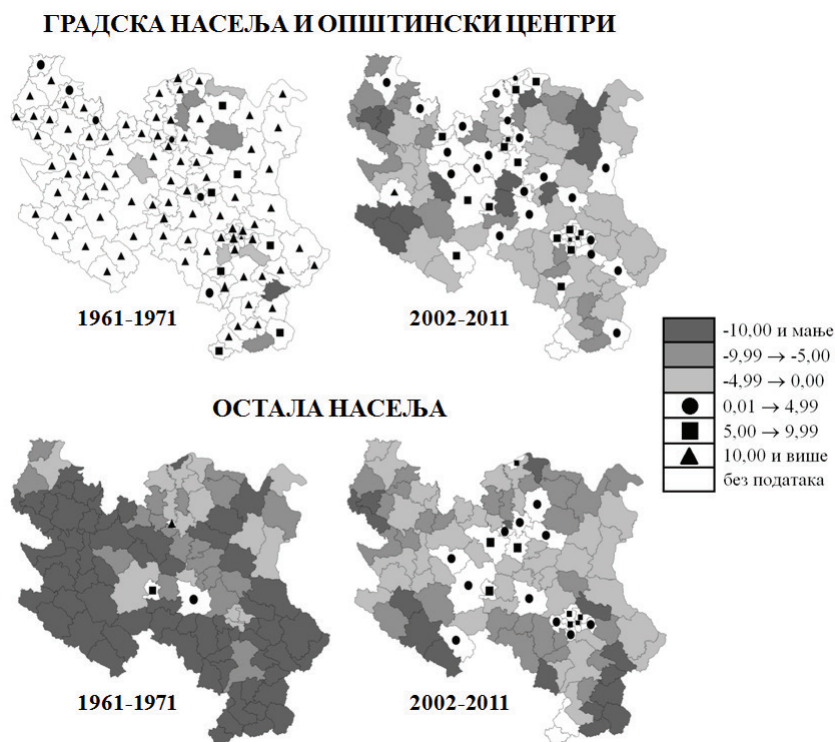
Izvor: Elaboracija autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku

U ostalim naseljima stanje je znatno eksplicitnije. Stopa prosečnog godišnjeg migracionog salda je konstantno negativna, ali u blagom porastu. Nešto povoljnija vrednosti stope migracionog salda u ostalim naseljima, u prvoj deceniji 21. veka u odnosu na poslednje dve decenije 20. veka, ne ukazuje na smanjenje emigracije iz ovih naselja, već na iscrpljenost populacionih potencijala. U ovim naseljima ostalo je pretežno staro stanovništvo pa tako prirodna komponenta kretanja stanovništva pre-rasta u relevantan faktor smanjenja ukupne populacije u ostalim naseljima. U prvoj deceniji 21. veka, imigracija je bila prisutna samo u ostalim naseljima u gravitacionoj zoni Niša, Kragujevca, Kraljeva i Kruševca (slika 2).

Distribucija lica na radu i boravku u inostranstvu po periodima odlaska iz zemlje pokazuje potpunu dominaciju zastupljenosti spoljnih migranata iz ostalih naselja, u svim periodima, nad spoljnim migrantima iz gradskih naselja. Izrazito visoki udeli spoljnih migranata iz ostalih naselja u ukupnoj populaciji spoljnih migranata unutar regiona Šumadije i zapadne Srbije, a naročito unutar regiona južne i istočne Srbije, ukazuju na jedan od ključnih uzroka širenja depopulacije na tim geografskim prostorima (Stanković, V., 2014:33). U regionu Šumadije i zapadne Srbije, prema popisu stanovništva iz 2011. godine, udeo spoljnih migranata iz ostalih naselja iznosio je oko 63%, a u regionu južne i istočne Srbije taj udeo dostiže skoro tri četvrtine (74,4%) od ukupnog broja lica na radu i boravku u inostranstvu sa tog prostora. Stoga ne

treba da iznenađuje pojava demografskog gašenja nekih seoskih naselja u ovom regionu (Stanković, V., 2014:37). Dugoročni demografski problemi i stalno smanjenje ruralne populacije u nekim slučajevima rezultovali su demografskim izumiranjem pojedinih naselja. Prema poslednjem popisu stanovništva, od ukupno 4.088 naselja koliko ih je na teritoriji centralne Srbije, u 964 naselja živi manje od 100 stanovnika, što čini oko 1/4 ukupnog broja naselja u centralnoj Srbiji. Među ovim naseljima je i 9 naselja koja su ostala bez stanovnika. Prema poslednjem popisu, broj naselja sa manje od 100 stanovnika dvostruko je veći u Regionu istočne i južne Srbije od onog u regionu Šumadije i zapadne Srbije. Čak 1/3 naselja u regionu istočne i južne Srbije ima manje od 100 stanovnika, a oko 29% tih naselja je bez mladog stanovništva (Javor V., 2016:60).

Slika 2. – Stopa prosečnog godišnjeg migracionog salda u naseljima u centralnoj Srbiji, 1961–2011. godine (u promilima)

Izvor: Elaboracija autora na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku

Zaključak

Tranzicija migracionih kretanja u centralnoj Srbiji determinisana je specifičnim tokom i nivoom depopulacije, kao i razvojem svih tipova unutrašnjih i međunarodnih migracija od Drugog svetskog rata do danas. Zaostajanja u ekonomskom razvoju ostalih naselja i pojedinih regiona intenziviralo je emigraciju stanovništva u radnom i reproduktivnom periodu, što je u povratnoj sprezi ojačalo brzinu transformacije modela proširene u model proste zamene generacija. Demografsko pražnjenje ruralnih oblasti, nasuprot koncentraciji stanovništva u gradskim naseljima i opštinskim centrima, onemogućava ravnomeran teritorijalni razvoj i izaziva mnogobrojne negativne posledice. S druge strane odliv radnog i fertilno sposobnog stanovništva iz ostalih naselja direktno utiče na starenje populacije i smanjenje prirodnog priraštaja, što dalje dovodi do slabijeg funkcionalnog kapaciteta naselja i odumiranja njegovih funkcija. Takvo stanje rezultat je kompleksnih uzročno-posledičnih veza koje se, preko zaostajanja u ekonomskom razvoju, manifestuju kroz podsticanje emigracije, a dugotrajno i intenzivno iseljavanje povratno produbljuje zaostajanje u socio-ekonomskom razvoju. Na taj način dobija se dvostruki uticaj na demografski razvitak: direktan, kroz odlazak stanovništva sposobnog za rad i reprodukciju i indirektan, kroz pogoršanje starosne, obrazovne i socio-ekonomske strukture stanovništva.

Literatura

- Javor, V. (2014). *Prostorni aspekti tranzicije tipova kretanja stanovništva u Republici Srbiji, 1961–2011. godine*. Master rad. Beograd: Geografski fakultet.
- Javor, V. (2016). Prostorni razmeštaj patuljastih naselja u Srbiji na početku 21. veka. u *Demografski izazovi na prostoru bivše Jugoslavije – knjiga apstrakata*. Beograd: Društvo demografa Srbije, Institut za demografiju Geografskog fakulteta u Beogradu, CDI – IDN, RZS.
- Penev, G. i Predojević-Despić, J. (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri „vruće” emigracione zone. *Stanovništvo*, 50 (2), 35–64.
- RZS. (2011). *Sistematski spisak naselja u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- RZS. (2012). *Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji – 1961–2010., podaci po opštinama*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.
- RZS. (2014). *Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011, po naseljima*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.

- Spasovski, M., Šantić, D. i Javor, V. (2014). Transformacija tipova kretanja stanovništva Srbije kao faktor upravljanja zemljištem. u Zbornik radova Petog naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem – *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja. Asocijacija prostornih planera Srbije*. Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu, 377–384.
- Stanković, V. (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Stevanović, R. (2005). Izbeglištvo i demografski rast stanovništva Srbije. *Stanovništvo*, 43 (1–4), 43–60.
- Šantić, D. (2004). Uticaj migracione komponente na demografske potencijale pojedinih vangradskih naselja u Srbiji. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 84 (2), 207–212.
- Vojković, G. (2007). *Stanovništvo kao element regionalizacije Srbije*. Beograd: Srpsko geografsko društvo.

Vanja Javor

ROLE OF MIGRATION IN SPATIAL DISTRIBUTION OF POPULATION IN CENTRAL SERBIA

Summary: *The majority of migrations are an important determinant of the spatial distribution of the population of Central Serbia. Intensive migration from rural to urban areas have caused inharmonious deagrarianization relationship process, on the one and the process of urbanization, on the other hand. The paper analyzed migration component and the changes that occurred during the half-century (1961–2011) and we are looking at the consequences of migratory movements, the volume of population in urban and other settlements. target of this migration labour is the presentation of the transition phenomena in settlements in Central Serbia, in the period accelerated socio-economic development, which was characterized by migration from rural - urban 1960, movings between the urban settlements of the 1980s, the forced migration of the 1990s years, as well as their consequences and implications for the demographic development. In the first decade of the 21st century, transitional types of population dynamics are manifested through demographic expansion the most vulnerable area, the affected population extinction, with all the clearer differentiation space characterized by immigration. The migration component in Central Serbia suffered change, not so much in terms of*

volume migrations, as far as regards the direction of migration flows between urban and other settlements, which were determined by a variety of economic and social aspects, as well as the trends that are taking place simultaneously with intensive emigration international character of Serbia. Migration has also, on the one hand led to significant the concentration of population in a small area, and on the other hand to the settlement of disintegration the vast, largely rural area. The lag in economic development and other settlements certain areas intensified the emigration of the population in working and reproductive age.

Key words: *migration, transition, Central Serbia.*

Ivana Veličkovski
Fakultet bezbednosti
Beograd

MIGRACIJE U BANATU OD 18. DO POČETKA 21. VEKA I MEĐUETNIČKI ODNOSI

Apstrakt: Banat je, kao teritorija specifičnog geografskog položaja, imao burnu istoriju kretanja stanovništva. Česti ratovi i smene različitih vlasti, uslovili su demografsku raznovrsnost Banata kao jednu od njegovih glavnih osobenosti. Novovekovnu i savremenu istoriju Banata karakteriše multietničnost, multikulturalnost i multikonfessionalnost. Od početka 18. veka izvršene su četiri planske kolonizacione politike koje su drastično menjale etničku sliku Banata. Nemci, Mađari i Srbi su izvršili najveći uticaj na istorijski, politički, ekonomski i kulturni razvoj Banata, mada se ne sme izgubiti iz vida da su i druge narodnosti obogatile njegovu istoriju. U međuetničkim odnosima je tokom posmatranog perioda konstantno vladala netrpeljivost zbog politike favorizovanja jednih na račun drugih naroda. Posledica toga bile su velike ljudske žrtve za vreme kriza i ratova. Iako je Banat od završetka Drugog svetskog rata mirno područje sa dominantnim srpskim etničkim obeležjem i retkim etničkim incidentima, razvoj je zastao 80-ih godina 20. veka. Od nekad strateški veoma važne oblasti, pogodne za naseljavanje ljudi različitog porekla i životnih navika, za Banat se danas može reći da predstavlja periferiju u Evropi. Odsustvo jasne političke i ekonomske vizije za Banat vodi njegovoj depopulaciji, posebno u pograničnim opštinama. U ovom radu autor analizira interese koji su motivisali nastanjivanje i razvoj Banata, ali i uticaj međuetničkih odnosa na demografske promene, sve sa ciljem sagledavanja njegove perspektive u bliskoj budućnosti.

Ključne reči: migracije, multietničnost, međuetnički odnosi, razvoj, Banat.

Uvod

Od 18. do 21. veka Banat je prošao kroz četiri velika kolonizaciona talasa koji su suštinski uticali na njegov razvoj i karakter. Prvi talas obuhvata period od Požarevačkog mira (1718) do formiranja Austrougarske monarhije (1867) i u njemu dominira austrijska kolonizaciona politika. Drugi talas počinje sa Austrougarskom

nagodbom (1867) i traje sve do kraja Prvog svetskog rata (1918), a odlikuje ga mađarska kolonizaciona politika. Treći talas se odvija u periodu između dva svetska rata i u njemu dominira jugoslovenska nacionalno-politička orijentacija, mada nacionalne manjine i dalje igraju značajnu ulogu u društvenom životu Banata. Poslednji, četvrti talas nastupa sa završetkom Drugog svetskog rata i u njemu je opet uočljivo masovno naseljavanje slovenskog, pretežno srpskog stanovništva iz ratom opustošenih krajeva BiH, Crne Gore, Sandžaka, Like, Banije, Korduna i drugih delova Jugoslavije (Maluc-kov, 1985: 12).

Cilj ovog istraživanja je da ukaže na činjenicu da je Banat u posmatranom periodu dugom tri veka bio konstantno privlačan za naseljavanje, i to raznorodnih naroda, te da se njegovom razvoju pripisivala mnogo značajnija politička, ekonomska i kulturna uloga no što je to slučaj danas. U narednih nekoliko poglavlja, kroz analizu naseljavanja i razvoja Banata biće predstavljeni motivi koji su navodili različite kolonizacione vlasti da od močvarnog Banata, kakav je bio početkom 18. veka, vremenom stvore relativno pogodno mesto za život. Takođe, biće razmotreni međuetnički odnosi koji su u velikoj meri bili uzrok demografskih promena u posmatranom periodu. Za razliku od organizovanih migracija iz ne tako davne prošlosti, u Banatu je od 80-ih godina 20. veka prisutna depopulacija kao posledica privredne zaostalosti. U zaključku će biti ukazano na posledice odsustva ideja za razvoj Banata u današnje vreme usled čega se pojačava ovaj negativan populacioni trend.

Migracije u 18. veku i međuetnički odnosi

U vreme kada su Habzburgovci preuzeli Banat od Turaka, što je potvrđeno mirovnim sporazumom u Požarevcu 1718,¹ gotovo jedino stanovništvo koje ga je naseljavalo bili su Srbi. Zato su u svojim beleškama mađarski i strani geografi krajeve severno i istočno od Dunava nazivali „Novom Srbijom” i „Racorsagom” (Jojkić, 1931: 11).² Međutim, za sve vreme austrijske vladavine njihova brojnost je bila u padu, delom zbog slabog prirodnog priraštaja, delom zbog neprekidnog priliva stranih kolonista. Sve do sredine 18. veka Banat je bio većinski srpski, ali je vremenom stvorena mozaična demografska atmosfera u kojoj je srpski narod izgubio obeležje reprezentativnosti (Jojkić, 1931: 13; Popović, 1990: 18–19; Ivkov, 2006: 40; Dimić, 2010: 175–192).

¹ Ovim sporazumom Austrija je od Turske zadobila Banat, donji Srem, severnu Srbiju do Zapadne Morave, uzak pojas Bosne uz Savu i Malu Vlašku (nekadašnji severinski Banat) do reke Alute (Dimić, 2010: 191).

² Nemci i Mađari su Srbe Bačke i Banata u 17. veku i kasnije nazivali Racima (Jojkić, 1931: 11).

Nakon proterivanja Turaka, u Banatu je živelo oko 25 hiljada ljudi od kojih su Srbi živeli na zapadu pored Tise i južno od Moriša, a Rumuni od Moriša dalje prema Erdelju.³ Uzdignutiji krajevi uz Dunav i Tisu bili su donekle naseljeni, ali su unutrašnji krajevi bili gotovo potpuno pusti. Zbog čestih poplava Dunava, Tise, Tamiša i Begeja, i nezainteresovanosti Turaka da podignu brane i učine teren pristupačnijim, Banat je izgledao poput jedne velike bare i bio stecište zaraznih bolesti. Najveće naseljeno mesto bio je Bečkerek (Zrenjanin) sa svega oko sto kuća. Banat je trebalo izgraditi u svakom smislu, ali ga je najpre trebalo naseliti. Za realizaciju kolonizatorskih planova bila je formirana posebna Dvorska kancelarija u Beču (Popović, 1990: 24–28; Babiak, 2010: 713; Ozer, 2010: 659).

Banat se odmah uklopio u vojno-strateške i finansijske ciljeve Habzburške monarhije. Od njega je stvorena tampon-zona između Turske i Ugarske sa ciljem sprečavanja njihovog budućeg savezništva na štetu Monarhije, dok su finansijski stručnjaci u novoj teritoriji videli i novi izvor prihoda. Stavivši ga pod upravu nemačkih činovnika i određivši nemački kao službeni jezik, austrijske vlasti su udarile temelj za njegov razvoj u 18. veku (Erler, 2004: 3–8; Mileker, 2004: 35; Dimić, 2010: 191). Sa velikim materijalnim ulaganjima sprovedeno je sistematsko naseljavanje Nemaca, što je migracijama pored socijalno-privrednog dalo i nacionalno-politički karakter. Uz državnu plansku kolonizaciju odvijalo se i stihijsko naseljavanje stanovništva iz različitih krajeva Monarhije (Jojkić, 1931: 12).

Ipak, važno je istaći da su tokom čitavog veka bila prisutna i strujanja sa Balkana. Srbi su se doseljavali u manjim ili većim grupama zajedno sa Hrvatima iz Bosne, Like i Dalmacije, posebno za vreme austrijsko-turskih ratova i nerodnih godina. Granice Monarhije su im bile otvorene, jer su bili jeftini vojnici i radna snaga na periferiji carstva, praktično dobrodošli u realizaciji vojnih, političkih i ekonomskih ciljeva Bečkog dvora. Uz njih je, iz dubina Otomanskog carstva, pristizalo u Banat i trgovačko stanovništvo koje su činili Cincari, Grci, Jermeni i Jevreji. Vlasti su uglavnom uticale na sve njih da se trajno nastanjuju i pojačavaju ljudstvo radi odbrane granica od Turaka, pokretanja privrede i povećavanja državnih prihoda (Erdeljanović, 1986: 7–8).

Tokom 18. veka na habzburškom prestolu su se smenila četiri vladara, Karlo VI, Marija Terezija, Josif II i Leopold II. Glavni planer i organizator kolonizacije Banata u vreme Karla VI (1711–1740) bio je austrijski državnik i general Florimund Klau-

³ Podaci o broju stanovnika koji datiraju pre druge polovine 19. veka moraju se uzeti sa oprezom, jer nisu obuhvatali cele oblasti i nisu sprovedeni sistematično, sa jedinstvenom metodologijom i ciljem. Ipak, iz svih dostupnih podataka se može videti da je Banat bio veoma slabo naseljen u vreme kada ga je preuzela Habzburška monarhija. Većinsko stanovništvo, po nekim podacima čak 96% činili su Srbi, a ostatak Rumuni (Đere, 2004: 106, 111).

dije Mersi. Njegovim planom udaren je temelj za preobražaj Banata od močvarne do naseljive oblasti. Sprovali su se irigacioni radovi, gradili putevi i mostovi, nicala naselja i razvijala poljoprivreda. Ali došlo je i do pojave animoziteta prema strancima kod starosedelaca, Srba i Rumuna, iz više razloga. Mnoga srpska i rumunska naselja su bila preseljena da bi se Nemci naselili na plodnijoj zemlji. Starosedeoci su bili u obavezi da pridošlicama izgrade kuće i pooru njive. I povrh svega, ovi drugi su bili oslobođeni plaćanja poreza i ukonačavanja vojske (Popović, 1990: 43; Jankulov, 2003: 11–13; Bešlin, 2010: 625–626).

Marija Terezija (1740–1780) je nastojala da očuva nemački karakter kolonizaci-onog plana, da ojača granicu na Dunavu veštom vojnom snagom, i poveća produk-tivnost žitelja Banata. Kolonistima su dodeljivane kuće, parcele zemlje na osnovu broja članova njihovih porodica, kao i pribor za rad. Po tri godine bili su oslobođeni svakog poreza, kuluka i ukonačavanja vojske. Zanatlije su uz kuću i parcelu oranice za odgoj stoke, dobijale i pomoć za nabavku potrebnih alata, a trgovci prvu robu na otplatu. Cilj ovih mera je bio da ljudi počnu da rade, jer je prema duhu prosvećenosti koji je u to vreme vladao zaposlenost bila izvor svih vrlina. Obrazovanje je bilo vi-soko na listi prioriteta, te su u svim naseljenim mestima podignute školske zgrade, a učiteljima obezbeđeni stanovi i plate (Popović, 1990: 39–43; Jankulov, 2003: 15–29).

Car Josif II (1880–1890), sin i naslednik Marije Terezije, više puta je lično po-setio Banat. Dodatno je poboljšao uslove pod kojima se odvijala kolonizacija oslobo-divši koloniste svakog poreza i kuluka punih 10 godina. Kao prosvećeni apsolutista gajio je duboku veru u znanje i unapređivao obrazovanje i stručno osposobljavanje kolonista. Pritom je privredni razvoj isplanirao u skladu sa prirodom zemljišta Ba-nata. U istočnom planinskom delu je stvorena rudarska, stočarska i vinogradarska zona, a u zapadnom, nizijskom, poljoprivredna. Kolonisti su upućivani u određene zone shodno njihovim sposobnostima i struci. Za razliku od svojih prethodnika, Jo-sif nije dozvoljavao da se kolonizacija sprovodi na štetu starosedelaca. Želja mu je bila da stvori čvrstu narodnu zajednicu u čijoj bi osnovi bila jaka zemljioradnička klasa, pa se trudio da u Banat privuče što više kolonista iz redova vrednih i radnih ljudi (Popović, 1990: 43; Jankulov, 2003: 32–35; Bešlin, 2010: 626).

O vladavini njegovog naslednika, Leopolda II (1790–1792), nema mnogo po-dataka u literaturi, osim što je zapamćena po izgradnji desetak sela na potezu od Kovina do Sakula. Svi austrijski vladari u 18. veku su vodili računa da u Banat nasele grupe ljudi za kojima je prirodno postojala potreba. Iako su prema Mađarima bili podozrivi, primali su ih u Banat zbog njihove vičnosti u regulisanju reka i odvodnja-vanju baruština, ali i u gajenju duvana i vrtlarstvu. Rumuni su naseljavani zbog stalne

potrebe za oružanom snagom, dok su Bugari, osim kao dobri borci, bili cenjeni i kao vredni zemljoradnici. No, najomiljeniji vlastima bili su Slovaci koji su se izdvajali dobrim zdravljem i sposobnošću lake adaptacije. Bili su trezveni, vredni, štedljivi, pouzdani, uredni u plaćanju poreza i povrh svega katolici. Za njima su sledili Česi, koji su bili poštovani zbog vičnosti u zemljoradnji i zanatskom poslu (Popović, 1990: 46; Jankulov, 2003: 39–54; Babiak, 2010: 714–715).

Demografski mozaik Banata u 18. veku upotpunjavali su i Italijani zbog svoje umešnosti u proizvodnji svile i pirinča. U manjem broju su se pojavili Francuzi i Španci, ali je njihovo zadržavanje bilo kratkog veka. Jermeni su, kao vešti trgovci stokom bili rado viđeni kolonisti, dok Jevreji nisu bili dobrodošli i tek su za vreme vladavine Josifa II mogli da se nasele u većem broju. U manjem broju bili su prisutni i Romi, Hrvati, Rusini, Kozaci i Cincari. Ovi poslednji su se pretežno bavili trgovinom i zanatstvom i po veri i kulturi bili slični Srbima, te su se vremenom asimilovali i ojačali materijalno i kulturno srpsku etničku zajednicu. Tako je tokom 18. veka Banat postao jedna od etnički i konfesionalno najheterogenijih oblasti u Evropi (Popović, 1990: 46–47; Jankulov, 2003: 54–61; Radovanović, 2010: 761–763; Đere, 2004: 114–117).

Pojava etničke netrpeljivosti tokom kolonizacije u 18. veku bila je posledica favorizovanja nemačkih kolonista od strane austrijskih vlasti, i uglavnom se ticala odnosa između Nemaca sa jedne i Srba i Rumuna sa druge strane. Starosedeoci, Srbi i Rumuni, nisu blagonaklono gledali na došljake. Morali su da im ustupaju svoju zemlju i da im pomažu pri naseljavanju. Pritom su bili izuzeti od materijalne pomoći i opterećeni porezima i dažbinama. U austrijsko-turskim ratovima (1737–1739 i 1787–1791), u kojima je nemilosrdno pljačkana i paljena nemačka imovina ne samo od strane Turaka, pokazala se sva žestina ispoljavanja etničke netrpeljivosti. Ovaj problem je delom pokušao da ublaži Josif II sprečavanjem prisilnog preseljavanja u korist Nemaca, podsticanjem činovnika na opreznije postupanje, školskim prosvetivanjem i primenom kazne samo u nuždi, ali to nije bilo dovoljno da zaustavi negativne sentimente koji će tek u daljem toku istorije kulminirati (Popović, 1990: 38; Jankulov, 2003: 47–50).

Migracije u 19. veku i međuetnički odnosi

Zbog čestih austrijsko-turskih sukobljavanja tokom prethodnog veka, austrijske vlasti su se početkom 19. veka suočile sa velikim teškoćama u vrbovanju novih kolonista. Ipak, neke bliže i neke dalje okolnosti uticale su na to da se kolonizacija nastavi. S jedne strane, srpski ustanci na Balkanu zadali su Turcima zadatak očuvanja njihove imperije, te su oni postali manja pretnja za svog severnog suseda. S druge

strane, burno Napoleonovo doba je izazvalo talas izbeglica iz zapadne Evrope, te su Nemci nastavili da pristižu u Banat u znatnom broju sve do Austrougarske nagodbe 1867. kada je smanjen intenzitet njihovog naseljavanja. Austrijska kolonizacija je i dalje imala vojni i privredni karakter, što se ogledalo u stalnom jačanju granice prema Turskoj, ali i u unapređenju zapadne poljoprivredne i istočne industrijske zone (Jankulov, 2003: 65–77).

Sva veća migraciona kretanja Srba ka Banatu u 19. veku odigrala su se u prve dve decenije, dok su se pojedinačna premeštanja unutar Monarhije nastavila i nakon tog perioda (Mitrović, 2004: 130). Kod njih je samo u prvoj polovini 19. veka zabeleženo izvesno brojčano napredovanje, koje je prekinuto sa građanskim ratom u revolucionarnoj 1848/49. godini. Osim što su pretrpeli velike žrtve u neuspehoj borbi za formiranje Srpskog vojvodstva, od Austrougarske nagodbe 1867, kojom su Mađari zadobili vlast u čitavoj Ugarskoj, usledilo je gotovo isključivo napredovanje Mađara u banatskim selima i gradovima. Nagodbom je prekinuta neposredna državno-pravna veza Banata sa Bečom, što je uslovlilo veliku promenu njegovog nacionalnog razvitka (Jojkić, 1931: 16–24). Iako su tokom veka Banat delom naselili i Rumuni, Bugari, Slovaci, Česi i Jevreji (Jankulov, 2003: 87–89), ništa se ne može porediti sa brojčanim napredovanjem Mađara nakon 1867.

Mađari su najpre preuzeli sva važna administrativna mesta i stavili u svoje ruke poljoprivredna, trgovačka i industrijska preduzeća, železnice, zadruga i novčane fondove, a potom iskoristili crkvu, škole, ustanove i nadležstva za mađarizaciju Banata. U školama je bilo obavezno učenje mađarskog jezika, kao i njegova upotreba u svim oblastima javnog delovanja. Katolička crkva je odigrala posebnu ulogu u širenju mađarskog jezika među katolicima. Veliki broj onih koji nisu bili Mađari se radi lične emancipacije svojevoljno „pomađarizovao“. Prodavali su svoja imanja, krili imena, poreklo i maternji jezik samo da bi izbegli probleme sa vlastima, poslodavcima i zemljoposjednicima. Propaganda se odvijala u pravcu hvale onih koji bi prihvatili mađarski jezik i kulturu, a klima koja je vladala među mađarskim političkim strankama ukazivala je na opšte unutrašnje slaganje u vezi sa politikom mađarizacije Banata (Nikolić, 1941: 169–173; Pejtin, 1996: 17–19).

Kolonizacija Mađara tekla je uz maksimalne olakšice koje su uključivale dodelu zemlje, oslobađanje od poreza, osiguranje života i imovine, podizanje radničkih domova i sl. Zahvaljujući tome, Mađari su tokom druge polovine 19. veka preovladali u Banatu. Pred Prvi svetski rat nije bilo nijednog grada u kome bar 40% stanovništva nije govorilo mađarski jezik. Njegovo širenje je posebno bilo brzo među Nemcima i katoličkim Slovenima, što je uočljivo na primerima gradova sa jakom nemačkom populacijom poput Pančeva, Bele Crkve i Vršca, gde se za 30 godina (1880–1910)

učetvorostručio broj onih koji su govorili mađarski jezik. Rast nemađarskog stanovništva je s druge strane bio minimalan, pa je za pola veka došlo do drastičnih etničkih promena (Jojkić, 1931: 19–34; Jankulov, 2003: 79–80).

Za razliku od kolonizacije od strane Bečkog dvora koja je imala pretežno vojni i privredni karakter, kolonizacija u doba mađarskih vlasti je imala nacionalno-politički karakter. Cilj Mađara je bio da u Ugarskoj stvore politički jedinstvenu mađarsku naciju. Međutim, pokušaji ostvarenja tog cilja su dovodili do otuđivanja naroda i etničke netrpeljivosti (Ivkov-Džigurski i dr., 2010: 60). Pritom, čitav 19. vek je obilovao događajima koji su povećavali razdor između Nemaca i Mađara na jednoj i Srba i Rumuna na drugoj strani, počev od Prvog i Drugog srpskog ustanka, preko revolucionarne 1848/49., sve do Hercegovačkog ustanka (1876) i ratova za nezavisnost koje su Srbija i Rumunija vodile sa Turskom (1877–1878). Pomažući svojim sunarodnicima, Srbi i Rumuni su se oštro zamerali vladajućima u Banatu, dok su ovi drugi favorizovanjem Nemaca i Mađara u političkom, ekonomskom i kulturnom životu Banata činili da otpor prvih bude još jači.

Negativni sentimente su kulminirali u Prvom svetskom ratu, a skretanjem istorijskog toka sa njegovim završetkom stvoreni su uslovi za prevladavanje srpskog etničkog elementa koji je vekovima bio prisutan u Banatu.

Migracije u 20. veku i međuetnički odnosi

U dvadesetom veku Banat su zahvatila dva velika kolonizaciona talasa organizovana od strane jugoslovenskih vlasti. Odvijala su se nakon Prvog i Drugog svetskog rata, dok su poslednju deceniju obeležila migraciona kretanja kao posledica oružanih sukoba u bivšoj Jugoslaviji (Marinić i Bugarin, 2001: 60–66). Formiranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nakon Prvog svetskog rata, uslovalo je potpuni zaokret u pogledu migracionih kretanja u Banatu. Zaustavljen je dug period naseljavanja neslovenskog stanovništva i omogućen priliv sa juga, sa Balkana. Nemci, Mađari, Rumuni, Slovaci i drugi postali su nacionalne manjine unutar nove države, a novu generaciju kolonista činili su dobrovoljci srpske vojske u Prvom svetskom ratu sa prostora Like, Korduna, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i u manjoj meri sa Crnogorskog primorja (Krel, 2006: 322–323; Pejin, 2010: 237).

Najlošiji međuetnički odnosi za vreme Prvog svetskog rata u Banatu bili su odnosi između Nemaca i Mađara sa jedne i Srba sa druge strane. Nakon atentata na Franca Ferdinanda u Sarajevu, Srbi su se brzo našli na udaru represije. Hapšeni su, zatvarani u logore, raspuštane su njihove političke partije, pljačkani fondovi i imanja, otuđivana manastirska dobra, rasturana kulturna udruženja. Za sve vreme okupacije odigravali su se incidenti u kojima su Srbi napadani ako bi se samo čulo da govore

srpski jezik (Pejin, 2010: 217–236; Micić, 2013: 25).⁴ Ipak, završnica rata je bila na strani Srba, jer je srpska vojska Banat oslobodila bez nekih većih sukoba. Na Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu 25. novembra 1918. proglašeno je prisajedinjenje Banata, Bačke i Srema Srbiji, nakon čega su Banat počeli da naseljavaju dobrovoljci iz Prvog svetskog rata (Ćurčić, 2006: 70; Pejin, 2010: 237; Micić, 2013: 29–31).

Odnosi Srba i Rumuna nakon rata bili su zategnuti zbog spora oko razgraničenja. Obe strane su morale da odustanu od svojih maksimalističkih zahteva. Povučena je veštačka granica koja je presecala do tada jedinstven geografski, saobraćajni, privredni i kulturno-istorijski prostor. Pogranično stanovništvo je bilo primorano da izabere svoju buduću državu. Brojna srpska naselja sa crkvama i manastirima ostala su na rumunskoj strani.⁵ Rumuniji je pripalo 28 261 km² od površine Banata, Kraljevini SHS 19 958 km² i Mađarskoj 271 km². U odnosima sa Mađarima ostao je problematičan samo tzv. „segedinski trougao” ili zaleđe Segedina koje je činilo nekoliko naseljenih mesta sa izmešanim srpsko-mađarskim stanovništvom. Srpska vojska ga je napustila prema odluci Trijanonskog ugovora (1920), a sa njom se povukao i deo Srba (Pejin, 2003: 196; Ivkov-Džigurski i dr., 2010: 309; Pejin, 2010: 244; Micić, 2013: 34–39).

Sa završetkom rata prestalo je pritanje Mađara, a oni koji su ostali da žive u Jugoslaviji stekli su pravo na udruživanje, školovanje na maternjem jeziku i slobodu štampe. Kraljevina SHS se ugovorima obavezala na poštovanje i garantovanje Mađarima svih prava nacionalnih manjina (Pejin, 1996: 21–24). Novu generaciju kolonista činili su pretežno Jugosloveni srpske nacionalnosti, mahom iz neplodnih dinarskih krajeva u kojima je posle rata vladalo stanje hronične polugladi. Jedan od glavnih ciljeva nove vlasti je bio da masovno naseli Banat „državotvornim stanovništvom” kako bi se zaštitila novoformirana granica i izmenilo etničko stanje u korist Srba. Naruku joj je išao mit o pitomom, ravničarskom Banatu kao „zemlji belog hleba” (Micić, 2013: 84). Uz njih, Banat su delom naselili i pripadnici tzv. „bele” armije u građanskom ratu u Rusiji, za koje je Kraljevina SHS bila među najgostoljubivijim zemljama (Arsenjev, 2010: 663–673).

Banatski Nemci su po završetku rata velikim silama izložili svoje zahteve za teritorijalnom autonomijom u Banatu i formiranjem nemačkog narodnog zastupništva. Protivili su se podeli Banata i gajili nadu u mogućnost stvaranja federalne Ugarske

⁴ S druge strane, ponašanje srpske vojske prilikom zauzimanja Banata bilo je podređeno naredbi kapetana Petra Aračića, koji se posle smotre bataljona u pančevačkom pristaništu obratio svojim vojnicima rečima: „Junaci, sada ste prešli u našu lepu srpsku Vojvodinu. Svaki od vas ima da se ponaša junački, ispravno i da nijednom građaninu, bez razlike vere i narodnosti, ne sme nijedna dlaka na glavi da fali. Napred!” (Pejin, 2010: 239–240).

⁵ Na primer, manastiri Hodoš, Zlatica i Bazjaš, koji se vezuju za najraniji boravak Srba u Banatu, za njihovu duhovnost i kulturu (Pejin, 2003: 196).

(Pejin, 2010: 245; Micić, 2013: 35). Međutim, odlukama Versajske mirovne konferencije postali su nacionalna manjina unutar Kraljevine SHS. Kao punopravni građani, oni su nastavili da vode bogat i dinamičan privredni, društveni i kulturni život sve do završetka Drugog svetskog rata kada se za njih sve promenilo (Krel, 2006: 322–323). Drugi svetski rat je bio tragičan za regione širom sveta, pa i za Banat. Okupiran od strane Trećeg rajha nije bio stecište borbenih dejstava, ali je pretrpeo velike ljudske žrtve. Tokom rata su najviše stradali Srbi, Jevreji i Romi, a nakon rata je usledila odmazda nad Nemcima.

Najdrastičnija promena u etničkom sastavu Banata nakon Drugog svetskog rata tiče se iščezavanja Nemaca koji su više od dva veka aktivno sudelovali u njegovom političkom, ekonomskom i društvenom razvoju. Do početka rata Nemci su bili zastupljeni u stanovništvu Banata sa 22,6% (Ivkov, 2006: 45–49). Po njegovom završetku, više od 60% njih je napustilo zemlju povlačeći se sa vojskom Rajha u Austriju i Nemačku. Ostali su, izuzev onih koji su se za vreme rata borili u redovima narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, postali predmet represije vlasti. Bili su hapšeni, zatvarani u logore, izvođeni pred vojne sudove, oduzimana im je imovina i uskraćivana građanska prava. Do sredine 60-ih godina u Banatu je ostao zanemarljiv broj Nemaca. Iako su formalno stekli građanska prava, prikrivali su često svoj identitet i ustručavali se da govore nemačkim jezikom u javnoj komunikaciji (Pejin, 2003: 206–211; Krel, 2006: 323–324).

Banatski Jevreji su za vreme rata brutalno stradali od strane okupatora. Prema podacima Saveza jevrejskih opština, do sredine 1942. Jevreja više nije bilo u Banatu, a nakon rata obnovljene su samo jevrejske zajednice u Pančevu, Zrenjaninu i Kikindii (Pejin, 2003: 202–203; Radovanović, 2010: 780–784). Malobrojna ruska nacionalna manjina koja je živela u Banatu u međuratnom periodu pretrpela je sve posledice sukoba jugoslovenskih vlasti sa Informbiroom. Nakon serije hapšenja, saslušavanja i proterivanja, samo nekolicina Rusa je uspela da sačuva jugoslovensko državljanstvo i zadrži posao i imovinu u Jugoslaviji (Arsenjev, 2010: 708–710). Iako su Mađari za vreme rata podržali okupatora, nakon rata nisu bili predmet odmazde jugoslovenskih vlasti. Ustavom FNRJ su im garantovana sva građanska i manjinska prava i sudelovanje u političkom i kulturnom životu. Do dan danas su ostali najbrojnija nacionalna manjina u Banatu (Pejin, 1996; Đere, 2004: 121).

Planska kolonizacija Banata u prvih nekoliko godina posle rata imala je za cilj zbrinjavanje ljudi iz ratom opustošenih i pasivnih krajeva zemlje. Naseljavanjem Srba, Hrvata, Crnogoraca, Makedonaca i Slovenaca Banatu je osigurano slovensko etničko obeležje. Nakon 1948. nastavilo se stihijsko naseljavanje, da bi u periodu od 1955. do 1965. usledila poslednja masovna migracija sa agrarnim motivom (Ćurčić, 2006: 69–74). Od sredine 80-ih godina, Banat je zahvatio proces depopulacije, što se

posebno ogleđa na primeru pograničnih opština. Negativan prirodni priraštaj nisu ublažile ni migracije ratnih 90-ih. Od ukupno 186.463 izbeglih lica na teritoriji Vojvodine, u Banatu se našlo 34.048 njih, što se može videti u rezultatima popisa iz 2002. Ovaj priliv je samo trenutno uticao na povećanje broja stanovnika, a na duge staze nije doprineo značajnijem povećanju nataliteta Banata (Ivkov-Džigurski i dr., 2010: 165; Stanković i Đorđević, 2011: 93–94).

Banat je i dan-danas etnički i verski jedna od najheterogenijih regija u Evropi. Prema rezultatima popisa iz 2011. 64,5% stanovništva Banata čine Srbi (405,8 hiljada stanovnika). Najbrojniju nacionalnu manjinu čine Mađari koji učestvuju sa 16,8% u ukupnoj banatskoj populaciji (105,7 hiljada). Sledeći po brojnosti su Rumuni kojih ima 3,6% u ukupnoj populaciji (22,6 hiljada). Za njima slede Romi, sa udelom od 3,18% (20,06 hiljada), Slovaci sa 2,56% (16,1 hiljada) i Makedonci sa 1.15% (7,3 hiljade). Sve ostale narodnosti su zastupljene sa manje od 1% pojedinačno. Među njima su nešto brojniji Hrvati (2.838), oni koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni (2.612), Crnogorci (1.546) i Bugari (1.075). Sa manje od hiljadu stanovnika pojedinačno zastupljeni su oni koji se deklarišu kao Muslimani (837), Nemci (828), Albanci (708), Slovenci (550), Rusi (330), Bošnjaci (208), Ukrajinci (156), Goranci (148), Bunjevci (146), Vlasi (134) i Rusini (91). Među popisanim je i 2.138 građana Banata koji se nisu izjasnili (RZS Popis 2011, Knjiga 1: 32–45).

Rezultati poslednjeg popisa takođe pokazuju pad broja stanovnika u svim banatskim okruzima u odnosu na rezultate popisa iz 2002. U Srednjobanatskom okrugu za 10% ili 20 789 stanovnika, u Severnobanatskom za 10,1% ili 18 111 stanovnika i u Južnobanatskom za 6,4% ili 20 207 stanovnika (RZS Popis 2002, Knjiga 1: 26–32; RZS Popis 2011, Knjiga 1: 32–45). Nekada privlačan za naseljavanje brojnim narodima širom Evrope i perspektivno privredno područje, Banat se danas suočava sa depopulacijom koja je posebno izražena u pograničnim opštinama. Njen uzrok predstavljaju ekonomska zaostalost i visoka stopa nezaposlenosti. Samo bi nova radna mesta, kao rezultat ekonomskog jačanja, mogla da povećaju privlačnost i atraktivnost ove oblasti za ostanak mladih i povećanje nataliteta, ali i za imigraciju iz drugih krajeva Srbije i susednih zemalja. Međutim, odsustvo kvalitetnih razvojnih programa i odlučne inicijative čini neprekidnim trend depopulacije (Ivkov-Džigurski i dr., 2010: 165–166; RCR Banat).

Zaključak

Na promene brojnosti i strukture banatskog stanovništva uticali su brojni faktori: ratovi, seobe, epidemije, stihijske i organizovane migracije, smene vlasti, privredni usponi i padovi itd. Neki od ovih faktora delovali su pozitivno, a neki negativno na

demografski rast i razvoj (Ivkov, 2006: 53). Međutim, banatsko stanovništvo je kroz posmatrani period u velikoj meri stradalo od ruke svojih sunarodnika. Sa izuzetkom upada turske vojske kao stranog činioca u 18. veku, gotovo sva stradanja u 19. i 20. veku su rezultat međuetničkih sukoba. Politička i ekonomska favorizovanja, odsustvo razumevanja za etničke posebnosti i težnje ka ostvarenju maksimalističkih zahteva kao proizvod buđenja nacionalne svesti, stvarali su netrpeljivost koja se posebno ispoljavala u ratnim okolnostima. Banatsko društvo je konstantno bilo podeljeno po pitanju političkih, ideoloških, ekonomskih, kulturnih i drugih društvenih ciljeva.

Na sreću, Banat je od kraja Drugog svetskog rata miran i politički stabilan. U njemu žive pripadnici više od dvadeset različitih nacija i stoga je i dalje prava multinacionalna i multikonfesionalna sredina, ali se suočava sa velikim problemom koji se tiče izostanka ekonomskog razvoja. Iz tog razloga ga stanovništvo bez obzira na nacionalnost napušta u potrazi za poslom i boljim životom. Kao što je istorija pokazala, ulaganja u ovu oblast su oduvek imala jasne vojne, političke i ekonomske interese. Austrijanci su u njemu videli jako vojno zaleđe i dodatni izvor prihoda, Mađari važnu geopolitičku i geoekonomsku tačku, a Jugosloveni oblast sa potencijalom da „hrani” zemlju. Budućnost koja obećava je faktor koji stanovništvo vezuje za određenu teritoriju. Ravničarski Banat ima veliki kapacitet za razvoj i napredak, ali izostaju političke odluke koje bi mu dale značaj kakav je kroz istoriju imao.

Literatura

- Arsenjev, A. (2010). Rusi u Banatu. U: *Banat kroz vekove*, str. 663–712. Beograd: Vukova zadužbina.
- Babiak, J. (2010). Slovaci u Banatu. U: *Banat kroz vekove*, str. 713–755. Beograd: Vukova zadužbina.
- Bešlin, B. (2010). Nemci u Banatu. U: *Banat kroz vekove*, str. 621–645. Beograd: Vukova zadužbina.
- Dimić, Ž. (2010). Prvi Austro-turski rat 1716–1718. i oslobođenje Banata od turske vlasti. U: *Banat kroz vekove*. (str. 169–192). Beograd: Vukova zadužbina.
- Dere, Z. (2004). Skica promena etničkog sastava stanovništva na tlu današnje Vojvodine 1526-1910. *Istraživanja*, br. 15, 105–125.
- Erdeljanović, J. (1986). *Srbi u Banatu*. Novi Sad: Matica srpska.
- Erler, J. J. (2004). *Banat*. Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu.
- Ivkov, A. (2006). *Demografska slika Vojvodine*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

- Ivkov-Džigurski, A., Bubalo-Živković, M., Lukić, T., Dragin, A., Ivanović, LJ., Pašić, M. (2010). *Demografski razvoj pograničnih opština Banata u drugoj polovini XX veka*. Novi Sad: PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Ivkov-Džigurski, A., Bubalo-Živković, M., Pašić, M. (2010). Promene broja stanovnika Banata krajem 20. veka, sa osvrtom na pogranične opštine. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 131, 305–317.
- Jankulov, B. (2003). *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad: Matica srpska, Odeljenje za društvene nauke; Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu.
- Jojić, V. (1931). *Nacionalizacija Bačke i Banata*. Novi Sad: Jovanović i Bogdanov.
- Krel, A. (2006). Promene strategije etničkog identiteta Nemaca u Subotici u drugoj polovini 20. veka. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LIV, 319–332.
- Maluckov, M. (1985). *Rumuni u Banatu*. Novi Sad: Vojvođanski muzej.
- Marinić, I., Bugarin, R. (2005). Migracione karakteristike stanovništva Vojvodine. 3. Simpozijum sa međunarodnim učešćem „Akademik Berislav Beta Berić”. Tema: *Stanje i perspektive stanovništva Vojvodine i susednih regiona*. Novi Sad: Izvršno veće AP Vojvodine, Pokrajinski sekretarijat za demografiju, porodicu i društvenu brigu o deci, Komisija za populacionu politiku Izvršnog veća APV, Matica srpska, Univerzitet u Novom Sadu.
- Mileker, S. (2004). *Istorija gradova i gradskoga razvića u Banatu*. Pančevo: Istorijski arhiv u Pančevu.
- Mitrović, M. (2004). Etnička slika Banata krajem XVIII i početkom XIX veka. *Istraživanja*, br. 15, 125–134.
- Mićić, M. (2013). *Razvitak novih naselja u Banatu (1920–1941)*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.
- Nikolić, D. (1941). *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti*. Novi Sad: Uranija.
- Ozer, A. (2010). Mađarska istoriografija 19. veka. U: *Banat kroz vekove*, str. 647–661. Beograd: Vukova zadužbina.
- Pejin, J. (2010). Banat u „Velikom ratu” 1914–1918. godine i oslobodilački napor. U: *Banat kroz vekove*, str. 217–246. Beograd: Vukova zadužbina.
- Pejin, J. M. (1996). *Srbi i Mađari*. Kikinda: Komuna.
- Pejin, J. M. (2003). *Pregled prošlosti Srba u Banatu*. Beograd: Vedes; Zrenjanin: Istorijski arhiv; Kikinda: Istorijski arhiv; Pančevo: Istorijski arhiv.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. (2012). *Stanovništvo: Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima (Knjiga 1)*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. (2003). *Stanovništvo: Nacionalna ili etnička pripadnost, Podaci po naseljima (Knjiga 1)*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Popović, D. J. (1990). *Srbi u Vojvodini II*. Novi Sad: Matica srpska.
- Radovanović, V. (2010). Jevreji u Banatu. U: *Banat kroz vekove*. (str. 757–785). Beograd: Vukova zadužbina.
- RCR Banat: *Populacija i zaposlenost*. Pristupljeno 17. oktobra 2016., <http://www.banat.rs/region-banata>.
- Stanković, V., Đorđević, LJ. (2011). Popis 2002: Izbeglice u Srbiji. U: *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*. Beograd: Društvo demografa Srbije; Volos: DémoBalk.
- Ćurčić, S. (2006). Jedna malo poznata migracija ka Vojvodini. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 121, 69–76.

Ivana Veličkovski

MIGRATIONS IN BANAT FROM THE 18TH TO THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY AND INTERETHNIC RELATIONS

Summary: *Banat as a specific geographical territory had a turbulent history of population movements. Frequent wars and government changes, caused the demographic diversity of Banat as one of its main characteristics. Modern and contemporary history of Banat has been characterised by multiethnicity, multiculturalism and multiconfessionality. From the beginning of the 18th century there were three main colonization politics that were usually very drastically changing the ethnic composition of Banat. For this reason, it can be said without doubt that Germans, Hungarians and Serbs committed the greatest influence on historical, political, economic and cultural development of Banat, although other nationalities enriched his history too. But, in the observed period of time Banat had a great human victims as a result of bad interethnic relations. This research showed that constant politics of favoring one at the expense of other nations was making between them latent hostility that was really explosive in the times of crisis and wars. Despite the bad interethnic relations, authorities in Banat were constantly investing in people, manpower and resources with clear political, military and economic interests. Potential of Banat as a fertile lowland area was recognized even with the first arrival of the Habsburgs in these areas. Unfortunately, this is no longer the case, although Banat is very peacefully area since the Second World War with Serbian ethnic*

character and rare ethnic incidents. Banat used to be a strategically important area, suitable for colonization of people of different origins and life habits. Today, it can be freely said that Banat is a periphery in Europe. Absence of political and economic vision for Banat is leading to its depopulation, especially in border municipalities. In this work, the author especially analyzes interests that motivated settlement of Banat and quality of interethnic relations in the observed period from the 18th to the beginning of the 21st century, with the aim to consider the possibly perspective of Banat in the near future.

Key words: *migrations, multiethnicity, interethnic relations, development, Banat.*

Verica Janeska
Silvana Mojsavska
Aleksandra Lozanoska
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Institute of Economics
Skopje
Republic of Macedonia

BRAIN-DRAIN AND INNOVATION CAPACITY IN THE WESTERN BALKANS

Abstract: *This paper aims to explore the link between the brain-drain in the Western Balkans (Macedonia, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Albania) and the innovation capacity of the respective countries. It provides an overview of the relevant literature on the brain drain consequences for the countries of origin, demography of the highly skilled emigration from the Western Balkan countries and its impact on their innovation capacity. The analysis has been based on the available statistics on innovation indicators from “The Global Competitiveness Report” (World Economic Forum), as well as data from other International Organizations and national statistical offices. The main hypothesis of the paper is that intensified brain-drain from Western Balkans in the last decades largely diminishes the innovation capacity of these countries, given that major consequence of the brain-drain is related to loss of the human capital. A comparative analysis of the innovation indicators for the countries is provided in the paper, in purpose of distinguishing common features and differences in the region with regards to the capacity for innovation, company spending on research and development (R&D), government procurement of advanced tech products, quality of scientific research institutions, availability of scientists and engineers, university-industry collaboration in R&D and Patent Cooperation Treaty (PCT) applications. Based on the main outcomes of the analysis, the paper offers a discussion about the brain-drain policy responses in these countries and authors’ views for future actions, in particular with regards to engagement of diaspora as partners to fill resource and knowledge gaps and as members and leaders of scientific and technical networks.*

Key words: *Brain-drain, Human capital, Innovation capacity, Brain drain policy, Western Balkans.*

Introduction

The intensified brain drain from the Western Balkan in the last decades has been considered as a crucial problem, with various demographic, economic and social implications. The main hypothesis of the paper is that intensified brain-drain from Western Balkans (Macedonia, Serbia, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia and Albania) in the last decades largely diminishes the innovation capacity of these countries, given that major consequence of the brain-drain is related to the loss of the human capital.

The link between the brain drain and human capital has been explored and confirmed many times, while no specific studies deal with the impact of brain drain on the ability for innovation. In this regards, this papers aims to analyze the innovation indicators of the Western Balkan countries from the Global Competitiveness Reports (GCR), as well as data from other International Organizations and national statistical offices and based on that, to draw links between brain drain and ability for innovation. Also, in the paper policy recommendations for brain-drain and innovation policies, as preconditions for intellectual emigration decrease and its transformation in brain gain, are presented.

Since most of the indicators which are used in this paper are from the GCR, it is important to note few relevant methodological aspects. The data in the GCR represent the best available estimates from various national authorities, international agencies, and private sources at the time the Report was prepared.¹ The Global Competitiveness Index (GCI) that is part of the GCR includes statistical data from internationally recognized organizations, notably the International Monetary Fund (IMF); the World Bank; and various United Nations' specialized agencies, including the International Telecommunication Union, United Nations Educational Scientific and Cultural Organization (UNESCO), and the World Health Organization. It is possible that some data have been revised or updated by the sources after publication.²

Besides that, the GCI also includes indicators derived from the World Economic Forum's Executive Opinion Survey that reflect opinions of business leaders around the world on a broad range of topics for which statistics are unreliable, outdated, or nonexistent for many countries. Thus the Survey aims to measure critical concepts, such as appetite for entrepreneurship, the extent of the skills gap, and the incidence of corruption, in order to complement the traditional sources of statistics and provide a more accurate assessment of the business environment and, more broadly, of the many drivers of economic development. The Survey comprises 150 questions divi-

¹ World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2017-2018, p. 341

² World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2016-2017, p.4

ded into 15 sections. Most of the questions ask respondents to evaluate an aspect of their operating environment, on a scale of 1 (the worst possible situation) to 7 (the best). It usually captures the opinions of about 14 to 15 thousands of business executives in nearly 140 economies.³

Not always, all countries agree with the presented indicators for their ranking in different pillars. Therefore, during their analysis these indicators can be subject of critical observations with arguments and disagreements about some of the rankings. It doesn't decrease the value of this report, which is globally accepted for comparison between the countries.

Brain drain and innovation

The innovation is among crucial factors for economic development, implying that the loss of the innovation capacity would have negative impact on the prospects for development of the national economies. In this regards, two of the five priorities of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) Innovation Strategy 2015 are related to the importance of the knowledge and talent management: 1) Investment in an efficient system of knowledge and 2) Fostering talent and skills, as well as optimizing their use (OECD 2015: 2). These two priorities are very important for the Western Balkan countries, too.

The relation between the education and the innovation could be seen in the following aspects: (Ministerial report on the OECD Innovation Strategy 2010: 3).

The education and training systems should equip people with the foundations to learn and develop the broad range of skills needed for innovation in all of its forms;

Provide sufficient investment in an effective public research system and improve the governance of research institutions and

Facilitate efficient knowledge flows and foster the development of networks and markets which enable the creation, circulation and diffusion of knowledge, along with an effective system of intellectual property rights.

In the last decade, all Western Balkan countries have made educational reforms in terms of: developing the broad range of skills needed for innovation; improving the governance of research institutions; and facilitating efficient knowledge flows. They have resulted with certain increase of the human capital level, but it could be argued that this process did not go along with proper talent management. Consequently, an intensification of the brain drain occurred.

³ World Economic Forum, Global Competitiveness Report 2017-2018, p.333

There are many definitions about the brain drain, but considering this research, a “brain drain” is an emigration of tertiary educated persons for permanent or long-stays abroad, that reaches significant levels and is not offset by the “feedback” effects of remittances, technology transfer, investments, or trade (United Nations, 1998). The significance of the brain drain is that the brain drain reduces economic growth through unrecompensed investments in education and depletion of a source country’s human capital assets. Regarding this, the consequences of the brain drain are numerous, with loss of human capital being among the most important one.

With regards to the mentioned OECD priorities, the brain-drain has been particularly related to both of them. Investment in education aims to produce more qualitative and knowledge-oriented work force, while fostering talent management and skills should produce specifically skilled and productive labour force for higher value added industries. They are necessary for boosting the innovation potential in the country. In addition, both processes are central to the increase of the human capital of the country, as factor to the economic development. In this respect, brain-drain directly affects the human capital in a negative way, implying decline of the innovation capacity of the country, built through education and talent management. The consequences are long-term and costly, due to the direct loss of the investment in education of the emigrated highly skilled persons, as well as to the non-gained (expected) return of such investment through contribution of those (emigrated) persons to the growth to the domestic economy.

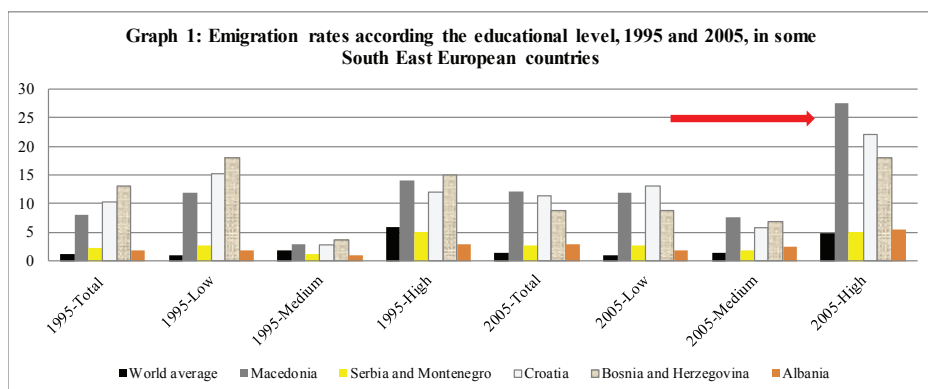
Brain drain trends in the Western Balkans

Determining the range and intensity of the brain drain from the Western Balkans is a problematic issue. No comprehensive data for the demography of the highly skilled emigration from the countries of the region are available – i.e. about the scope, gender and age of the migrants, longevity of their stay abroad, etc. The problem with data is additionally complicated due to the trend of increase of young person’s studying abroad who are not returning to their countries of origin. Therefore, all available data and indicators of the brain drain are estimations of the source countries or international organizations which have databases for the international migration.

The available data of the United Nations indicate rising trend of the highly educated emigration in the world over the last 25 years. More specifically, the total international migrant stock (in millions) rose as follows: 154.2 (1990); 174.5 (2000); 220.7 (2010); 231.5 (2013) (United Nations, 2013). In the first decade of the 21st century, the number of tertiary educated (highly-skilled) immigrants in the OECD countries increased by 70% and reached 27 million in 2010/11 (United Nations, 2013). In the

last decade, in 137 out of 145 countries, the emigration rates of the highly-skilled exceeded total emigration rates (OECD 2016).

The globally rising trend of brain drain is also characteristic for Western Balkan countries. The World Bank indicators show increase of the emigration rates of highly educated persons in almost all Western Balkan countries over the period 1995-2005 (Graph 1). The situation has been particularly serious in the Republic of Macedonia, Croatia and Bosnia and Herzegovina, which suffered from massive outflows of highly educated persons over the analyzed period.

Source: Docquer F., Lodigiani E., Rapoport H. and Schiff M., Emigration and Democracy, World Bank Policy Research Paper No. 5557, World Bank, Washington, DC, 2011

The indicators about the share of the tertiary educated persons in the total stock of emigration to OECD countries should be treated even more seriously given the rising trend of emigration from the Western Balkan countries in the last decade. As indicated in the Table 1, the total stock of emigrants from the Western Balkans as a percentage of the total population in 2013 ranged from 18% for Serbia, 30.2% for the Republic of Macedonia and over 40% in Albania, Bosnia and Herzegovina and Montenegro. Due to the lack of comprehensive statistics for emigration movements, there are estimations that these data are significantly higher for all the countries.

At the same time the intensity of the intellectual emigration was even more emphasized. This trend has also been confirmed with the share of the tertiary educated persons in the total stock of emigrants to OECD countries, which is ranged from 8.9% for Republic of Macedonia to 17.4% for Montenegro in 2011. Implicitly, all these indicators are reflecting the rising brain-drain problem and are contributing to its complexity.

Table No. 1 - Indicators about the Western Balkan countries emigration

Western Balkan countries	Stock of emigrants in the world in 2013		Tertiary educated as a percentage of total emigrants in OECD countries in 2011
	Stock of emigrants in the world (in millions)	Stocks of emigrants as a percentage of total population	
Albania	1,264.2	43.6	9.9
Bosnia and Herzegovina	1,699.9	44.5	14.0
Croatia	888.2	20.9	13.7
Republic of Macedonia	626.3	30.2	8.9
Montenegro	281.8	45.4	17.4
Serbia	1,292.9	18.0	14.7

Source: World Bank, Migration and Remittances Factbook, 2016.

That has been confirmed with the ranking of the Western Balkans according to the brain drain indicator in the Global Competitiveness Report of the World Economic Forum, as presented in Table 2.

The brain drain ranking of Western Balkans has been listed in the 7th Pillar – Labour market efficiency of GCR. As shown in the Table 2, most of the Western Balkan countries have experienced worsening of the brain drain ranking over the period 2008-2013. Out of six Western Balkan countries, four (Serbia, Bosnia and Herzegovina, Republic of Macedonia and Croatia) had among lowest ranking out of the analyzed economies, confirming that the region has served as an exporter of the highly skilled persons. Montenegro and Albania got somewhat better ranking compared to the other countries from the group, 60th and 96th, respectively, although it could be argued that the problem of brain drain is not less serious, taking into consideration the indicators about both countries presented in the Table 1.

Table No. 2 - Ranking of the Western Balkan countries, according to the brain drain indicator

Countries	2008-2009 rank among 134 countries	2009-2010 rank among 133 countries	2010-2011 rank among 139 countries	2011-2012 rank among 142 countries	2012-2013 rank among 144 countries
Albania	104	101	107	83	96
Bosnia and Herzegovina	119	131	138	126	140
Croatia	75	98	122	128	126
Republic of Macedonia	126	125	126	142	135
Montenegro	65	67	55	46	60
Serbia	131	132	136	139	141

Source: World Economic Forum, The Global Competitiveness Reports: 2008-2009; 2009-2010; 2010-2011; 2011-2012; 2012-2013.

Since 2013-2014, the brain drain indicator was replaced with two indicators: Capacity to Retain Talent and Capacity to Attract Talent, which show the efficient use of talents (Table 3). These indicators confirm the unfavorable position of all Western Balkan countries with regards to the capacity to retain or to attract talent. More specifically, the four countries mentioned above were again positioned at the bottom of the list, while Albania and Montenegro experienced worse ranking compared to the brain-drain indicator. Summarized, the three indicators point out to the mid-term trend of the Western Balkans of exporting rather than importing highly skilled persons.

Table No. 3 - Ranking of the Western Balkan countries, according to the capacity to retain and to attract talent

Countries	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2013-2014	2014-2015	2015-2016
	rank among 148 countries	rank among 144 countries	rank among 140 countries	rank among 148 countries	rank among 144 countries	rank among 140 countries
Country capacity to retain talent			Country capacity to attract talent			
Albania	60	93	109	63	98	123
Bosnia and Herzegovina	143	...	136	140	...	137
Croatia	134	137	134	143	141	135
Republic of Macedonia	123	127	129	134	134	133
Montenegro	65	81	92	92	97	103
Serbia	146	141	140	147	143	139

Source: World Economic Forum, The Global Competitiveness Reports: 2013-2014; 2014-2015; 2015-2016

The causes for intensified brain drain from the Western Balkans in the last two decades are numerous and very complex. As mutual determinants, the following could be distinguished: The long-term transition process; Low economic growth; High and long-term unemployment of the highly educated persons; The determinants related to the labour such as: underestimation of expertise, limited opportunities for promotion of the profession; The unfavorable changes in the efficient use of talents – seen in the ranking of the countries regarding the indicators: Pay and productivity and Reliance on professional management; Decrease of social and personal living standard; Political instability in the country and its surrounding; Institutional and non-institutional factors (tradition, established migration networks, etc.). In addition to this, the change of the migration policies in the receiving countries was also important factor, in terms of liberalization of the entry of highly educated persons. All these factors resulted in the discussed trends, immensely affecting human capital of the origin countries and causing solemn social and economic consequences.

Brain drain consequences and implications

The consequences and implications of the brain drain are manifested in many domains. In the context of this analysis, we focus on the decrease of the human capital, as key factor of the socio-economic development and the ability for innovation. The findings of the relevant studies made in the last ten years undoubtedly confirm the negative influence of the brain drain on the human capital in the Western Balkans. As for the impact on the brain drain on the ability for innovation, there are no specific studies available. In this regards, we aim to analyze the innovation indicators of the Western Balkan countries, as provided in the GCR of WEF and based on that, to draw links between both categories - brain drain and ability for innovation.

The Global Innovation Indicator (12th pillar from the GCR) shows that the Western Balkan countries are mostly unfavorably ranked on the list, with some exception of the Republic of Macedonia and Montenegro. However, most of the Western Balkan countries experienced upward changes in their ranking in 2015-2016 compared to 2008-2009 (Table 4), although the improvement of the country's ranking is mostly a result of the changes of the (sub) indicators which are not directly related with the brain drain. This has been discussed into the analysis below.

Table No. 4 - Global innovation indicator for the Western Balkan countries

Year	Albania	Bosnia and Herzegovina	Croatia	Republic of Macedonia	Montenegro	Serbia
2008-2009 rank among 134 countries	132	128	50	99	88	70
2015-2016 rank among 140 countries	118	115	92	58	69	113

Source: World Economic Forum, The Global Competitiveness Reports: 2008-2009; 2015-2016

The changes were determined by the variations of the seven sub indicators: Capacity for innovation, Company spending on Research and development (R&D); Government procurement of advanced tech products; Quality of scientific research institutions; Availability of scientists and engineers; University - industry collaboration in R&D and Patent Cooperation Treaty (PCT) applications.

Considering the indicator – , the Western Balkan countries, which were on the lowest positions according to the brain drain indicator, have generally experienced worsening of their rank in the period 2008-2016 (Table 5). It implies that intensified brain drain had significant impact on the capacity for innovation in Serbia, Bosnia and Herzegovina, the Republic of Macedonia and Croatia. Similar changes were noted in the position of the countries with regards to the indicator – . The situation has worsened for all countries except for Albania and the Republic of Macedonia. However, their improved ranking does not necessarily reflect significant increase of

the research activities and the competitiveness of the companies in these countries. The starting base on R&D in these countries is rather small, implying possibility of considerate impact of minor investment in this field.

Regarding the indicator – , there was also significant improvement of the rankings of Albania and the Republic of Macedonia, while the other Western Balkan countries were on lower positions in 2015-2016. Although there is not a direct correlation between this indicator and the brain drain indicator, it could be argued that the emigration of the highly educated persons and talents have negative consequences in terms of providing competent staff (particularly from the technical sciences) in the research centers of the companies and for maintaining and working with the new equipment. This is a problem which Republic of Macedonia faces nowadays.

Table No. 5 - Innovation indicators for the Western Balkan countries

Year	Albania	Bosnia and Herzegovina	Croatia	Republic of Macedonia	Montenegro	Serbia
Capacity for innovation						
2008-2009 rank among 134 countries	134	126	42	83	120	92
2015-2016 rank among 140 countries	103	134	122	91	100	132
Company spending on R&D						
2008-2009 rank among 134 countries	133	119	45	98	76	97
2015-2016 rank among 140 countries	106	124	85	62	77	129
Government procurement of advanced tech products						
2008-2009 rank among 134 countries	119	131	69	111	67	92
2015-2016 rank among 140 countries	31	138	125	22	77	110

Source: World Economic Forum, The Global Competitiveness Reports: 2008-2009; 2015-2016

As for the research and development, there are evident long-term unfavorable brain drain implications. First, the position of the Western Balkans according to the is a direct consequence of the highly educated persons' large emigration, as the ranking worsens since 2008/2009 onwards in all countries, except in Montenegro (Table 6). Considering the indicator – the ranking has improved only in Bosnia and Herzegovina, Republic of Macedonia and Montenegro. Despite better ranking, this indicator should be taken with precaution. Namely, these countries have experienced liberalization and intensification of higher education in the last decade, resulting in many postgraduate degrees, as well as opening of additional research institutions due to establishment of new universities, which is formal, but not necessarily a substantial step forward. Moreover, if this indicator is linked to the previous one, it could be argued that the emigration of the highly educated persons and talents from these

countries negatively affects the critical mass of the scientific scions, especially in the area of the technical and natural sciences. Similar statement also stands for the indicator . Despite the improved position of the half of the Western Balkan countries, the emigration of highly educated persons and talents in the area of the technical and natural sciences results with lack of engineers and specialists in certain industrial sectors. The is one of the indicators which is also influenced by the brain drain in the Western Balkans, despite their ranking. For example, available information shows that there is an increase of the Macedonian scientists/experts who has patented their innovations abroad, which affects this (sub) indicator.

Table No. 6 - Innovation indicators for the Western Balkan countries

Year	Albania	Bosnia and Herzegovina	Croatia	Republic of Macedonia	Montenegro	Serbia
Availability of scientists and engineers						
2008-2009 rank among 134 countries	115	100	58	70	71	50
2015-2016 rank among 140 countries	118	125	78	86	65	82
Quality of scientific research institutions						
2008-2009 rank among 134 countries	133	128	50	95	92	49
2015-2016 rank among 140 countries	137	106	52	59	65	67
University - industry collaboration in R&D						
2008-2009 rank among 134 countries	134	125	43	89	68	62
2015-2016 rank among 140 countries	134	35	81	60	46	95
PCT patent applications						
2008-2009 rank among 134 countries	88	88	35	88	88	49
2015-2016 rank among 140 countries	93	55	37	79	71	53

Source: World Economic Forum, The Global Competitiveness Reports: 2008-2009; 2015-2016

Based on the analysis of the (sub) indicators, it could be summarized that during the period of intense brain drain, the Western Balkan countries experienced weakest performance with regards to these three (sub) indicators: Capacity for innovation; Company spending on R&D and Availability of scientists and engineers. The latest one is a direct consequence of the brain drain, while it determines the previous two. With massive outflow of the highly skilled persons, the capacity for innovation is decreased, while the implications on the development are long-term and negative. In this respect, there is a need for urgent policy treatment of the brain drain in the Western Balkans.

Brain drain policy recommendations for the Western Balkans

Considering the brain drain intensity in the last decade, the increasing importance of the human capital for the socio-economic development, as well as the population and labour force ageing, the Western Balkans should pay more serious attention to the intellectual emigration. Given the causes and trends of the highly skilled emigration from Western Balkans, the policy measures could be designed as pre-emigration and post-emigration measures.

Decrease of the permanent intellectual migration intensity, through continuous addressing of the causes of the migratory intentions of the youth and highly educated persons.

Gathering relevant data for the citizens abroad and creation of database for intellectual emigration;

Greater use of the intellectual migration potentials for accelerate the socio-economic development of the Western Balkans, through establishing cooperation networks with the migrants and upgrading the cooperation with the migration organizations;

Encouraging return migration and re-integration of the returnees, as well as greater use of their knowledge and skills for the development.

The post-emigration measures are very important, although the state of affairs in the Western Balkan countries, implies that undertaking pre-emigration measures could be more effective. In the most important pre-emigration brain-drain measures, the following should be included:

- Cross-cutting of the policy of intellectual migration with the relevant policies: Research and development (R&D); Education; Labour market and Industrial policy;
- Encouraging the cooperation among the business sector and the institutions for tertiary education;
- Programs for talent recognition and management.

With regards to post-emigration measures, there are interesting manners for greater use of the intellectual migration potentials and encouraging return migration. The best option would be the “return of the highly educated migrants”, but, the experiences had shown that the returning flows are intensifying when the origin countries reach higher level of socio-economic development. Therefore, at present, more realistic option for human capital transfer is “Brain Circulation” and “Virtual Return”. Regarding this, International Organization for Migration (IOM) has developed some ideas on the transfer of human capital in the countries of origin that

face with intensive intellectual emigration. In this terms, a menu of viable options is presented (IOM, MPI 2012: 159):

Engaging diasporas as practitioners to fill resource and knowledge gaps

Ask diasporas to volunteer their time and expertise

Offer material and nonmaterial incentives in exchange for services

Administer “return” programs in partnership with private actors

Engaging diasporas as partners

Support collaborative research between diasporas and local actors

Connect communities across national borders through twinning arrangements

Engaging diasporas as members and leaders of scientific and technical networks.

There are many preconditions necessary to realize the above-mentioned pre-emigration and post-emigration measures and activities. In terms of the need to decrease the brain drain, as well as to use its potential to increase the innovation capacity of the Western Balkans, following actions, noted in the OECD Innovation strategy 2015, should be taken into consideration (OECD 2015: 11-19):

by creating a policy environment for the start-up of new firms; Reducing the regulatory barriers to firm entry and exit; Creating a more neutral tax climate for entrepreneurs; Reallocation of resources to more efficient and successful innovative firms; Improving the innovative capabilities of existing small and medium-sized firms.

requires: Well-functioning venture capital markets and the securitization of innovation-related assets; Seed capital and start-up financing by business angel funds and networks; Ensuring consistent and comparable information on intellectual assets.

needs: Sound framework conditions for policies to strengthen innovation; Stable macroeconomic policies; Open and competitive markets as essential drivers of innovation; Tax policy which encourages the innovation.

Important determinants for are: Well-designed demand side policies; Good regulation that can ensure development and diffusion of innovations; Public procurement that provides important signals on future demand to the private sector.

means that: Science remains a key driver of innovation; Public research institutions should benefit from new mechanisms to finance research; Technology transfer from research institutions should be improved.

calls for: General - purpose technologies, notably Information and Communications Technologies (ICTs); Development of high-capacity broadband networks and the physical infrastructure that should include smart ICT solutions.

including: Effective protection of Intellectual Property Rights, combined with policies to facilitate access and transfer; Cross-border flows are a crucial source of knowledge; In a knowledge - based economy, governments need to take concrete steps to foster the development of knowledge networks and markets.

The mentioned policy recommendations are solid ground for transforming the brain drain into the brain gain. However, there is a need for systematic and long-term treatment of the problem of the brain drain in the Western Balkans, including measures for boost of the economic development, improvement of the quality of life and creation of favourable environment for return of emigration.

Conclusion

At present, most of the countries in the Western Balkan region face very serious problem of brain drain i.e. of retaining and attracting talents. The most notable direct “brain drain” effect is the decrease of the human capital with impact on the economic growth, research and development and innovation capacity of all Western Balkan countries. The changes in most of the innovation indicators are directly related to the intensified brain drain.

The brain drain implications require proper policy response with pre-emigration and post-emigration measures and activities, with focus on the talent management. The identified activities could bear results only if there is a systematic undertaking of measures, combined with improvement of the Western Balkan economies and policies for increase of their innovation capacity.

There are numerous and quite complex measures and activities for brain drain decrease and brain gain, directed towards an increase of the Western Balkans innovation capacity. Also, in the process of formulation of the innovation policies, the Western Balkan countries should take into consideration the proposed actions of the international organizations, as well as the experiences of other countries.

References

- Docquer F., Lodigiani E., Rapoport H. and Schiff M. (2011). *Emigration and Democracy*, World Bank Policy Research Paper No. 5557. Washington, DC: World Bank.
- IOM, MPI. (2012). *Developing a Road Map for Engaging Diasporas in Development*, A handbook for policymakers and practitioners in home and host countries.

- Ministerial report on the OECD Innovation Strategy. (2010). *Innovation to strengthen growth and address global and social challenges, Key Findings*.
- OECD. (2016). <https://data.oecd.org/>, (Approached on: 1.9.2016)
- OECD. (2015). *OECD Innovation Strategy 2015, An Agenda for Policy Action*, Paris.
- United Nations. (2013). *Trends in International Migrant Stock*. <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimatestotal.shtml> (Approached on: 5.9.2016).
- UN. (1998). *Technical Symposium on International Migration and Development, United Nations Administrative Committee on Coordination Task Force on Basic Social Services for All* (Working Group on International Migration). The Hague: The Netherlands.
- World Bank. (2016). *Migration and Remittances Factbook*, Country tables, Sweden.
- World Economic Forum. *The Global Competitiveness Reports*, from different years (2008–2009, 2009–2010, 2010–2011, 2011–2012, 2012–2013, 2013–2014, 2014–2015, 2015–2016).

Dr Marijana Maksimović
Institut društvenih nauka
Beograd

MIGRACIJE I LJUDSKI RESURSI U KONTEKSTU GLOBALIZACIJE¹

Apstrakt: *Migracioni procesi su veoma stara pojava. Najpoznatije migracije kroz istoriju su migracije Jevreja. Najpoznatije seobe srpskog naroda su seobe Srba pod vođstvom patrijarha Arsenija Čarnojevića u 17. i migracije u 18. veku. Zatim, u novijoj istoriji to su seobe srpskog naroda za vreme Prvog svetskog rata, kao i seobe izazvane ratovima u desetoj deceniji 20. veka. Tako su se vremenom iskristalisale vrste seoba u zavisnosti od uzroka nastanka, posledica, migracije prema dužini trajanja, prema nivou na kome se odvijaju. Današnje migracije su globalna pojava, obuhvataju sva društva bez obzira na njihov stepen razvoja, čvrstinu nacionalnih država ili stupanj liberalizacije. Migracije utiču na razvoj jednog društva, u ekonomskom, kulturnom, religijskom, političkom, istorijskom smislu. Ponekad je migraciona politika veoma rigorozna prema migrantima, tako da se graniči sa antimigratornom politikom. Pored ovih migracija, koje su prouzrokovane ratovima i drugim političkim sukobima, slabim razvojem zemalja, postoje i one migracije koje su manje po obimu, ali ne i po značaju. Naime, reč je o ekonomskim migracijama vezanim za veličinu i način poslovanja kompanija, odnosno stepen globalizacije. Od kada se uvidelo da su ljudski resursi veoma važna komponenta na putu do konkurentnosti preduzeća, od tada su oni i svrstani u rang sa finansijama i tehnologijom. Iz tih razloga, korporativni migranti igraju značajnu ulogu u procesu seoba.*

Ključne reči: *migracije, globalizacija, ljudski resursi, ekonomski i korporativni migranti.*

Uvod

Uvodnom delu rada dati su pojam, vrste migracija prema uzrocima nastanka i migratorna politika kao bi se bolje razumele migracije i migratorna kretanja. Migracije su veoma stara pojava i odvijaju se još od praistorijskih vremena.

¹ Rad je rezultat projekta 179038 „Modeliranje razvoja i integracija Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja” koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, 2011.

Glavni razlog pokretanja čoveka je zadovoljavanje jedne ili više potreba, kao i očekivanje da će život na nekom novom prostoru biti bolji i lakši. To pokretanje naziva se seoba ili migracija², mada između ova dva pojma postoji razlika. Naime, seobe se shvataju kao „sponatana i organizovana akcija premeštanja (seljenja) ljudi iz jednog mesta u drugo, sa jedne teritorije na drugu. Seobe razlikujemo od migracije, time što su migracije više pojedinačna pojava i često su povremene pojave, za razliku od seoba koje su masovnije i po prirodi drugačije” (Vukotić, 2016: 10). Uzroci seoba mogu biti različiti. Prvobitno, u davna vremena to je bila vatra, zatim slede klimatski uslovi, potreba za hranom, ratovi, razvoj određenih oblasti, neprihvatanje kulture i civilizacije pojedinih zemalja „domaćina”, plodno zemljište, nalazište vode. Kroz istoriju su veoma značajne migracije Jevreja. Kroz našu istoriju kao najpoznatije izdvojile su se seobe Slovena za vreme Turaka u 17. veku, pod vođstvom patrijarha Arsenija Čarnojevića (1690) i u 18. veku pod vođstvom Arsenija Jovanovnića Šakabente (1740). U novijoj istoriji to su tragične seobe srpskog naroda za vreme Prvog svetskog rata na Krf (1916). Svakako treba pomenuti i one seobe koje su se desile kao posledica sukoba na Balkanu 1990-ih godina prošlog veka, ali i one iz Iraka, Libije i Alžira tih godina. Iako su učestalije *unutrašnje seobe*, tj. seobe unutar jedne zemlje (seobe iz sela u gradove i obrnuto), sve više se izučavaju *spoljašnje seobe* (seobe iz jedne zemlje u drugu) (1). Sledeća podela migracija je u zavisnosti od dužine trajanja i one mogu biti *kratkoročne i dugoročne* (2), mogu biti u zavisnosti od posledica – *uspešne* (kada se ostvari razumevanje i sporazumevanje), *neuspešne* (ne uspostavlja se ni unutrašnji ni spoljašnji dijalog) *ili farsične* (kada se tragedije ponavljaju) (3); zatim, seobe ili migracije koje se *odnose na preživljavanje* (vezuju se za prirodna stanja prostora i klime) i *veštačke seobe*, koje se vezuju za osvajanje ili kolonizaciju (4)³; prema zemlji *polaska* (za nju su važni nivo razvoja, industrijalizacija, urbanizacija, stepen školari-zacije, politički sistem, klima) ili *dolaska* (za nju su važni ekonomski i demografski uslovi segmentacije tržišta rada, stepen pluralizma u društvu, nivoi diskriminacije, urbanizacija i stratifikacija, tražnja radne snage) (5); seobe na *nivou jedne nacije ili individue* (obrazovanje, profesionalne kvalifikacije, radno iskustvo, socijalno poreklo i demografske odlike) (6); seobe *na nivou „mreže”* podela se odnosi na porodicu, religiju ili etničku zajednicu⁴ (7); zatim, *seobe radnih migranata* i to *na makro nivou*

² Reč migracija potiče od latinske reči *migrare*, što znači lutanje, kretanje, seljenje.

³ Izvor za podelu seoba od druge do četvrtje je Čupić, Č. (2016). Seobe i deobe – kultura šoka ili razvoja, Zbornik radova: Seobe i razvoj, IDN, Beograd: 59–68.

Za sledeće tri stavke izvor je Bujišić, B. (2016). Migracije ili mobilnost?, Zbornik radova: Seobe i razvoj, IDN, Beograd: 87–93. Isti autor navodi i sledeće pojavne oblike: prisilne ili dobrovoljne migracije, ekonomske ili neekonomske, dugoročne ili periodične, masovne ili umerene, ruralne ili urbane, unutrašnje ili spoljašnje (str. 87).

(ekonomske migrante)⁵ i *mikro nivou* (korporativne migrante) (8). Kada se sredinom XX veka uvidelo da su ljudski resursi veoma važan element strateškog poslovanja, pored tehnologije i finansija, pristupilo se i detaljnijem izučavanju i primeni politike ljudskih resusa; seobe ili migracije *prema stupnju stranosti*, mogu biti migracije *u periodu internacionalizacije* – ekspatrijati i *globalizacije* – inpatrijati (9). (Maksimović, 2016a: 199)

Svaka od ovih klasifikacija odražava socijalne, ekonomske i pravne efekte migracija. Pošto se potražnja za visokokvalifikovanom radnom snagom, kao i onom specijalizovanom, značajno uvećala, poslednjih godina menja se i model migracija, te se sa trajnog naseljavanja menja u privremene ili cirkularne migracije, usmerene na dve ili više država. Nekako uporedo sa ovim procesima, došlo je do porasta i usložnjavanja nelegalnih (prikrivenih) oblika migracije koje predstavljaju teško rešiv problem u nerazvijenim zemljama, ali i onim ekonomski razvijenim. Poslednju deceniju XX veka obeležio je transnacionalni pristup migracijama, po kome su migracije rezultat ljudske interakcije, te povezuje i oblikuje aktivnosti kroz uvažavanje ekonomske, političke i socijalne raznolikosti zemlje iz koje potiču i zemlje u koju dolaze (Predojević-Despić, Penev. 2016: 334). Ovaj i ovakav pristup podrazumeva da seobe izazivaju uvažavanje kulturnih, ekonomskih, političkih, religijskih, istorijskih promena, a prilagođavanje migranata zahteva uvažavanje jezika, vrednosti i stavova, obrazovanja, tehnologije (materijalne kulture), politike, prava, religije i društvenih organizacija (Maksimović, 2016b: 29).

Migratorna politika predstavlja veoma bitan element celokupnih migracija i mogućnosti rešavanja problema koji se javljaju u vezi migracija. Naime, migratorna politika se može sprovoditi na nacionalnom nivou, ali i na regionalnom nivou ili nivou celina kao što je na primer, Evroska unija ili Evropa. Osnovni problem koji migratorna politika treba da reši je davanje svih građanskih prava imigrantima kako bi oni postali ravnopravni politički subjekti. Kako se migratorna kretanja odvijaju na slobodnom tržištu, tako je migraciona politika zemalja koje ih primaju od velikog značaja i uticaja na obim i obrasce migracija, mesto naselja i odlike migranata. Migracija je postala problem podjednako u svim zemljama Evrope i EU (Rinus Penninx, 2016: 13). Ukoliko se dobro upravlja migracijama, one mogu da budu pozitivne za sve aktere, i zemlju emigracije, i zemlju migracije i same migrante. Ta strategija je poznata kao „win-win-win strategija” (Bujiši, 2016: 91). Da bi ova strategija uspela, neophodno je ostvariti efikasniju kontrolu granica kako bi se zaustavili migranti pre nego što uđu na teritoriju EU, sklopiti sporazume sa graničnim i tranzitnim zemljama kako bi se primorale da sprečavaju nelegalni prelaz migranata i da dozvole vraćanje istih

⁵ Izvor Novaković, N. (2016). Migranti i tržište rada, *Zbornik radova: Seobe i razvoj*, Beograd, IDN, 254–261.

u njihove zemlje. Pri tome, potrebno je izraditi programe zajedničkog razvoja i partnerstva sa zemljama emigracije ili tranzita i uspostaviti valjanu evidenciju migranata i migratornog kretanja. U središtu takvog odnosa prema migracijama treba da bude Međunarodna organizacija za migracije. Osnovno pravo svih ljudi je pravo na život, te migranti u procesu migracija moraju biti zbrinuti i zaštićeni od nevolja života. To nije uvek lako i jednostavno sprovesti, jer postoje i zagovornici antimigratorne politike koji kao svoje glavne argumente ističu zaštitu domaćih građana. U tom kontekstu navode se zaštita svojinskih prava domicijelnog stanovništva, zaštita domaće radne snage i zaštita prava poreskih obveznika. Tu su i zaštita kulture i nacionalnog identiteta zemlje i time se prava domicilnog stanovništva stavljaju nasuprot pravima imigranata. Nema sumnje da je jedna od osnovnih funkcija države da štiti svojinska prava svojih građana. S duge strane, ni sami migranti ne smeju da ugrožavaju slobode domaćeg stanovništva, niti bilo kog pojedinca (Drakić-Grgur, 2016: 73).

Migracije u kontekstu procesa globalizacije

Jedna od mnogobrojnih definicija kaže da migracije predstavljaju kretanje ljudi u novi prostor ili zemlju kako bi pronašli posao ili bolje uslove za život⁶. Migracije u 20. veku obeležile su na početku tog veka seobe iz ekonomskih i egzistencijalnih razloga, a to su seobe iz sela u gradove sa razvojem industrijalizacije; zatim, sredinom XX veka obeležile su seobe ljudi iz nerazvijenih područja u razvijene; a na kraju XX veka i početkom XXI veka, javljaju se velike seobe izazvane ratovima. U onim društvima gde su bezbednost zemlje i makroekonomska stabilnost urušeni, dolazi do iseljavanja u neke bezbednije teritorijalne zone i ekonomije. Dok su ranije migracije obuhvatile pojedina društva, današnje migracije mogu obuhvatiti sva društva bez obzira na njihov stepen razvoja, čvrstinu nacionalnih država ili stupanj liberalizacije. Ukoliko se migracije posmatraju kao ekonomske migracije, podrazumevaju potrebu za radom, javljaju se kao egzistencijalne migracije i vezuju se za uslove opstanka, potrebu i zadovoljenje bazičnih životnih potreba. Paralelno sa procesom migracija, proces globalizacija sa ekonomskog stanovišta vodi ka povećanju broja multinacionalnih kompanija, ali sve više i globalnih kompanija.

Mobilnost interancionalnog ljudskog kapitala je postala ključna tačka u međunarodnim političkim programima zbog sve veće važnosti ekonomije zasnovane na nauci. Ukoliko su migranti više obrazovani i poseduju potrebne veštine za rad, to može postati njihov snažan strateški faktor za pronalaženje posla, naročito na međunarodnom tržištu rada koji karakteriše neusklađenost ponude i tražnje u zemljama u razvoju, ali i razvijenim ekonomijama. Razlog treba tražiti u činjenici da dolazi do

⁶ <https://en.oxforddictionaries.com/definition/migration>, pristupljeno 26.09. 2016.

starenja stanovništva, povećanja globalne konkurencije i veće pokretljivosti ljudi (Pagano, 2016: 26). U ekonomskom smislu, premeštanje ljudi iz prostora u kojem imaju manji učinak u prostor u kojem će njihov učinak biti veći jeste izvor privrednog rasta, ali rast se postiže i zahvaljujući tehnologiji. Samo ukoliko je razlog ekonomske prirode, na primer zaposlenost, onda migranti odlaze u zemlje u kojima je zaposlenost visoka, ali ukoliko to nije slučaj oni odlaze i na druge destinacije i u tom slučaju razlozi za migracije su bekstvo kao način spasavanja života, zatim ratovi na određenim područjima i visina novčane i slične pomoći migrantima. Danas su najatraktivnije zemlje za migrante Nemačka i Švedska u EU, i Turska koja je migrantima sa Bliskog istoka kulturno bliska, po veri, običajima i načinu života koji iz toga proističe (Madžar, 2016: 31). S jedne strane, migranti su primorani da prilagode svoje živote tako da minimiziraju rizik, a s druge strane i ljudi u zemljama u koje stižu migranti prilagođavaju svoje ponašanje nekim transformacijama, mogućnostima i ograničenjima koja se dešavaju dolaskom migranata (strategija preživljavanja i strategija prevladavanja). Menja se čitav niz faktora ekonomskog i političkog života, a dolazi do prilagođavanja u pojedinim segmentima procesa, institucija i struktura. Strategija preživljavanja primorava ljude na ekonomsku i političku promenu, promenu životne sredine, a da li će ona biti pozitivna ili ne zavisi od čitavog niza faktora: lokacija, relativnog bogatstva zemlje, bezbednosnog režima, funkcionisanja neformalnih institucija, lokalne uprave i pristupa zemljištu, hrani, putevima, tržištu, vodi i drugim resursima, od razvoja, političke krize, drugih sukoba, opasnosti za zdravlje i sličnih pitanja. Dakle, ljudi prilagođavaju svoje ponašanje i svoje živote uslovima za preživljavanje s težnjom da minimiziraju rizik. Drugi se odlučuju za migraciju, mada znaju da će tako iscrpeti sva svoja sredstva da bi preživela (Collinson, 2009)⁷. Najkritičnije su dve grupe migranata i većina restriktivnih mera je usmerena na njih, a to su ilegalni ekonomski migranti i tražioci azila i zato oni najčešće bivaju vraćeni u zemlju iz koje dolaze. I lokalno domaće stanovništvo nije blagonaklono prema migrantima, i stoga ispoljavaju netrpeljivost prema njima, upućuju pretnje i ugrožavaju slobode. Iz tih razloga i njihovo uključivanje na tržište rada zavisi od toga da li su došli legalno ili ilegalno (Novaković, 2016: 260). U svakom slučaju, odluke o migraciji se donose dobrovoljno bilo da se radi o pojedincu ili nekoj od društvenih grupa, ali svakako se

⁷ Prilikom migracija dolazi i do gubitka života. Naime, procenjuje se da je u prvih pet meseci 2016. godine, više od 3.100 migranata izgubilo svoje živote na migracionim putevima širom sveta. Ovo je 12% više nego u istom periodu 2015. godine. Povećanje je prvenstveno usled smrtnih slučajeva u Mediteranu, gde je stopa smrtnosti porasla za skoro 40% u odnosu na isti vremenski period samo u odnosu na 2015. godinu. U maju 2016, preko 1.100 migranata umrlo je ili nestalo u Sredozemnom moru. Glavni ciljevi IOM su identifikacija i pronalaženje mrtvih i nestalih migranata, sakupljanje podataka iz celog sveta o stradalim migrantima jer često ne postoje demografski podaci o njima. Informacije se prikupljaju iz različitih izvora, a to su lokalne vlasti, npr. obalska straža, vladine kancelarije, UNHCR, nevladine organizacije, medicinsko osoblje, intervjui sa žrtvama brodoloma i mediji. (Fatal Journals, 2016. Vol. 2)

ne donose u političkom i društvenom vakuumu. Najčešće su uslovljene ratovima i drugim sukobima, teškim životom, usled prirodnih katastrofa, stepenom siromaštva, migranti žele da imaju pristup ekonomskom kapitalu i tako utiču na svoje živote i egzistenciju (Collinson, 2009).

Migratorna kretanja i Evropa

U Evropi je nova era migracija počela 1990-ih godina, kada je počeo masovan uticaj izbeglica. Različiti uzroci i posledice migracija u regione gde su stigli bili su nepredvidivi (Goler, 2016: 14). Od tada su evropske zemlje primorane da ispunjavaju humanitarne obaveze prema izbeglicama i suočavaju se sa zahtevima bezuslovnog gostoprimstva, a u isto vreme one pokušavaju da ograniče pristup njihovim teritorijama⁸. Pokušaji ograničavanja dovode do zatvaranja granica koje nikada ne mogu biti potpuno zatvorene, donose se nove mere granične kontrole koje dodatno ograničavaju autonomiju migracija, te sam čin migriranja postaje sve više opasan. Migrantima nedostaju boravišne dozvole, status prebivališta, pristup tržištu rada, obrazovanju i zdravstvenoj nezi, što sve pojačava nesigurnost. Međutim, zahvaljujući fleksibilnosti na tržištu rada i slabljenju krutosti, stvaraju se nove društvene veze koje mogu obezbediti podsticaj za određene društvene promene. Mogu se stvoriti fleksibilne političke mreže koje će brzo reagovati na promene u društvu i primeniti neki od oblika državne kontrole u novonastalim uslovima. U takvim novonastalim okolnostima politička sfera mora biti zasnovana na formalnim i neformalnim vezama, pružanju podrške, pružanju „veb“ solidarnosti i pružanju pomoći svake vrste (hrana, stanovanje i osnovna zdravstvena nega onih koji su isključeni iz prava na državljanstvo i drugih dobrobiti države), ukoliko je to moguće. Na taj način se može doći do međusobnih veza između različitih društvenih, političkih i ekonomskih mreža. Kroz to se polako stvara osećaj zajednice i zajedništva, a pojam države i državne teritorije ničim nije ugrožen, već je aktivno uključen u sva dešavanja po pitanju migranta, jer svi imaju pravo da „uživaju u svetu“ (Kelz, 2015). U najnovijem kontekstu, u okviru Ugovora EU koristi se termin „vrednosti“ umesto ranijeg „principi“. Stoga, pored slobode, demokratije, vladavine prava i poštovanja ljudskog dostojanstva, jednakost, bezbednost, tako i poštovanje prava manjina i njihovih pripadnika čine vrednosni temelj EU (Lutovac, 2016: 234). Krajnje odredište migracija su razvijene zemlje Evrope, dok one druge zemlje „na balkanskoj ruti“ sa slabim ekonomijama, visokom nezaposlenošću, siromaštvom i zaduženošću, nisu araktivne za migrante. Procenjeno je da u Srbiji od

⁸ Pogrešno je shvatati migrante kao goste, jer gosti kratko ostaju, a migrantima je cilj da ostanu trajno u evropskim razvijenim državama kako bi ostvarivali određena prava iz radnog odnosa. Gosti ni o čemu ne odlučuju sa domaćinom po pitanju životnog prostora, dok mnogi migranti traže novi dom i postavljaju zahtev da postanu „domaći“ članovi jedne zajednice (Kelz, 2015).

4.900 migranata koji u proseku dođu u našu zemlju, 46% je muškaraca, 16% žena, a 38% su deca. Većina ih dolazi iz Avganistana (44%), Sirije (21%) i Iraka (9%). Ima nešto migranata iz Maroka, Alžira i Irana. Uz aktivnu ulogu Vlade Republike Srbije i Međunarodna organizacija za migracije (International Organization for Migration – IOM), pomaže da se obezbedi izgradnja smeštaja za migrante i sve što je potrebno za zaštitu dece, kao i omogućavanje prisustvovanja dece nastavi u školama u onim opštinama gde su deca smeštena. Onima koji su na putu za EU pružaju se informacije⁹, a timovi IOM su raspoređeni u preševskom centru za registraciju, Dimitrovgradu, Šidu i Kelebiji/Horgoš graničnim prelazima (International Organization for Migration, 2016).

b) Migracije u Srbiji

Kada se govori o migracijama stanovništva govori se o jednoj od glavnih komponenti demografskog i uopšte razvoja u Srbiji. Moderne migracije se odnose na period posle Drugog svetskog rata, uslovljene su procesom industrijalizacije, urbanizacije i deagrarizacije. Migracije od ruralnog do urbanog polja u Srbiji, kao i one iz manje razvijenih regiona ka više razvijenim od 1950-ih godina bile su u veoma velikim razmerama. To je dovelo do promena u demografskoj, ekonomskoj i socijalnoj strukturi Srbije: (Spasovski, Šantić, 2016: 17). Novi talas migracija počeo je 1960-ih godina sa nezaposlenim radnicima koji su odlazili u Zapadnu Evropu kao gastarbajteri, a u 1990-im godinama nastavljeno je iseljavanje poznato kao „brain drain“ – odliv mozгова, kada su obrazovani ljudi iz Srbije i okolnih država masovno odlazili van granica zemlje. U našoj zemlji migracije su dvosmerne, jer dolaze migranti, ali i odlazi naše stanovništvo. Srbija je i emigraciona zemlja, a najranija emigracija počinje turskim osvajanjem u XIV veku zbog osećaja nesigurnosti stanovništva i zbog odmazde koja se desila kao posledica ustanka. Od tog vremena, kada je razlog za selidbu bio težak život pod Turcima, a ljudi nisu više mogli da izdrže namete i samovolju Turaka, počinju seobe u druge krajeve koje i danas traju. Od tada je prošlo dosta vremena, ali Srbija je i dalje zemlja emigracije, te se na prirodno postavljeno pitanje zašto je to tako, došlo do nekoliko razloga za to: nedovoljna razvijenost seoskih područja, regionalne razlike, visoke stope nezaposlenosti, nizak nivo investicija, nekonkurentnost privatnog sektora, preopterećenost javnog sektora, porast javnog duga i prisutnost industrijskih zagađivača. Usled tolikih iseljavanja došlo je do smanjenja broja stalnih stanovnika Srbije, a potom i odlaska njihove dece, zatim nedovoljnog rađanja dece, odlaska mladih i obrazovanih što je sve uticalo na smanjen broj stanovnika u Srbiji. Najviše je emigriralo iz neurbanih naselja u svim vremenskim periodima. Najveći

⁹ Informacije se odnose na bezbedno putovanje, kulturnu orijentaciju, njihova prava i obaveze, ali postoje i one informacije o dobrovoljnom povratku u svoje zemlje, ukoliko žele, pružajući im neophodnu pomoć u prevozu, putne isprave, kontakte sa ambasadam.

broj migranata je starosti između 20 i 39 godina, što je (38,3%) u odnosu na stalno stanovništvo Srbije (Rašević, 2016: 53). I dok u Srbiji postoji manjak visokoobrazovane radne snage, u inostranstvu ne postoji nijedno profesionalno polje koje se vezuje za ljude najvišeg nivoa obrazovanja u kome srpska dijaspora nije značajno prisutna. Motivi emigriranja visokoobrazovanih lica, profesionalaca, talenata i stručnjaka iz Srbije su: 1. politički kontekst u smislu demokratizacije društva, 2. nivo ekonomskog razvoja zemlje vezan pre svega za životni standard i poslovnu atmosferu, 3. socijalna klima koja zna (ili ne zna) da ceni znanje i veštine pojedinaca, i 4. pozicija nauke, razvijenost, uslovi rada, institucionalne i finansijske podrške i sl. (Rašević, 2016: 55). Uglavnom su svi emigracioni talasi bili neujednačeni s obzirom na starost, pol, obrazovanje, ekonomsku aktivnost, tip naselja ili pak etničku pripadnosti. Na osnovu koncentracije stanovništva koje je otišlo u inostranstvo, može se uočiti nekoliko zona migracije, a to su centralno-istočna Srbija (sve opštine Braničevskog okruga, Borskog okruga i dve opštine Pomoravskog okruga Despotovac i Svilajnac), lica iz te regije, uglavnom su odlazila u zapadnoevropske zemlje. Najveći broj lica u inostranstvu potiče iz opštine Negotin, zatim slede opštine Priboj, Prijepolje, Sjenica, Novi Pazar, pa onda Bujanovac i Preševo sa juga Srbije. S druge strane, Nemačka i Austrija su dve najvažnije zemlje prijema stanovništva iz Srbije, potom slede Švajcarska, Italija, te novi migranti odlaze u one zemlje gde su uglavnom formirane migrantske mreže (Predojević-Despić, Penev. 2016: 340). Tu su i Švedska, Velika Britanija, Francuska, pa i Mađarska, Slovenija i Češka.

c) Radni migranti i globalizacija

Paralelno sa ovim migracijama i prilagođavanjima kulturama, običajima, vrednosnim stavovima zemalja i geografskih prostora u koje se naseljavaju migranti, događaju se i seobe koje direktno utiču na preduzetnički način poslovanja i konkurentnost. Naime, sredinom šeste decenije XX veka uvidelo se da su ljudski resursi veoma važan element strateškog poslovanja i da su u istom rangu sa tehnologijom i kapitalom. Ljudski resursi svojim obrazovanjem, koje im pomaže da zadrže postojeće ili pronađu novo zaposlenje, doprinose konkurentnosti i uspehu kompanije u kojoj rade. Kada se ljudski resursi, migracije i ekonomski razvoj posmatraju iz ugla konkurentnosti, onda se dolazi do pojma radni migranti¹⁰. Ovde je reč o radnim migrantima koji se mogu podeliti na migranate na makro nivou i migrante na mikro nivou.

Migranti na makro nivou su zapravo ekonomski migranti. To znači da se uzima u obzir uticaj migranata na tržište rada. Ukoliko se migracije posmatraju kao ekonomske migracije, podrazumevaju potrebu za radom i javljaju se kao egzistencijalne migracije. Ukoliko su migranti više obrazovani to može postati njihov strateški fak-

¹⁰ Sam pojam „radni migranti” najranije je upotrebljen sredinom XIX veka. https://en.oxforddictionaries.com/definition/migratory_labour, pristupljeno 26.09. 2016.

tor za pronalaženje posla, naročito na međunarodnom tržištu rada gde postoji neusklađenost ponude i tražnje. Ova vrsta migranata odlazi u zemlje u kojima je prisutna makroekonomska stabilnost, a zaposlenost visoka jer migranti žele da rade i tako utiču na svoju egzistenciju i kvalitet života. U slučaju dolaska velikog broja migranata, domaće stanovništvo ne gleda pozitivno na njihov dolazak, zbog konkurencije na tržištu rada, zbog toga što oni postaju korisnici socijalne pomoći, zbog toga što mogu izazvati promenu demografske strukture. Njihov ulazak može dovesti do obaranja nadnica. Malo je onih koji su visokoobrazovani sa posebnim stručnim veštinama i poznavanjem jezika. Više ima onih ekonomskih migranata koji nemaju ni tražene ni visoke kvalifikacije. Tada je reč o priučenim i manje obrazovanim migrantima koji mogu postati radna snaga, a oni su kandidati za niža radna mesta koja su slabije plaćena. Mogu zauzimati radna mesta koja spadaju u domen crne ekonomije (Novaković, 2016: 257). Oni mogu biti učesnici eventualnog kriminala, terorizma, krijumčarenja migranata i sličnih događaja koji stvaraju probleme i koji se s njihovim dolaskom mogu javiti. Međutim, ne deluju migranti uvek negativno na sredine u koje dolaze. Migranti ne predstavljaju direktnu konkurenciju domaćoj radnoj snazi, već je samo podstiču, te se domaći migranti odlučuju za povećanje nivoa obrazovanja, zatim popunjavaju ona radna mesta za koje nema dovoljno domaćeg stanovništva. S obzirom na to da je to uglavnom mlađa radna snaga, migranti doprinose povećanju stope fertiliteta u zemlji u koju dolaze.

Migranti na mikro nivou su ona kategorija radnih migranata koja je nastala u zavisnosti od stepena stranosti preduzeća. Oni mogu biti ekspatrijati ukoliko je korporacija na međunarodnom nivou. To je vrsta migranata koja je nacionalnosti zemlje u kojoj se nalazi sedište kompanije, i koji se šalju na rad u neku od podružnica kompanije. Zatim, to mogu biti i inpatrijati koji su nacionalnosti zemlje u kojoj se nalazi jedna od podružnica kompanije i oni se šalju na rad u sedište kompanije kako bi se upoznavali s korporativnom kulturom. Navedene migracije u zavisnosti od stepena razvoja preduzeća i konkurentnosti su veoma aktuelne. Međutim, tačna je tvrdnja da je migracija poslovnih ljudi „manja po obimu od porodičnih migracija” (Predojević-Despić, Penev, 2016: 334). Međutim, s procesom globalizacije, i stalnim razvojem tržišta, važno je pomenuti i ove dve vrste migranata, jer sve češće dolazi do situacija da zaposleni jedne zemlje rade u stranim kompanijama, tj. u kompanijama koje imaju svoje sedište ili neku od podružnica u nekoj drugoj zemlji. Razlozi za pojavu ovakvih vidova radnih migranata su: seljenje kapitala, zapošljavanje radnika na teritorijama gde su niže nadnice, organizovanje proizvodnje na teritorijama gde su jeftinije sirovine i slični ekonomski razlozi. Usled brzih promena na tržištu rada, pored ovih promena, globalizacija je sa sobom donela i fleksibilne oblike rada koji podrazumevaju način zapošljavanja koji nije na neodređeno radno vreme, niti sa punim radnim vremenom i zbog toga dolazi do promena modaliteta zaposlenosti na makro i mikro nivou.

Zaključak

Migracije su veoma stara i kompleksna pojava. Zahtevaju interdisciplinarni pristup, tj. da budu proučavane kroz više naučnih oblasti, i to kroz ekonomiju, pravo, sociologiju, demografiju, istoriju, antropologiju, politikologiju, filozofiju. U današnje vreme globalizacije događaju se velike migracije, od svih vrsta migracija najveći broj čine one koje se odnose na egzistencijalne uslove života i rada, ali i one koje se tiču osnovnog prava na život. Ništa manje značajne nisu ni one migracije koje se tiču same konkurentnosti preduzeća, jer su one uslovljene nivoom globalizacije jednog društva i privrede. Izražena odlika velikog broja današnjih migracija je međunarodni karakter. Stoga, prilagođavanje kulturama, običajima, pravu, ekonomijama, jeziku i svim onim što čini društveno okruženje, podjednako je važno i za pojedince i za preduzeća i za društva. Kako i migracije i kompanije na prvom mestu čine ljudski resursi, to je izučavanje ovih pojmova postalo veoma aktuelno.

Literatura

- Bujišić, B. (2016). Migracije ili mobilnost? u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 87–93.
- Collinson, S. (2009). The Political Economy of Migration Processes: An Agenda for Migration Research, *Internationale Migration Institute – IMI, Working Papers Year 2009 Paper 12*, Pristupljeno 27. 09. 2016.
<https://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/wp-12-09.pdf>;
- Čupić, Č. (2016). Seobe i deobe – kultura šoka ili razvoja. u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 59–68.
- Goler, Daniel. (2016). Exclusive migration system. Leson from Europes new migratory map. International Scientific Conference *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*. Belgrade: Faculty of Geography, 13–93.
- Drakić-Grgur, M. (2016). Efikasnost anti-migracione politike. u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 69–76.
- Fatal Journals. (2016). Identification and Tracing of Dead and Missing Migrants, Volume 2, *International Organization for Migration (IOM)*, Pristupljeno 27.09.2016.
<https://www.iom.int/news/fatal-journeys-vol-2-new-global-report-iom>;
- Interantional Organization for Migration. (2016). *Europe/Mediterranean Migration Response Situation Report*. September, 22, pristupljeno 27. 9. 2016.

- http://www.iom.int/sites/default/files/situation_reports/file/IOM-Europe-Mediterranean-Migration-Response-Sitrep-22-September-2016.pdf;
- Kelz, R. (2015). Political Theory and Migration, concepts of non-sovereignty and solidarity. *Journal für kritische Migrations und Grenzregimeforschung*, 1 (2), Pristupljeno 27.09.2016.
- <http://movements-journal.org/issues/02.kaempfe/03.kelz--political-theory-migration-non-sovereignty-solidarity.html>;
- Lutovac, Z. (2016). Evropska unija i migranstska kriza, u *Seobe i razvoj*, Beograd, IDN, 230–238.
- Maksimović, M. (2016a). Međunarodni menadžment ljudskih resursa: ekspatrijati i inpatrijati – korporativni migranti, u *Seobe i razvoj*, Beograd, IDN, 194–201.
- Maksimović, M. (2016b). Migrations, Human Resources and International Environment, International Scientific Conference: *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*. Belgrade: Faculty of Geography, 13–29.
- Madžar, Lj. (2016). Migracioni udar kao spoznajni i javnopolitički problem, u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 25–40.
- Novaković, N. (2016). Migranti i tržište rada, u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 254–261.
- Predojević, Despić, J. i Penev, Goran. (2016). Emigracioni tokovi iz Srbije i uloga migrantskih mreža: izgledi za budućnost, u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 332–344.
- Pagano, A. (2016). Now international dynamics in the Geography of human capital, International Scientific Conference *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*. Belgrade: Faculty of Geography, 13–93.
- Rašević, M. (2016). Migracije u funkciji razvoja: mogućnost ili mit, u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 50–57.
- Rinus, P. (2016). Migration and its regulation in an integrating Europe 1950-2015. International Scientific Conference *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*. Belgrade: Faculty of Geography, 13–93.
- Spasovski, M. i Šantić, D. (2016). Republic of Serbia – the country where various migration phenomenouns are intertwining from the past to the present days, International Scientific Conference *Contemporary Migration in a Changing World: New Perspectives and Challenges*. Belgrade: Faculty of Geography, 13–93.
- Vukotić, V. (2016). Seobe: od Edena do Mjeseca, u *Seobe i razvoj*. Beograd: IDN, 19–24.

Marijana Maksimović

MIGRATION AND HUMAN RESOURCES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Summary: *Migration processes are very old appearance. The most popular migration are migration of the Jews through the history. The most famous migrations of the Serbian people are migration under the leadership of Patriarch Arsenija Černojevića in the 17th and one in the 18th centuries. Then, in the recent history very popular migrations are migration to the Serbian people during the First World War, as well as migration caused by wars in the tenth decade of the 20th century. So, in the time crystallized kinds of migrations depending on the causes, consequences, according to the duration of migration, according to the level at which they take place. Today's migration is a global phenomenon, include all society, companies regardless of their level of development, the strength of the national state or level of liberalization. Migration impact on the development of a society in economic, cultural, religious, political, historical sense. Sometimes the migration policy is very rigorous towards migrants, so that borders on anti-migratory policy. In addition to these migrations caused by wars and other political conflicts, poor development of the countries, there are those migrations that are smaller in scope but not in significance. In fact, it is the economic migration related to the size and operations of the company or the degree level of globalization. Since the human resources become very important component on the way to the competitiveness of enterprises, since then they are classified in the ranking with the finance and technology. For these reasons, corporate migrants play an important role in the process of migration.*

Key words: *migration, globalization, human resources, economic and corporate migrants.*

Vladan Stanković
*Institut za političke studije*¹
Beograd

Zoran Milosavljević
*Institut za političke studije*²
Beograd

EKONOMSKI ČINIOCI MIGRACIJA U DRŽAVAMA – ČLANICAMA EVROPSKE UNIJE

Apstrakt: *Predmet istraživanja* ovog naučnog rada su ekonomski činioci migracija u države–članice Evropske unije. *Prostorno* ograničenje svodi se na države–članice Evropske unije, a *vremenski* okvir je dvojak: teorijski razmatra ekonomske imigracije od Drugog svetskog rata naovamo, a empirijsku vezu odabranih ekonomskih činilaca na odabir imigracionih politika na skali: liberalno-restriktivno, u svih 28 država–članica EU. Na ovaj način ostvaruje se *cilj* istraživanja koji ishodi saznanjima o uticaju određenih ekonomskih pokazatelja na pristupe rešavanju migrantske krize. Tako se iz istraživanja može saznati o vezi ekonomskih činilaca i migratornih kretanja. Imajući u vidu prisutnost i učestalost ekonomskih faktora i ekonomskih motivacionih impulzija u migratornim kretanjima, ovaj rad zavređuje značajnu *naučnu*, ali i *društvenu opravdanost*. *Metodi* od kojih autori u istraživanju polaze su: metod posmatranja, analiza sadržaja, uporedni metod, statistički metod...

Ključne reči: *migracije, imigranti, ekonomija, društvo, Evropska unija.*

Ovaj naučni rad nastojaće da ukaže na ekonomske faktore kao najznačajnije činioce migratornih kretanja ka zemljama–članicama Evropske unije.

Oslanjajući se na tezu o *push* i *pool* pristupu kao najznačajnijem motivacionom generatoru migracija „u potrazi za ličnom srećom” autori iznose uvodnu hipotezu koja glasi: ekonomski činioci značajno utiču na migratorna kretanja, kako migranata tako i imigracionih politika zemalja u koje se dolazi radi trajnog boravka.

¹ dr sci Vladan Stanković, naučni saradnik, stvlada@sbb.rs

² MA Zoran Milosavljević, istraživač-saradnik (doktorand), bigz40@hotmail.com

Teorijsko-metodski okvir rada nastojaće da pojasni teorijske postavke problema ekonomskih migracija, i da potom operacionalizacijom ekonomske činioce iz teorijski koncipiranih ekonomskih migracija prevede na indikacije ekonomskih pokazatelja i potom propusti kroz statističko istraživanje, kako bi se verifikovala ili odbacila uvodna hipoteza.

Radno definisanje (ekonomskih) migracija – teorijska operacionalizacija

Migracije se često označavaju kao „kretanje osobe ili grupe osoba iz jedne geografske jedinice u drugu, preko administrativne ili političke granice, sa ciljem da se privremeno ili trajno nasele na mestu koje se razlikuje od mesta porekla”. (O ovome u: Bauer T. and Haisken-DeNew J. and Schmidt C., 2005: 111–197) Ujedinjene nacije migracije definišu kao oblik prostorne pokretljivosti između jednog geografskog dela i drugog, podrazumevajući pod tim trajnu promenu mesta stanovanja (Bobić M., 2007).

Za razliku od migracija, *ekonomske migracije* su uži pojam i označavaju premeštanje ili dislokaciju migranta sa jednog prostora, koji je manje ekonomski privlačan, na drugi prostor, koji za migranta i njegovu porodicu obećava bolje uslove za život i rad. Pravo na migraciju proističe iz četiri ključne slobode: slobode roba, usluga, novca i radne snage.³ Ekonomske migracije, stoga se mogu objasniti kroz tzv. *push* i *pull* pristup. (Corry D., 1996: 13) *Push* faktor, samo ime govori, označava „guranje, potiskivanje” potencijalnog migranta iz sredine u kojoj živi i radi: zbog loših uslova života, nezavidne lične sigurnosne pozicije, siromaštva, nezaposlenosti, pa i političkih pritisaka. (Lucassen L., 2005: 120) Sa druge strane, *pull* faktor je „onaj koji pokreće, koji motiviše” migranta da dođe u zemlju u koju se imigrira. *Pull* faktor otvara perspektive, tako što primamljuje pojedinca, budućeg imigranta, da u zemlju imigracije stigne, kako bi ostvario svoja životna, radna i egzistencijalna nastojanja, pošto u „obećanoj zemlji” vidi uređenje društvo, veću sigurnost, bolje uslove za život i rad, snošljivije uslove za sveobuhvatni opstanak, ostvarenje napredovanja u karijeri i slično.⁴ (O „pokretačima” *pull* faktora u: Bansak C. and Simpson N. and Zavodny M., 2015: 26)

³ Trachtman J. (2009). *The International Law of Economic Migration – Toward the Fourth*. Kalamazoo/ Michigan: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, p.4: „Within the EU, the drive toward free trade and economic integration has been defined in terms of four freedoms: free movement of 1) goods, 2) services, 3) money, and 4) labor.“

⁴ Tako npr: Poleti D., (2012). „Savremene radne migracije u Evropskom kontekstu – ekonomski i politički aspekti”. *Sociologija*, 55 (3): 333–348, Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, str.334: „Istraživanja ukazuju na to da su ekonomski razlozi, poput traženja posla ili popravljanja uslova života i životnog standarda, najčešći pokretači.”

Pod *imigracionom politikom* podrazumevamo: svaku onu politiku koju vodi jedna država kada dolazi do tranzita lica preko njenih granica, a posebno onih lica koja nameravaju da rade i ostanu u zemlji imigracije. Imigraciona politika, dakle, predstavlja upravljanje pristiglim nedržavljanima na imigracionoj teritoriji, ali i odnos prema imigrantima, tzv. *tretiranje*. Ono se kreće u opsegu od: punog poštovanja slobode kretanja do korišćenja zaštitnih mera kojima se sloboda kretanja otežava ili ograničava (protektivna imigraciona politika). U tom slučaju sam čin imigracije određujemo kao: “aktivnost kojom osoba mesto stalnog boravka utvrđuje na teritoriji date države na period koji će (ili se očekuje da će) trajati najmanje 12 meseci, a da je prethodno imala stalno prebivalište na teritoriji druge države” (Bobić M. i Babović M., 2013: 212).

Vrste i tipovi migracija

Kada je reč o vrstama ili tipovima migracija onda ih najgrublje možemo podeliti na: ekonomske i neekonomske migracije (Bobić M., 2007). Uz ovu grubu podelu postoje još neke, takođe osnovne, klasifikacije poput onih na: legalne i ilegalne, odnosno na: dobrovoljne i prinudne. Prema trajanju mogle bi se podeliti na: privremene i trajne. Sve u svemu postoje tri osnovne kategorije migracija: emigracione, imigracione i tranzitne. Sve je veći broj zemalja koje imaju kombinovane karakteristike dve ili sve tri gorepomenute kategorije. Pored ovih klasifikacija postoje i one sadržinske, koje opisuju suštinu migratornih kretanja. To su: političke migracije, ekonomske migracije, socijalne, demografske...

Prikaz toka ekonomskih migracija

Istorijat ekonomskih migracija star je koliko i sama civilizacija. Pa ipak, u novije vreme, nakon Drugog svetskog rata, primetno je nekoliko talasa migracija na evropskom tlu. *Prvi* talas migracija zapljusnuo je zemlje Zapadne Evrope, pre svega: SR Nemačku već tokom pedesetih i početkom šezdesetih godina XX veka. Bili su to ekonomski imigranti sa Balkana (iz Grčke, Turske, potom i iz Jugoslavije) (Samers M., 2016: 123. i dalje). Ekonomski rast i razvoj razrušene SR Nemačke zahtevao je radnu snagu, naročito za niskokvalifikovane poslove. Imigranti su bili jeftina radna snaga, spremna da radi za niske cene nadnica. Bili su to radnici na određeno vreme, tzv. *gastarbajteri* (nem. *Gastarbeiter* – gostujući ili privremeni radnik).⁵ Prema toj prvotnoj koncepciji, zamišljeno je da radnici u Nemačku dolaze na određeno vreme, da

⁵ *German Dictionary of Business, Commerce and Finance* (1997), Oxford: Routledge

odrade svoje poslove i da se potom vrate natrag u svoje rezidencijalne zemlje, sa ušteđevinom, od koje su najčešće podizali nekretnine za stanovanje, i penzijom koja im je omogućavala mirnu i udobnu starost. Čitav njihov život u zemlji imigracije konstruisan je tako da samo privremeno ostanu (Child D., Johnson J., 1981: 93). Međutim, vreme će pokazati da se masa gastarbajtera tokom 70-ih i 80-ih godina XX veka zadržala neplanirano dugo u zemlji imigracije, a da su njihova deca optirala ka novoj domovini, gde su se akomodirali i asimilovali, a maternji jezik zapostavili, ili čak zaboravili. *Drugi* talas ekonomskih imigranata u zemlje centralne, zapadne i severne Evrope desio se tokom 90-ih godina XX veka nakon rušenja Istočnog bloka i ratova na prostoru bivše Jugoslavije (Hedwig R., 1996: 287–300). Tada uz bivše Jugoslovene: Bošnjake, Srbe, Hrvate i druge... dolazi masa sveta iz istočne Evrope: Ukrajinci, Poljaci, Rusi, Belorusi, kavkaski narodi... Ovoga puta novi migranti dolaze sa namerom da se trajno nastane u zemlje u koje pristižu. Više se ne govori o privremenom, gastarbajterskom radu: stvari dobijaju potpuno novu dimenziju i konotaciju... Konačno, treći migracioni talas dešava se nakon obojenih revolucija u tzv. „Arapskom proleću”, nakon koga se ruši odbrambeni pojas evropske bezbednosti u Sredozemnom moru i jugoistočnoj Evropi. Migranti sada pristižu iz zemalja tzv. „Trećeg sveta”, pre svega sa Bliskog i Srednjeg istoka (Sirija, Irak, Avganistan, ali i Pakistan, Bangladeš...), i sa prostora podsaharske i severne Afrike (Niger, Čad, Obala slonovače, Libija, Alžir, Maroko, Egipat). Posebno intenzivan broj migranata uočljiv je iz zemalja gde je došlo do tzv. „Arapskog proleća”: Libija, Tunis, Egipat, Sirija, Irak... (Fargues Ph., Fandrich Ch., 2012: 2) Sve ovo ukazuje na bliske veze politike i geopolitike sa dešavanjima u pogledu migracija u zemlje–članice Evropske unije. Urušavaju se tzv. „istrošeni režimi” (Mubaraka ili Ben-Alija), a planski se podrivaju antikolonijalni arapsko-socijalno-nacionalistički „BAS-poretci” (Gadafija i El Asada). U čitavoj toj igri ekonomske migracije imaju tek sporednu, ali veoma važnu, ulogu, jer predstavljaju glavni motivacioni pokretač pojedinaca „u potrazi za srećom i boljim životom”. Sa ukupnim brojem od oko 56 miliona migranata, Evropa predstavlja najznačajniji imigracioni region. (Bauer T. and Haisken-DeNew J. and Schmidt C., 2005: 111–137) Migracije u Evropi su aktuelna tema, i to ne samo na Zapadu, već i u istočnoevropskim zemljama koje se suočavaju sa novom ulogom: to su istovremeno i tranziciona i imigraciona društava. Takođe, Evropska unija kao specifična politička tvorevina delom ograničava samostalno odlučivanje i delovanje nacionalnih politika i ekonomija. Procenjeno je da broj međunarodnih migranata iznosi 214 miliona.⁶ Jedan od svakih 35 ljudi u svetu je migrant. Okvirno jedan od sedam ljudi na planeti je stalno u pokretu. Oko 3% stanovništva živi van mesta svog rođenja. Od 1965. do 1990. broj međunarod-

⁶ XIX World Migration Report, 2010.

nih migranata porastao je za 45 miliona, godišnjom stopom rasta od 2,1%. Trenutna godišnja stopa rasta je još viša i iznosi 2,9%. Daglas Mesi (*Douglas Massey*), teoretičar migracija, tvrdi da najveći broj međunarodnih migranta proističe iz „društava u transformaciji” (Massey D., 2003).

Metodske postavke

Ovo mini istraživanje će obuhvatiti nekoliko faza. Prva faza je *faza testiranja*, i ona se ogleda u odabiru onih ekonomskih pokazatelja koji bitno utiču na imigracione politike na idealnotipskoj skali: liberalno–restriktivno. Druga faza je *kontrolna faza* ukrštanja onih ekonomskih pokazatelja za koje se pokazalo da indukuju promene u odabiru imigracionih politika na skali restriktivno–liberalno. Treća faza je izrada uporednih pokazatelja i prikaz stanja. Konačno, četvrta, poslednja, faza je *iznošenje zaključaka* na osnovu dobijenih rezultata.

Empirijski nalazi

U središtu empirijskog istraživanja biće statistički metod ekonometrije, koji polazi od ukrštanja jedne nezavisne ili nepromenljive varijable koja brojčano izražava kvalitet imigracione politike na skali liberalno–restriktivno. Reč je o stepenu političke integracije (i)imigranata, tzv. *MIPEX (The Migrant Integration Policy Index)*. MIPEX je sredstvo za merenje imigracione politike⁷ kojim se iskazuju političke tendencije ka integraciji migranata u: svim državama članicama EU, Australiji, Kanadi, Islandu, Japanu, Južnoj Koreji, Novom Zelandu, Norveškoj, Švajcarskoj, Turskoj i SAD-u.⁸ Ova veoma složena, ali pouzdana, varijabla sadrži 167 poedinanačnih, uvezanih pokazatelja koji stvaraju celovitu sliku o namerama i sposobnostima jednog društva da integriše imigrante u svoju sredinu (Botrić V., 2016: 14). Iz MIPEX-a se vrlo jasno i vidno isčitava zahtev ka jednoj od graničnih (i)migracionih politika na skali: restriktivno–liberalno. Indeks je koristan instrument za vrednovanje i upoređivanje šta sve vlade čine na promociji integracija migranata u svim zemljama koje su uzete u analizu.

Od svih ekonomskih pokazatelja, koji su testirani u početnoj fazi statističke verifikacije (indeks zaposlenosti, indeks radno aktivnog stanovništva, učešće lica sa drugim radnim poslom i drugi), dva su pokazatelja kao zavisne i statistički proverljivi

⁷ Niessen J. and Huddleston T. (2009). *Legal Frameworks for the Integration of the Third-Country Nationals*. Boston: Brill/Leiden, p.3: „The MIPEX is designed as a tool to assess to what extent equality principles are applied to integration policies.”

⁸ <http://www.mipex.eu/what-is-mipex>

ve varijable pokazale korelativnost: domaći bruto proizvod (GDP) i indeks kvaliteta života (HDI). GDP je *društveni bruto proizvod* koji se definiše kao: ukupno stvoreni domaći proizvod ili krajnji ishod proizvodne aktivnosti, odnosno ono što ostane od ukupne proizvodnje dobara i usluga kada se umanjí međufazna potrošnja.⁹ HDI ili pokazatelj humanog ljudskog razvoja (*Human development index*), formula je kojom se mere: siromaštvo, pismenost, obrazovanje, životni vek, pristojan standard života i drugi faktori za zemlje sveta. HDI je zapravo sublimacija: prosečnog životnog veka u jednoj zemlji (meri se zdrav i dugovečan život), prosečnog stepena obrazovanja, i visine standarda života (Deneulin S. and Shahani L., 2009: 138). Mnogi preko ove formule svrstavaju zemlje u: razvijene (zemlje prvog reda), one u razvoju (zemlje drugog reda) i zemlje Trećeg sveta.

Najpre je sprovedena pripremna faza, tzv. *testiranje* zavisnih varijabli onih ekonomskih pokazatelja koji bi mogli da utiču korelativnim vezama na nezavisnu varijablu MIPEX (koja pojašnjava intenzitet imigracione politike na idealnotipskoj skali: liberalno–restriktivno).

Na osnovu odabranih ekonomskih pokazatelja, koji bi mogli da čine zavisne varijable naspram MIPEX-a, dobijeni su sledeći kvantifikovani ishodi, za neke nasumično izabrane ekonomske pokazatelje:

	Net Migration Rate	Migration Integration Index	Unemployment	HDI 2009	GDP per capita (nominal) '08	GDB change (real) '08	Deficit (% GDP-a) '08
Net Migration Rate							
Pearson Correlation	1	.521**	.196	.522**	.682**	-.423	.080
Sig. (2-tailed)		.004	.317	.004	.000	.025	.685
N	28	28	28	28	28	28	28
Migration Integration Index							
Pearson Correlation	.521**	1	-.102	.555**	.513**	-.423	.364
Sig. (2-tailed)	.004		.606	.002	.005	.020	.057
N	28	28	28	28	28	28	28
Unemployment							
Pearson Correlation	.196	-.102	1	-.076	-.129	-.056	-.349
Sig. (2-tailed)	.317	.606		.700	.512	.777	.069
N	28	28	28	28	28	28	28
HDI 2009							
Pearson Correlation	.522**	.555**	-.076	1	.702**	-.549**	.207
Sig. (2-tailed)	.004	.002	.700		.000	.002	.290
N	28	28	28	28	28	28	28

⁹ Ponegde se Domaći bruto proizvod (GDP) definiše kao: završna ili finalna tržišna vrednost roba i usluga stvorenih u jednoj zemlji u mernom odsečku vremena. (Tako npr: Mankiw G. (2008). *Principles of Economics*. Fifth edition, Harvard University/Cengage Learning, p.512)

GDP per capita (nominal) '08							
Pearson Correlation	.682**	.513**	-.129	.702**	1	-.545**	.453*
Sig. (2-tailed)	.000	.005	.512	.000		.003	.016
N	28	28	28	28	28	28	28
GDB change (real) '08							
Pearson Correlation	-.423*	-.436*	-.056	-.549	-.545	1	.041
Sig. (2-tailed)	.025	.020	.777	.002	.003		.836
N	28	28	28	28	28	28	28
Deficit (% GDP-a) '08							
Pearson Correlation	.080	.364	-.349	.207	.453*	.041	1
Sig. (2-tailed)	.685	.057	.069	.290	.016	.836	
N	28	28	28	28	28	28	28

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* . Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed)

(Tabela 1: Pripremna faza testiranja ekonomskih pokazatelja)

Model	Beta	t	Sig.
Unemployment	-.061	-.294	.771
GDP per capita (nominal) '08	.545**	2.701	.013
Ethnic_majorities	.121	.567	.576
GINI	.002	.008	.993

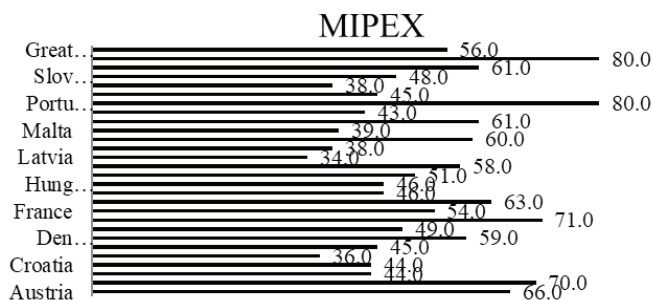
* p<.05

R²= .15 (15% varijante MIPEX objašnjava varijable u modelu)

(Tabela 2: Pripremna faza testiranja pokazatelja)

Istraživanje će najpre merno izraziti nezavisnu varijablu MIPEX, koja određuje stepen političke integracije (i)migranata, i time ukazuje na intenzitet imigracione politike na idealnotipskoj skali: liberalno–restriktivno.

Brojčano izražena visina MIPEX-a za države–članice Evropske unije izgleda ovako:

Idealnotipski numerički nalazi MIPEX-skale izgledaju ovako:

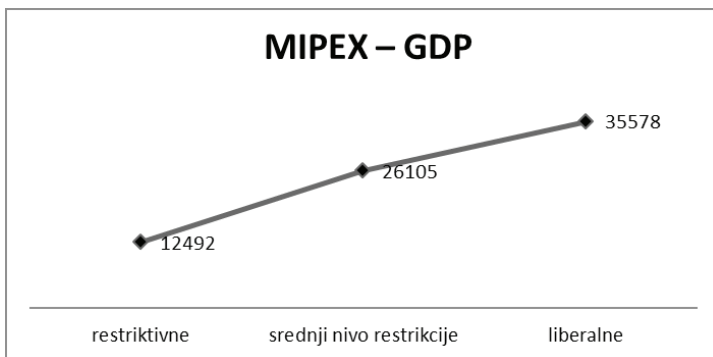
Bugarska Hrvatska Kipar Češka Letonija Litvanija Malta Poljska Rumunija Slovačka	Restriktivne imigracione politike
Danska Estonija Francuska Grčka Mađarska Irska Italija Slovenija Velika Britanija	Srednji nivo restrikcije
Austrija Belgija Finska Nemačka Luksemburg Holandija Portugal Španija Švedska	Liberalne imigracione politike

Kada se Društveni bruto proizvod i Pokazatelj humanog razvoja propuste kroz MIPEX na skali: Restriktivno → Srednji nivo restrikcije → Liberalno dobijaju se sledeći numerički izhodi:

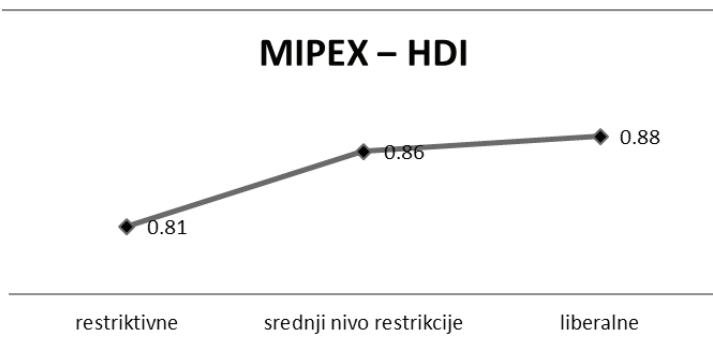
	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
					Lower Bound	Upper Bound		
GDP per capita (nominal) '08								
Restriktivne imigracione politike	10	124491.600	7477.12921	2364.47586	7142.7840	17840.4160	4600.00	31816.00
Srednji nivo restrikcija	9	26104.5556	11614.48069	3871.49356	17176.4	35032.2357	10500.00	42800.00
Liberalne imigracione politike	9	35577.7778	16665.96665	5555.32222	22767.1818	48388.3738	16200.00	76400.00
Total	28	24287.7500	15363.19934	2903.37177	18330.5232	30244.9768	4600.00	76400.00
HDI 2009								
Restriktivne politike	10	.8099	.02922	.00924	.7890	.8380	.77	.86
Srednji nivo restrikcije	9	.8649	.02961	.00987	.8422	.8877	.81	.91
Liberalne politike	9	.8761	.03005	.01002	.8530	.8992	.80	.91
Total	28	.8489	.04132	.00781	.8328	.8649	.77	.91

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
GDP per capita (nominal) '08				8.439	.002
Between Groups	2568381135.072	2			
Within Groups	3804372000.178	25	1284190567.536		
Total	6372753135.250	27	152174880.007		
HDI 2009				13.784	.000
Between Groups	.024	2	.012		
Within Groups	.022	25	.001		
Total	.046	27			

Ove vrednosti sada se mogu i grafički izraziti:

$F(2,25)=8.44$, $p<.01$ (Grafikon 1: Zavisnost imigracione politike od Društvenog bruto proizvoda)

$F(2,25)=13.78$, $p<.01$ (Grafikon 2: Zavisnost imigracione politike od Humanog ljudskog razvoja)

Zaključna razmatranja

Na osnovu nalaza stanja u empirijskoj obradi podataka nameću se izvesni zaključci:

Mnogi od odabranih ekonomskih pokazatelja /nivo (ne)zaposlenosti, indeks radno aktivnog stanovništva, učešće lica sa drugim radnim poslom i drugo/ ne izjavuju korelaciju sa indeksom političke integracije (i)migranata na skali: liberalno–restriktivno (izraženog kroz MIPEX–kvantifikator).

Od svih ekonomskih pokazatelja koji su korišćeni kao zavisna varijabla jedino Društveni bruto proizvod (GDP) i Pokazatelj humanog razvoja – kvalitet života (HDI) iskazuju приметnu korelativnost. U slučaju GDP-a ova je korelativnost eksponencijalna i gotovo linearna: zemlje sa manjim GDP-om imaju restriktivnije imigracione politike, i obrnuto: zemlje sa većim GDP-om iskazuju politički zahtev ka liberalnijoj imigracionoj politici. Ovo se može tumačiti zahtevima tržišta za uvozom jeftine radne snage, ali ako imamo u vidu da drugi ekonomski indeksi (poput indeksa nezaposlenosti ili radno aktivnog stanovništva) ne iskazuju korelativnost sa MIPEX-om, onda ostajemo na nivou generalnog zaključka da: Domaći bruto proizvod (GDP), iskazan kao stepen bogatstva jedne zemlje, utiče na odabir imigracionih politika, ali da drugi ekonomski činioци ne utiču na imigracione politike. Slično je i kada je u pitanju indeks kvaliteta života (HDI). Ovde je „kriva” eksponencijalna, ali je linearnost slabije izražena, pa je linija izlomljena. To ukazuje na gotovo proporcionalnu srazmeru između: niskog kvaliteta života i odabira restriktivne imigracione politike. Ovo se može tumačiti brigom slabih ekonomija da i ono malo radnih mesta sačuvaju u poziciji ekonomske recesije od novopridošlica. To jeste izvestan osećaj ugroženosti koji može da kreira imigracionu politiku ka restriktivnim zaštitnim merama. Ta veza između HDI i MIPEX-a slabi već na srednjem nivou restrikcije, pa se „linija” lomi, postaje blaža do nivoa zemalja sa liberalnom imigracionom politikom. Ovo ukazuje na izvesnu zasićenost HDI-inputa zaštitnim merama protekcije od imigranata već na srednjem nivou restrikcija. To istovremeno navodi na još jedan zaključak: da su ekonomski siromašnija društva gde je kvalitet života veoma nizak, u mnogo većoj meri zatvorena i ksenofobnija, nego društva već na srednjem nivou kvaliteta života.

Na kraju se nameće pitanje: Ukoliko od mnogih odabranih pokazatelja koji su testirani (a samo neki ovde i istaknuti), samo dva ukazuju na korelativnu vezu naspram odabira imigracionih politika, šta onda određuje opredeljenost i percepciju birača u pogledu stavova prema imigrantima? Ono što su neke nedovoljno istražene provere do sada pokazale, to su pokazatelji na polju institucionalno–političke opredeljenosti, a to je već ravan ideja–vrednosti–normi: prihvatanje vrednosnog

sistema kroz proces usvajanja normativnih dispozitiva koje nameću: mediji, obrazovanje, i na kraju i samo vaspitanje. Ekonomski činioci ovde nemaju tako izražen uticaj kao što se očekivalo.

Literatura:

- Bansak, C. and Simpson, N. and Zavodny, M. (2015). *The Economics of Immigration*. Oxford: Routledge.
- Bauer, T. and Haisken-DeNew, J. and Schmidt, C. (2005). International Labour Migration, Economic Growth and Labour Markets: The Current State of Affairs. (ed) Macura, M. and MacDonald, A. and Haug, W. *The New Demographic Regim – Population Challenges and Policy Responses*. United Nations.
- Bobić, M. (2007). *Demografija i sociologija – veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, M. i Babović, M. (2013). Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike. *Sociologija*, 50 (2).
- Botrić, V. (2016). Attitudes Towards Immigrants, Immigration Policies and Labour Market Outcomes – Comparing Croatia with Hungary and Slovenia. *Croatian International Relations Review*, 23 (76): 5–28.
- Deneulin, S. and Shahani, L. (2009). *An Introduction to the Human Development and Capability Approach – Freedom and Agency*. Ottawa: International Development Research Centre.
- Fargues, P. and Fandrich, C. (2012). Migration after the Arab Spring. *Migration Policy Centre (MPC) – Research Report 2012/09*. Firenze (Florence): European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies.
- German Dictionary of Business, Commerce and Finance*. (1997). Oxford: Routledge.
- Hedwig, R. (1996). The new gastarbeiter system in Germany. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 22 (2): 287–300. Milton: Taylor & Francis
- <http://www.mipex.eu/what-is-mipex>
- Corry, D. (1996). *Economics and European Union Migration Policy*. London: Institute for Public Policy Research.
- Lucassen, L. (2005). *The Immigrant Threat – The Integration of Old and New Migrants in Western Europe Since 1850*. Champaign: University of Illinois Press.
- Mankiw, G. (2008). *Principles of Economics*. Fifth edition. Harvard University/Cengage Learning.

- Massey, D. (2003). Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century. Paper prepared for: *Conference on African Migration in Comparative Perspective*. Johannesburg, South Africa, 4-7 June, 2003.
- Niessen, J. and Huddleston, T. (2009). *Legal Frameworks for the Integration of the Third-Country Nationals*. Boston: Brill/Leiden.
- XIX World Migration Report. (2010).
- Poleti, D. (2012). Savremene radne migracije u Evropskom kontekstu – ekonomski i politički aspekti. *Sociologija*, 55 (3): 333–348.
- Samers, M. (2016). New Guest Worker Regimes?, 121–135, (ed) Amelina, A. and Horvath, K. and Meeus, B. *An Anthology of Migration and Social Transformation – European Perspectives*. New York: Springer International Publishing.
- Trachtman, J. (2009). *The International Law of Economic Migration – Toward the Fourth*. Kalamazoo/Michigan: W.E. Upjohn Institute for Employment Research
- Childs, D. and Johnson, J. (1981). *West Germany – Politics and Society*. Oxford: Routledge.

Vladan Stanković
Zoran Milosavljević

ECONOMIC FACTORS OF MIGRATION IN THE MEMBER STATES OF EUROPEAN UNION

Summary: *Starting from the Push and Pull factors, the authors of the theoretical part of this journal started from the basic assumption that economic factors play a huge role in the determination of immigrant-countries of the EU Member States in the selection of immigration policy. This research has pointed to the correlations between GDP and HDI against MIPEX. However, other economic indicators, missed as dependent variables against MIPEX, have not shown a correlation selected by the scale of immigration policy: the liberal-restrictive. Higher correlations against the selection of immigration policy should seek to: Value and Political level of normative expectations.*

Key words: *migration, immigration, the economy, society, the European Union.*

Aleksandra Marković
 Filozofski fakultet
 Beograd¹

PREKARNOST I MIGRANTI: PROLAZNI IZAZOV ILI PRETNJA ZA SIGURNOST I STABILNOST NEOLIBERALIZMA

Apstrakt: *Još od početka 1980-ih godina XX veka, svet se suočava sa promenama u odnosu snaga rada i kapitala, a konačno ishodište jeste uvećanje obima prekarne zaposlenosti, te stvaranje prekarijata kao jedne nove grupe koja nastaje u drugačijem kontekstu u odnosu na period tzv. države socijalnog staranja (welfare state). Migranti su jedna od tri osnovne grupe koje tvore prekaru radnu snagu, uz tzv. „suvišne ljude” i kreativni prekarijat. Cilj rada je da predstavi uticaj procesa prekarizacije na migrante, sa posebnom pažnjom na specifičnosti koje migrantski status reflektuje na stanje prekarnosti. Proces prekarizacije posmatra se kao (in)direktna posledica neoliberalne ekonomije i globalizacije, a prekarnost kao dualni koncept koji se odnosi na uslove (života i tržišta rada) ali i potencijalni teren za mobilizaciju. U radu će biti prikazani oblici nesigurnog rada koji pogađaju useljenike (posebno useljenice migrantkinje), kao što su prinudni rad, part-time poslovi, kao i tzv. 3D poslovi (zahtevni, „prljavi” i opasni – demanding, dirty, dangerous). Dok ekonomski migranti pokušavaju da izađu iz začaranog kruga nesigurnosti i nestabilnosti (strategijom izlaza i strategijom „dizanja glasa”), a migranti u statusu izbeglica se bore sa neofašističkim ispadima zemalja u kojima su se zatekli, dotle i jedni i drugi prelaze put od socijalne isključenosti do prekarosti, postaju „nepripadajući građani”, bivaju tretirani kao roba i fleksploataisani.*

Ključne reči: *migranti, prekarizacija, prekarne zaposlenost, fleksploatacija, prekarijat.*

Sedamdesete godine minulog veka (tzv. decenija krize) označile su početak velikih, dubokih i dugotrajnih transformacija na svetskoj društvenoj sceni. Deregulacija tržišta, privatizacija javne svojine i povlačenje države iz mnogih područja socijalne zaštite najranjivijih društvenih grupa postali su sinonimi neoliberalizma. Razvoj teh-

¹ Autorka je stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

nologije podstakao je restrukturisanje kapitalističke privrede u pravcu ubrzane globalizacije proizvodnje, trgovine i finansija, decentralizacije i umrežavanja preduzeća, kao i u pravcu fleksibilizacije proizvodnje² (Castells, 2000). Za razliku od fordizma koji rad smatra najamnom aktivnošću i poistovećuje ga sa trajnim zaposlenjem, postfordizam je obeležen integracijom inteligencije, informacija i nematerijalnog rada (Simčić 2016).

Države koje su primenile neoliberalne mere suočile su se sa povećavanjem nejednakosti, dualnim tržištem rada, rastom moći i bogatstva više klase, padom nadnica i životnog standarda, privatizacijom, finansijskom nestabilnošću, rastom nezaposlenosti, nesigurnosti i smanjenjem svih oblika socijalne zaštite. Prihodi država su smanjeni usled dramatičnog smanjivanja poreskih stopa na dobit korporacija – došlo je do redistribucije bogatstva, konzervativne anglosaksonske revolucije 1979–1980, raspada Sovjetskog saveza i bloka socijalističkih zemalja 1989–1990. Naposletku, uz sve pomenuto, finansijska globalizacija i deregulacija 1990–2000. vratile su u drugoj deceniji XXI veka odnos između privatnog kapitala i godišnjeg nacionalnog dohotka na nivo iz 1913. godine (Piketi, 2015). Pokušavajući da objasne savremene društvene promene, društveni teoretičari su izumeli brojne neologizme pomoću kojih nastoje da rasvetle uzroke i posledice tih promena. Među njima su svakako pojmovi prekarijata i prekarnih stanja. U radu će biti prikazan relativno nov teorijski koncept kojim se želi naglasiti specifični društveni položaj određenih grupa u savremenim društvima, pre svega migranata.

Prekarnost i prekarijat

Pojmom prekarnosti se označava nepredvidivo, neizvesno i nesigurno stanje koje onemogućava materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe (Starčević, 2014). Pojam prekarnosti je složen i njegova upotreba se razlikuje od države do države. Radna nesigurnost jeste osnovna karakteristika koja se vezuje za prekarnost, ali multidimenzionalni pristup bi trebalo da uzme u obzir šire institucionalne, socijalne i političke faktore koji stvaraju prekarni rad (Fudge, 2011). Prekarnost možemo posmatrati kao dualni koncept koji se odnosi kako na *uslove* (života i položaja na tržištu rada) tako i na potencijalni teren za *mobilizaciju* te, u krajnjoj instanci, borbu protiv savremenog kapitalizma (Jørgensen, 2015; Standing, 2011).

² Fleksibilnost je bila multidimenzionalna i podrazumevala je: fleksibilnost zarada (po pravilu, nadole); fleksibilnost zapošljavanja (uglavnom smanjivanje broja radnika); fleksibilnost poslovnih veština (obavljanje različitih poslovnih operacija unutar firme, saglasno zahtevima proizvodnog procesa). Kako su fleksibilizacija i globalizacija napredovale, tako se umnožavao broj radnika u nesigurnim oblicima rada i produbljavala se međuklasna nejednakost (Standing, 2011: 5–6, 18–19).

Ukoliko govorimo o prekarnosti kao uslovima života i uslovima na tržištu rada, društveni teoretičari i istraživači slažu se da proces prekarizacije označava sadejstvo nesigurnog rada, male ili nikakve radno-pravne zaštite, nekvalitetnog radnog angažmana i niske najamnine, koji vode u nesigurnost, pad i neizvesnost životnog standarda.³ Protivnici uvođenja novih pojmova u naučni fond znanja mogli bi se pozvati na to da nesigurni oblici rada nisu isključivo karakteristika savremenice. Međutim, ono što jeste karakteristika savremenih društava i savremenog kapitalizma je nikad dublja *ukorenjenost* i sve raširenija *nesigurnost* na tržištu rada, tj. porast prekarne oblike rada i oduzimanje svih povlastica koje su se do rasta neoliberalizma, početkom 1980-ih, i sloma evropskog socijalizma krajem ove decenije, vezivale za radničku klasu⁴, što polako postaje normalizovana i dominantna karakteristika zaposlenja (Fudge, 2011).

Gaj Standing tvrdi da savremeni prekarne radnici tvore prekarijat – „klasu u nastajanju” (Standing, 2011). Prekarijat čini grupa ljudi koja se nalazi u specifičnom položaju, pre svega na tržištu rada, a pojedinci dospevaju u ovaj položaj upravo zahvaljujući kumuliranim posledicama procesa globalizacije i neoliberalizma kao hegemonne ideologije koja ovaj proces pravda. Prekarijat sačinjavaju tri velike grupe ljudi: „pali proleterijat”, suvišni ljudi („gubitnici globalizacije” i/ili deca nekadašnje radničke klase), „kreativni prekarijat” (obrazovani mladi ljudi kojima je obećana svetla budućnost, a frustrirani su vlastitim radnim statusom i izgledima) i „nepripadajući” građani (svi oni koji prihvataju nesigurnost kao datost, a to su migranti, etničke manjine, ranjive grupe, osobe bez obrazovanja i kvalifikacija) (Standing, 2011; Wright, 2016; Ružica, 2015). Migranti čine jednu od tri velike baze koje čine prekarijat. Zahvaljujući migrantima prekarijat raste sve više, dok su istovremeno u opasnosti da postanu prva žrtva prekarne položaja, da budu demonizovani i „žrtveni jarac” za probleme koje nisu oni stvorili (Standing, 2011: 90). „Migranti su izloženi zahtevima i aktivnostima u vezi sa restrikcijama useljavanja, kao i kontroli i zaoštrenim zahtevima u vezi sa integracijama i socijalnim davanjima. Predrasude, stereotipi i naduvavanje problema koje prave migranti, posebno muslimani, vode ka njihovoj daljoj marginalizaciji, prostornoj segregaciji, ali i napetostima i konfliktima. Populizam i jačanje radikalne desnice donose i manju osetljivost ka ranjivim grupama, ali i pojačavaju netrpeljivost prema specifičnim grupama (osobama različitih seksualnih orijentacija, etničkim manjinama)” (Ružica, 2015: 26).

³ Rodžers i Rodžers razlikuju četiri dimenzije prekarnosti: vremensku, organizacijsku, socijalnu i ekonomsku (Rodgers and Rodgers, 1989; Frade et al., 2004).

⁴ Posao sa punim radnim vremenom, na neodređeno vreme, najčešće jednim poslodavcem, penzijsko, socijalno osiguranje, plaćeni godišnji odmori, bolovanja, odsustva.

Specifičnosti migrantske prekarnosti

Prekarni položaj migranata karakteriše ranjivost i nesigurnost, egzistencijalna ugroženost i neizvesnost. Ovaj društveni položaj migranata usko je povezan sa njihovim statusom državljanstva, migrantskim statusom koji migranti dobijaju od strane nacionalne države u kojoj se nalaze, te političkim i građanskim pravima i zaposlenjem, odnosno položajem na tržištu rada. Iako su migranti koji imaju ilegalni status u zemljama u kojima se nalaze u najnepovoljnijem položaju, legalni boravak, koji ne uključuje status državljanina, sam po sebi zapravo ne garantuje neizloženu eksploataciji.

Savremene migratorne tokove karakterišu odrednice koje se razlikuju od onih iz ranijih epoha i migratornih kretanja. Standing sumira osnovne karakteristike savremenih migracija u sedam osnovnih tačaka. Najpre, udeo neprijavljenih i ilegalnih migranata je na izuzetno visokom nivou⁵. Ovakvi radnici obezbeđuju izuzetno jeftinu radnu snagu, a zbog straha od otkaza i deportacije prihvataju sve poslove koji im se nude. Vrlo često to su tzv. 3D poslovi (zahtevni, „prljavi” i opasni). Sledeće obeležje modernih migracija je to da raste broj migranata „u prolazu”, za razliku od ranijih vremena kada su doseljenici dolazili sa namerom da ostanu u zemlji koju su izabrali. Treće obeležje predstavlja feminizacija migracija – udeo žena koje same kreću u migracije je veći nego ikada. Mnoge od njih ostavljaju decu kod kuće na čuvanje rođacima, a neretko su žrtve trgovine belim robljem i prostitucije. Četvrta karakteristika savremenih migratornih tokova odnosi se na porast mobilnosti studenata, koja je na globalnom nivou porasla za 50% između 2001. i 2008. godine. Takođe, dolazi do porasta tzv. *post-work*, koji podrazumeva mobilnost radnika unutar multinacionalnih korporacija, iz jedne države u drugu, na određeno vreme⁶. Migracije XXI veka obeležava i uvećan udeo izbeglica i tražilaca azila. Izbeglice se suočavaju sa neprijateljstvom stanovništva u tranzitnim državama i državama destinacija, kao i sa nastojanjem vlada razvijenih zemalja da ograniče priliv izbeglica. Najzad, ovo stoleće karakteriše i nova vrsta migranata tzv. *environmental refugees*⁷, koji su zbog klimatskih promena i uništavanja životne sredine prinuđeni da traže nova staništa (*Ibid*: 92–93).

⁵ U Sjedinjenim Američkim Državama je on najveći, procenjuje se da je samo 2008. godine oko 12 miliona nedokumentovanih i ilegalnih migranata boravilo u SAD (Standing, 2011: 91).

⁶ Što za posledicu može imati fragmentisane karijere i konfuzna, pa čak i protivrečna iskustva.

⁷ Autori poput Bleka (Black, 2001) ili Kastlesa (Castles, 2002) nisu uvereni da je opravdano uvoditi ovu kategoriju migranata, jer ne misle da bi degradacija životne sredine i promene prirodnog okruženja same po sebi mogle da izazovu takva kretanja stanovništva.

Oblici nesigurnog rada

Migrantski rad se najčešće vezuje za poslove kao što su pružanje usluga (uključujući i seksualne), rad na građevini, u poljoprivredi, uopšte za poslove koje karakteriše niska nadnica, nesiguran i neuobičajeni radni odnos. Ovi radnici obezbeđuju postojanje i reprodukciju hiperfleksibilnog tržišta, radeći u okviru raznih radnih angažmana, pošto su uvek dostupni i nikada ništa ne zahtevaju. U vremenima rastuće nezaposlenosti, ovo deluje kao dobitna kombinacija i za migrante (koji ipak imaju nekakav posao) i za poslodavce (koji imaju jeftinu radnu snagu). Bez obzira da li je reč o ekonomskim migrantima ili izbeglicama, ovi ljudi pristaju da rade tzv. 3D poslove i poslove koji su privremeni/povremeni. Najpre se privremenost/povremenost doživljava kao nešto prolazno i kratkotrajno, pa čak i korisno. Naime, najčešće imigranti nemaju previsoka očekivanja, svesni su da ne poznaju jezik dovoljno dobro, te takve poslove posmatraju oportunistički, pa čak i optimistično, kao priliku da nauče jezik i steknu osnovni kapital za život. Međutim, na taj način obezbeđuje se ulaznica za začarani krug prekarnog rada iz kojeg najčešće nema izlaska (Anderson, 2010).

Kao najrasprostranjeniji oblik rada javljaju se poslovi sa skraćenim radnim vremenom (*part-time jobs*), posebno zastupljeni među useljenicima. Istraživanje objavljeno 2015. godine od strane Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj i Evropske komisije pokazuje da su poslovi sa skraćenim radnim vremenom posebno zastupljeni među useljenicima u Holandiji, Nemačkoj i Švajcarskoj. Takođe, privremeni i povremeni poslovi široko su rasprostranjeni među imigrantima u Južnoj Evropi, ali i Švedskoj i Finskoj. Na povremenim poslovima najčešće rade useljenice, a njihov udeo u ovakvim poslovima jedino je niži u zemljama Južne Evrope, što je trend koji se objašnjava činjenicom da su mnoge žene uposlene kod poslodavaca kojima pružaju usluge lične nege (*personal care services*) na neodređeno vreme (OECD/European Union 2015).

Migranti često rade poslove za koje su zapravo prekvalifikovani, što stvara svojevrsnu statusnu frustraciju⁸. Navedeno istraživanje pokazuje da prosek za zemlje Evropske unije iznosi 28% zaposlenih useljenika koji su prekvalifikovani za posao koji rade. U Grčkoj se ove cifre kreću i preko 60%, a u Italiji preko 40%. Takođe, ako posmatramo pojedinačno zemlje Evropske unije i to samo poslove koji zahtevaju niskokvalifikovanu radnu snagu, migranti su prezastupljeni: u Luksemburgu čak 75% zaposlenih na poslovima koji zahtevaju niskokvalifikovanu radnu snagu čine

⁸ Visok nivo formalnog obrazovanja a rad na poslovima ispod stečenih kvalifikacija rađa nešto što se naziva statusna disonanca (*status discord*) odnosno statusna frustracija, a što Standing posebno vezuje za prekarijat (Standing, 2011: 10).

migranti, a u Austriji i Grčkoj ovaj udeo je preko 40% (OECD/European Union 2015: 116-117). Useljenice su posebno pogođena kategorija.⁹ U Grčkoj i Španiji one čine između 40% i 50% zaposlene niskoobrazovane radne snage, a u Italiji je taj udeo preko 30% (*Ibid*: 115).

Od socijalne isključenosti do prekarnosti

Zagovornici upotrebe koncepta prekarnosti smatraju da je reč o svojevrsnom teorijskom zaokretu kada govorimo u poređenju ovog (relativno) novog pojma i pojmova koji su mu slični, a koje društveni teoretičari uveliko koriste. Pjer Burdije je na izmaku minulog stoleća tvrdio da je prekaritet sastavni deo jednog modusa dominacije novog tipa, da se stalnom reprodukcijom dominantnih struktura u društvu stvara permanentni strah od otkaza i nezaposlenosti a prekarini radnici, iako brojčano nadmoćniji, nemaju snage za delovanje i pobunu (Burdije, 1999: 109). Početkom novog veka koncept je postajao sve prihvaćeniji pre svega u kritičkim studijama sociologije generalno, a posebno u onim poddisciplinama koje su se bavile migratornim kretanjima stanovništva. Premda se kao pojmovni otac prekarijata najčešće navodi Stending, intelektualno očinstvo može se pripisati francuskim aktivistima koji su se na prelazu milenijuma borili za prava nezakonitih useljenika, a uveliko je usvojen i kao jedna od parola alternativnih EvroMayDay pokreta¹⁰.

Socijalna isključenost se može posmatrati na nekoliko nivoa: u okviru demokratsko-pravnog sistema (civilna integrisanost), radno-tržišnog (ekonomska integrisanost), sistema socijalne zaštite (socijalna integrisanost), kao i porodičnog i sistema lokalne zajednice (interpersonalna integrisanost) (Šućur, 2004: 46). Delovi prekarijata koji su „nepripadajući” (*denizens*), pre svega useljenici, najčešće su u potpunosti i (dugo)trajno socijalno isključeni. Iako možemo govoriti o komplementarnosti pojmova, pojedini autori naglašavaju da je čak došlo do teorijskog zaokreta u lite-

⁹ U literaturi se javljaju pojmovi poput transnacionalnih porodica i transnacionalnog materinstva, kojima se želi ukazati na dodatno opterećenje ženskih migranata i to ne samo u situacijama kada ostavljaju svoje porodice i decu u zemljama porekla a one odlaze da rade u neku drugu državu. Naime, žene koje postaju majke dok su u migratornom procesu suočavaju se najčešće sa nekoliko paralelnih opterećenja: nesigurnim poslom (ako ga uopšte imaju) i malim nadnicama, one se bore sa (najčešće) ilegalnim statusom ne samo za sebe već i za svoje dete, a ukoliko im je to prvo dete suočavaju se prvi put sa ulogom materinstva najčešće bez ičije pomoći (Platt, 2016).

¹⁰ Počevši od 2001. godine, svakog 1. maja se u više od dvadeset evropskih gradova održava EuroMayDay a okupljeni ukazuju na i suprotstavljaju se novom globalnom trendu prekarizacije i ubrzanom stvaranju novog i sve brojnijeg prekarijata. Prvi MayDay održan je u Milanu a sada broji više od 100.000 pristalica pokreta, koji se bore i protestuju protiv širenja prekarizacije pre svega mladih i migranata, a slogan pokreta je *MAYDAY! MAYDAY! no borders, no precarity, let's defeat the new inequality!* (Ružica, 2015).

raturi. Naime, socijalna isključenost se vezuje za funkcionalističku paradigmu i derivat je pojmova integracije i socijalne kohezije i načelno se posmatra kao posledica lošeg funkcionisanja institucija. Sa druge strane, prekarnost izrasta iz marksističke perspektive, „isključeni” pojedinci ne predstavljaju „grešku” koja se da rešavati socijalnim inženjeringom. Naprotiv, oni su vredni upravo zbog svoje ranjivosti¹¹, te su podložni eksploataciji (Schierup, Jørgensen, 2016).

Fleksploatacija i „nepripadajući” građani

Upravo zbog nedostatka sigurnosti, migranti (prekarijat, uopšte) su primorani da se povinuju savremenoj multidimenzionalnoj fleksibilnosti, koja je našla svoj izraz u pojmu *fleksploatacije* (*flexploitation*)¹². Pojam označava fleksibilnu eksploataciju, odnosno jednostrano plaćanje troškova fleksibilizacije (koju snose samo radnici) i jednostrane fleksibilizacije¹³ (koju određuje i nameće poslodavac). Tako bi fleksploatacija uključivala nekoliko dimenzija fleksibilnosti: fleksibilnost radnog vremena (koje podrazumeva da radnik mora uvek da „bude na raspolaganju”), fleksibilnost radnog odnosa¹⁴ (što dovodi do novih formi zaposlenja – poslovi na određeno vreme, povremeni i privremeni poslovi, poslovi sa skraćenim radnim vremenom (*part-time jobs*), razni ugovori o delu, volonterski poslovi, samozaposlenje, sezonski poslovi, poslovi u sivoj ekonomiji, rad od kuće itd), fleksibilnost plata, fleksibilnost organizacija rada (Mihailović, 2015: 9–10).¹⁵

Fleksploatacija dodatno pojačava nejednakosti bazirane na osnovu rase/etničke pripadnosti i roda, a posebno pogađa migrante. Useljenici (posebno ukoliko su drugačije rase/konfesionalne/etničke pripadnosti od domicilnog stanovništva)

¹¹ Termin vulnerabilnosti ili ranjivosti je uži pojam od pojma prekarnosti. Naime, u literaturi (posebno britanskoj) termin „vulnerabilan” najčešće se vezuje isključivo za ekonomsku ranjivost i ranjivost na tržištu rada, dok bi pojam prekarnosti ukazivao kako na nesigurnosti na tržištu rada, tako i na uzroke i povezanost sa kapitalizmom (Anderson, 2010).

¹² Pojam koji je, takođe, Burdije prvi upotrebio u *Signalnim svetlima*.

¹³ Za razliku od dogovorene fleksibilizacije koju čini dogovor između poslodavca i radnika/sindikata.

¹⁴ Fleksibilnost nije uslovljena samo interesom poslodavaca, već i interesom radnika, ali i tehnologijom. Rodžers u svoju tipologiju oblika fleksibilnosti uključuje upravo i ovu dimenziju interesa radnika. Tako razlikuje: fleksibilnost radnog odnosa, fleksibilnost nadnica, internu/funkcionalnu fleksibilnost i fleksibilnost zahtevanu od strane radne snage (Rodgers, 1997: 2).

¹⁵ Nasuprot fleksploatacije stoji *fleksigurnost* (*flexicurity*) – kovanica nastala spajanjem fleksibilnosti i sigurnosti. Ideja je sledeća – radnici zaista lako mogu da budu otpušteni, ali isto tako lako i brzo mogu da nađu brzo zaposlenje, a u međuvremenu od države dobijaju sredstva za pristojno preživljavanje. Kao primeri dobre prakse navode se zemlje kao što su Danska, Norveška, Švedska i Holandija. Jasno je da je reč o konceptu koji najpre nije moguće da bude primenjen na sve zemlje jer razvoj ostalih zemalja nije isti kao razvoj skandinavskih zemalja (Mihailović, 2015: 10).

vrlo često su formalno nezaposleni, beleže veće fluktuacije u svojim ciklusima zapošljavanja, marginalizovani su u nesigurnim, podređenim poslovima, s inferiornijim radnim statusom u odnosu na domicilno stanovništvo, nižom nadnicom i malom ili nepostojećom zaštitom na radnom mestu. Useljenice i njihova deca su posebno podložni izrabljivanju, te postaju žrtva trgovine ljudima i prisilnog rada.

Odnos države prema migrantima: „nepripadajući” građani i nekropolitika

Prekarni položaj migranata uslovljen je i odnosom nacionalnih država prema useljenicima. Standing potonje naziva *nepripadajućim* građanima (*denizens*¹⁶). To su oni stanovnici koji imaju znatno ograničeniji opseg prava od građana. Ideja za ovu kovanicu pronađena je u starom Rimu, kada je pridošlicama koji su se bavili trgovinom dodeljeno pravo boravka i pravo da obavljaju svoju delatnost, ali nisu imali puna prava rimskog građanina. Nepripadajući građani su svi oni koji ne uživaju neka od osnovnih građanskih prava: jednakost pred zakonom, pravo na zadovoljenje kulturnih, socijalnih (socijalna zaštita, penzije, zdravstvena nega), ekonomskih (pravo da naplate svoj rad), političkih (pravo glasa i učešće u političkom životu zajednice) potreba. Nepripadajući građani su „preklinjući”, mole za usluge i bilo kakve pogodnosti, a posebnu grupu nepripadajućih čine migranti¹⁷ (Standing, 2011).

Drugi autori govore o migrantima kao uvek „delimičnim državljanima” (*partial citizenship*) (Vosko, 2006), posebno naglašavajući ulogu države u proizvodnji i održavanju prekarnog statusa migranata. Naime, nacionalne države su te koje kreiraju zakonsku regulativu i politike prema useljenicima. Samim tim što oni bivaju svrstani u posebnu kategoriju stanovništva, stvara se razlika i jaz između imigranata i domicilnog stanovništva, kao i posebni uslovi za ponudu radne snage koja je isključena iz standardnog radnog odnosa. Upravo unutar imigracionih zakona stvaraju se prepreke za dobijanje državljanstva, a dodeljeni migrantski status¹⁸ određuje i položaj migranata na tržištu rada, te dovodi do legalizacije prekarnog rada, što nacionalnoj državi i pojedinim kapitalistima odgovara – ovo je radna snaga koja obavlja sve vrste poslova po najpovoljnijoj ceni (Fudge, 2011).

Kada je reč o izbeglicama, njihov položaj je još nepovoljniji. Države praktikuju

¹⁶ Neologizam od eng. *deny* (poreći, osporiti) i eng. *citizens* (građani).

¹⁷ U ovoj kategoriji bi se našli, pored useljenika, Romi, etničke manjine, osobe sa invaliditetom, bivši osuđenici.

¹⁸ Da li je pojedinac izbeglica, tražilac azila, prijavljen ili ne, da li ima radnu i/ili boravišnu vizu, da li je za dobijanje pojedinog statusa neophodno poznavanje jezika nacionalne države itd.

svojevrsnu nekropolitiku¹⁹. Nekropolitika „odražava realnost ‘živih mrtvaca’, svakodnevicu koja je toliko degradirajuća i prožeta smrću” (Ćirjaković, 2015) da izbeglice čak bivaju ostavljeni da umru upravo kroz odluke koje donosi država. Nekropolitika se na ovom mestu odnosi na svakodnevno iskustvo i život migranata. Konceptom se naglašava da nije reč (samo) o smrti, već pre svega o tome ko je *ostavljen* da umre, od strane države dok vodi „borbu za goli život”. Izbeglice su, sa jedne strane, za državu nevidljive, naročito kada im je potrebno priteći u pomoć, a sa druge, vrlo su vidljivi kada je potrebno označiti ih kao nosioce bolesti i kriminala. Rezultat je da se migranti *puštaju* da umru, a država zatvara oči pred napadima desničarskih grupa na izbeglice (Schierup, Jørgensen, 2016: 6–7).

Prekarnost kao potencijal za mobilizaciju i promenu?

Konačno, prekarnost se može posmatrati i kao potencijal za buduću mobilizaciju i promene. Konvencionalan način traženja alternative lošim životnim uslovima, pre svega za ekonomske migrante, jesu dve osnovne strategije delovanja: pojedinci koji žive u lošim životnim uslovima mogu ili da napuste zemlju iz koje potiču i krenu u potragu za boljim životom ili da se pobune. U prvom slučaju reč je o strategiji izlaza, a u drugom o strategiji tzv. podizanja glasa (Hear, 2014).²⁰ Pojedini autori, poput Harta i Negrija (Hardt and Negri), smatraju da promena i pobuna protiv savremenog neoliberalizma mogu da dođu iz redova prekarijata (premda koriste termin množstvo). Upravo kod migranata, koji su najugroženiji, javlja se nagon da pruže otpor, te se u migrantskom pokretu krije potencijal za borbu, a njihova borba može da inspiriše i ostale društvene grupacije. Ovi autori podvlače da migranti mogu biti posebna kategorija u množtvu koja objedinjuje revolucionarni potencijal. Savremeni migratorni tokovi na određeni način testiraju granice kapitalističke kontrole, a prekarnost migranata preta da se proširi na celokupnu radnu snagu, te da borbeni pokret postane zaista globalan i revolucionaran. Kao potvrda ovakvih predviđanja navode se dva velika talasa protesta za prava useljenika, koji su privukli veliki broj građana i aktivista: prvi su protesti i demonstracije održane krajem 2013. godine u Hamburgu u znak solidarnosti sa tzv. *Lampeduza izbeglicama*²¹, a drugi transnacionalni marš

¹⁹ Pojam koji je uveo kamerunski istoričar Akij Mbembe (Achille Mbembe) kako bi opisao potčinjavanje života snazi smrti.

²⁰ Reč je o dve opcije aktivnog delovanja. Postoji i treća opcija, ali ona se može smatrati pasivnim delovanjem, koje produžava *status quo*, a to je lojalnost i prećutno odobravanje trenutnog stanja.

²¹ Izbeglice koje su dobile naziv po italijanskom ostrvu na koje su stizali iz Afrike, a odakle su se dalje kretali ka drugim delovima Evrope, pre svega Nemačkoj. Brojni aktivisti i građani Hamburga solidarisali su se sa izbeglicama i demonstrirali protiv njihovog izbacivanja iz napuštenog nekadašnjeg hamburškog pozorišta *Rote Flora*, kao i protiv rušenja bloka zgrada poznatih kao *Esso* kuće.

solidarnosti iz maja 2014. godine *Sloboda nije Fronteks (Freedom Not Frontex)*, održan u Briselu i koordinisan od strane evropskih *sans-papiers* pokreta²². Ovi primeri pokazuju na koji način prekarni položaj može voditi ka mobilizaciji i kako je, možda, u budućnosti moguće govoriti o zajedničkoj akciji prekarijata i definisanju jedne šire strategije za otpor neoliberalizmu i dehumanizovanom kapitalizmu (Schierup, Jørgensen, 2016). No, za sada, kapitalizam opstaje insistirajući na rasnim, konfesionalnim, etničkim različitostima, a priroda prekarnih oblika rada onemogućava prekarijat da prevaziđe različitosti i uvidi zajednički položaj pre svega na tržištu rada.

Zaključak

Budućnost je rizično predviđati, a posebno govoriti o tome da li migranti mogu kumulirati potencijal za revolucionarnu promenu sistema i/ili biti polazna osnova koja će pokrenuti pobunu a koja će se dalje širiti i na ostale delove prekarijata. Ono što ostaje kao nepobitna činjenica, jeste to da je status migranata u savremenom svetu drugačiji nego ranije. U radu je prikazano na koji način je moguće govoriti o ovom specifičnom savremenom položaju migranata, koji karakteriše pre svega prekarlost. Pojmom prekarlosti označava se nepredvidivo, neizvesno i nesigurno stanje koje onemogućava materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe, a savremene migracije karakteriše intenziviranje nesigurnosti i veoma loši životni uslovi u kojima svakodnevno žive milioni migranata na svetu, dok politike nacionalnih država prema migrantima dodatno guraju migrante u začarani krug procesa prekarizacije. Opravdanost uvođenja novih pojmova i nove perspektive u analizu položaja migranata krije se u svojevrsnoj normalizaciji prekarnog položaja velikog broja ljudi u svetu. Naime, dok su potčinjenost i ropstvo bili ekstremni oblici radne eksploatacije i integralni deo kapitalizma u nastajanju, danas, sa neoliberalnim kapitalizmom potpomognutim globalizacijom, procesi izmeštanja ljudi, potčinjenosti i eksploatacije postaju normalizovani, a potpuna dehumanizacija postaje osnova komodifikacije.

²² Pokreti migranata bez dokumenata, u doslovnom prevodu „bez papira”. Inicijalni pokret nastao je u Parizu 1996. godine, kada je oko 300 afričkih imigranta zauzelo jednu crkvu kako bi sprečili najavljenju deportaciju i proklamovali parolu „Papiri za sve”. Njihovo okupljanje inspirisalo je i privuklo i sve ostale grupe u državi koje su imale status koji im je dozvoljavao da samo privremeno ostanu u Francuskoj. Nakon ovog pokreta, nastajali su slični pokreti na tlu Evrope, za koje je vremenom ustaljen zajednički naziv – *sans-papiers* pokreti (Callaway and Martin, 1998).

Literatura

- Anderson, B. (2010). Migration, immigration controls and the fashioning of precarious workers. *Work, employment and society*, 24(2): 300–317.
- Black, R. (2001). Environmental Refugees: Myth or Reality? *UNHCR Working Papers*, (34):1–19.
- Burdije, P. (1999). *Signalna svetla: Prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Callaway, S. and Martin, B. (1998). „Papers for all Sans-Papiers in Europe“. Pristupljeno 9.11.2016, URL: <http://www.bok.net/pajol/sanspap/blackwomen/blackwomen3.en.html>
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Castles, S. (2002). „Environmental Change and Forced Migration: Making Sense of the Debate“. Pristupljeno 1. 11. 2016, URL: <http://www.unhcr.org/research/working/3de344fd9/environmental-change-forced-migration-making-sense-debate-stephen-castles.html>
- Čang, H. Dž. (2013). *23 stvari koje vam ne kažu o kapitalizmu*. Beograd: Mali vrt.
- Ćirjaković, Z. (2015). „Nekropolitika kao sudbina“. Pristupljeno 15.10.2016, URL: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1311259>
- Frade et al. (2004). *Precarious Employment in Europe: A Comparative Study of Labour Market related Risks in Flexible Economies*. European Commission: EU Research on Social Sciences and Humanities.
- Fudge, J. (2011). „The Precarious Migrant Status and Precarious Employment: The Paradox of International Rights for Migrant Workers. Metropolis British Columbia“. Pristupljeno 13.10.2016, URL: <http://mbc.metropolis.net/assets/uploads/files/wp/2011/WP11-15.pdf>
- Hear, V. N. (2014). Reconsidering Migration and Class International. *Migration Review*, 48 (S1): 100–121.
- Jørgensen, Martin Bak (2015). Precariat – What it Is and Isn't – Towards an Understanding of What it Does. *Critical Sociology*, (0), pp. 1–16.
- Mihailović, S. (ur.) (2015). *Od novinara do nadničara. Prekarizacija rada i života*. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo, Centar za razvoj sindikalizma.
- OECD/European Union (2015). *Indicators of Immigrant Integration 2015: Settling In*. Paris: OECD Publishing.
- Piketi, T. (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Platt, M. (2016). Book Review. *International Migration Review* 50 (3): 39–40.

- Rodgers, G. and Rodgers, J. (Eds.) (1989). *Precarious jobs in labour market regulation: The growth of atypical employment in Western Europe*. Brussels: International Institute for Labour Studies Free University of Brussels.
- Rodgers, G. (1997). Labour Market Flexibility and Decent Work. *Working Paper*: UN Department of Economic and Social Affairs.
- Ružica, M. (2015). Prekarizacija i prekarijat u Evropi, u: *Od novinara do nadničara. Prekarizacija rada i života* (ur.) Mihailović, S. Beograd: Fondacija za otvoreno društvo, Centar za razvoj sindikalizma.
- Schierup, C.U. and Jørgensen, M.B. (2016). An Introduction to the Special Issue. Politics of Precarity: Migrant Conditions, Struggles and Experiences. *Critical Sociology* (0), 1–12.
- Simčić, I. (2016). *Kolektivizam kao umjetnička strategija otpora: političnost slikarstva nakon 1960. godine*. Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet umetnosti.
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Starčević, M. (2014). Prekarni rad i nemogućnost prekarne klase. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, 13(19), str. 37–57.
- Šućur, Z. (2004). Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za sociologiju*, 35(1-2), str. 45–60.
- Leah, V. (Ed.) (2006). *Precarious employment: understanding labor market insecurity*. Quebec: McGill-Queen's University Press.
- Wright, Eric Olin (2016). Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal*, 7(2), 123–135.

Aleksandra Marković

PRECARITY AND MIGRANTS: A PASSING CHALLENGE OR A THREAT TO SECURITY AND STABILITY OF NEOLIBERALISM

Since the 1980s, the world has been facing changes in the balance of power of labor and capital, with the final result of enlargement of the scope of the precarious employment and creation of precariat as a new social formation which has undermined concept of welfare state. Migrants are one of the three main groups which create precarious labor force, with the so-called redundant population (made up of people falling out of old working class communities) and creative precariat. The main goal of the analysis is to present the influence of the precarisation to migrants, with special attention to the

specifics of the migrant status that are being reflected on the state of precarity. The process of precarisation is observed as an (in)direct consequence of neoliberal economy and globalization, and precarity is understood as a dual concept which refers to conditions (of life and labor market) and as a potential mobilization ground. This analysis points out all the forms of precarity work that affect migrants (especially women migrants), like forced work, black and grey market labor, part-time jobs and so-called 3D jobs (demanding, dirty and dangerous jobs). Whilst economic migrants keep trying to escape the vicious circle of insecurity and unsteadiness (using the exit strategy and „raising voice“ strategy) and while refugees keep fighting the far-right outbursts in the countries they sought refuge, insomuch both groups take the path from social exclusion to precariousness, become denizens and are treated as commodities and are flexploitated.

Key words: *migrants, precarisation, precarious employment, flexploitation, precariat.*

Slobodan M. Miladinović
 Fakultet organizacionih nauka
 Beograd
 miladinovic@fon.rs

PRINUDNE MIGRACIJE I NJIHOVE SOCIJALNE IMPLIKACIJE¹

Apstrakt: *Predmet ovog rada su prinudne migracije koje mogu biti pokrenute primenom fizičke sile od strane drugih društvenih subjekata (društvenih grupa, naroda, država, legalnih i ilegalnih oružanih formacija itd.). U novije vreme je primetan rastući trend broja prinudnih migranata koji su napustili svoje domove pod pritiskom oružanih sukoba. Sa porastom broja migranata menjaju se i određeni socijalni obrasci prinudnih migracija. Promenjeni obrasci prinudnih migracija stavljaju na dnevni red i nove probleme. Cilj ovog rada je da ukaže na neke od ključnih posledica savremenih prinudnih migracija, među kojima će poseban naglasak biti na problemima vezanim za pitanje strukturalnih promena (socijalno-statusnih padova) do kojih dolazi prilikom napuštanja mesta stalnog boravka.*

Ključne reči: *migracije, izbeglice, socijalni pad, obrazovanje, ljudski kapital.*

Migracije su u društvenom životu prisutne još od najranijih trenutaka istorije. Ovo važi i za prinudne migracije kao i za problem prinudnih migranata, izbeglica i interno raseljenih lica². No i pored svega što se u vezi s njima dešavalo, prinudne migracije dugo nisu zaokupljale pažnju ni demografije ni sociologije. Istraživanja su se svodila na proučavanje tendencija kretanja i uglavnom na njihov ekonomski

¹ Rad je urađen u okviru projekta Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija (179074) koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² Izbeglicom se smatra svaka osoba koja se nalazi van zemlje svog državljanstva zbog osnovanog straha od proganjanja zbog rase, verske, nacionalne ili pripadnosti nekoj društvenoj grupi odnosno svog političkog uverenja i ko ne može ili ne želi da se, zbog straha od lične ugroženosti, stavi pod zaštitu te države. (UNHCR, 2010: 14) S druge strane, interno raseljenim licima se smatraju svi pojedinci ili grupe pojedinaca koji su prinuđeni da beže ili napuste svoje domove i mesta stanovanja usled (ili da bi sprečili posledice) oružanog sukoba, situacije opšteg nasilja, povrede ljudskih prava, prirodnih ili ljudskom rukom izazvanih katastrofa, a koji nisu prešli međunarodno priznatu granicu (Deng, 1997).

aspekt, te su samo površno konstatovane. Kao važan teorijski i društveni problem su se počele sagledavati tek od XX veka (Lukić, 2005: 11).

Procenjuje se da danas ima više migranata nego ikada ranije. Takođe postaje evidentno da je najnoviji period obeležen globalnim porastom broja izbeglih i interno raseljenih lica. Početak 2015. godine je obeležen sa skoro 60 miliona ljudi koji su morali da napuste svoje domove zbog nasilnih sukoba. Ovaj broj nije zabeležen još od kraja Drugog svetskog rata. Samo iz Sirije ima preko 12 miliona što izbeglica, što interno raseljenih lica³. Većina njih je svoje prvo utočište potražila u zemljama regiona (Turska, Egipat, Liban, Jordan i Irak) da bi po popunjavanju kapaciteta izbegličkih kampova i prestanku zime 1,9 miliona njih zatražilo azil od zemalja Evropske unije. Ovom talasu izbeglica se pridružilo oko pola miliona Avganistanaca, Iračana, Nigerijaca i Pakistanaca (IEP, 2015: 59).

Ključni motivi koji su odredili njihov status su uglavnom ratni sukobi ili politička nestabilnost s tim da se politička nestabilnost najčešće svodi na etničku i versku netrpeljivost i nju često prate teroristički napadi⁴.

Tabela: Globalna dinamika prinudnih migracija za period 2004–2015. Izvor (Kraly, 2015)

	2004	2009	2013	2014	2015 (procena)
Izbeglice	9.567.130	10.396.540	11.703.179	14.380.094	21.300.00
Tražiozi azila	837.926	983.920	1.171.762	1.796.310	3.200.000
Izbegli povratnici	1.494.610	251.478	424.600	126.823	201.400
Interno raseljena lica	5.427.029	15.628.057	23.925.555	32.274.619	40.800.000
IRL povratnici	146.026	2.229.540	1.356.200	1.822.591	
Apatridi	1.455.860	6.559.573	3.469.250	3492.263	
Ostali	597.044	411.698	836.100	1.052.767	
Svega	19.525.625	36.460.806	42.876.582	54.945.467	65.300.000

Prema podacima UNHCR-a za samo deset godina je broj prinudnih migranata svih kategorija povećan sa 19,5 na skoro 55 miliona. Ovde je reč o gotovo trostrukom uvećanju na samom početku XXI veka. Ovo, nedvosmisleno, ukazuje na činjenicu

³ Prema podacima UN (UNHCR, 2016) od 1. decembra 2016. ukupno ima, samo iz Sirije, 4.810.216 registrovanih izbeglica. S druge strane broj tražilaca azila je u opadanju. U periodu od aprila 2011. do avgusta 2016. njih je u evropskim zemljama registrovano ukupno 1.798.865.

⁴ Jedan od vodećih razloga porasta broja prinudnih migranata, pored ratnih sukoba, je i učestalost terorističkih akcija, koja je u novije vreme takođe u porastu. Mnogi teroristički napadi se odlikuju velikim brojem žrtava tako da se može smatrati gotovo prirodnim procesom da zemlje sa najvećim brojem žrtava terorizma takođe imaju i najveći broj izbeglica i interno raseljenih lica (IEP, 2015: 59). Iz pet zemalja koje su tokom 2014. bile najviše pogođene terorizmom izašlo je više od 16 miliona izbeglica i interno raseljenih lica a samo iz Sirije je bilo više od sedam miliona interno raseljenih lica dok je oko 70% ukupnog broja izbeglica došlo iz 20 zemalja sa najvećim brojem žrtava terorizma.

da je danas problem prinudnih migracija alarmantniji nego ikad ranije. Iz goreprikazanih podataka se može zaključiti da su interno raseljena lica kategorija koja je u poslednjih desetak godina doživela najveći rast. Njihov broj se uvećao sa skoro 5,5 na preko 32 miliona.

Dakle, reč je o veoma ozbiljnom problemu koji poslednjih godina poprima enormne razmere i za sobom ostavlja ogromne posledice. Cilj ovog rada je da ukaže na neke od ključnih posledica savremenih prinudnih migracija, među kojima će posebno naglasak biti na problemima vezanim za pitanje strukturalnih promena (socijalno-statusnih padova) do kojih dolazi prilikom napuštanja mesta stalnog boravka.

Prelomnu tačku u teorijskom razmatranju prinudnih migracija je predstavljao Petersenov rad (Petersen, 1958) u kojem migracije klasifikuje na primitivne, prisilne, nametnute, slobodne i masovne. Ovde se, po prvi put, u jednu klasifikaciju otvoreno stavljaju migracije pokrenute nekim oblikom prinude. Reč je o prisilnim (impelled) i nametnutim (forced) migracijama. Razlika među njima sledi iz moći izbora kojom migranti raspolažu. U prvom slučaju moći izbora nema, migrant odlazi pod direktnom prisilom. U drugom slučaju migrant ima mogućnost izbora, te samostalno odlučuje da li će napustiti neki prostor ili će rizikovati nepredvidiv splet događaja koji bi ga, eventualno, čekao ako ostane. Petersen navodi primer nemačkih Jevreja koji su tokom tridesetih godina mogli da napuste Nemačku. Uvođenje Nirnberških zakona im je bio podsticaj da se isele ali nije postojala direktna prinuda. Tek u kasnijem periodu, posle tzv. Kristalne noći usledila je prinudna deportacija Jevreja i njihovo smeštanje u radne logore koje je svoju punu tragičnost pokazalo tokom Drugog svetskog rata.

Petersen je bio prvi autor koji je uveo prinudne i nametnute migracije kao element klasifikacije. On je ovde bio pod uticajem Fearčajlda (Fairchild, 1925: 2–22) koji migracije razvrstava po ekonomskom kriterijumu na tri grupe: invaziju, osvajanje i kolonizaciju kojima pridodaje kao dopunski oblik i imigraciju. Ovi klasifikacioni elementi imaju smisao u meri u kojoj je čovek napredovao na civilizacijskoj skali do stepena da ima stalno prebivalište. Fearčajld polazi od stava da od tog momenta čovek mora imati jak razlog da napusti svoj dom s obzirom da ga za njega vezuje niz socijalnih faktora. Stoga je i razumljiva inercija koja ga vezuje za lokalitet na kom je trajno nastanjen. Sila koja bi ga navela da migrira morala bi biti ili veoma atraktivna ili da ima jaku odbojnu snagu za opstanak na datom prostoru. Atraktivne sile se vezuju za lokalitet destinacije a odbojne za postojeće okruženje. Da se ne bi pravila zabuna Fearčajld smatra da treba uvesti i neke manje važne klasifikacione forme kao što su prinudne (forced) migracije koje se dešavaju onda kad su ljudi prinuđeni da bez sopstvenog izbora, uključujući odlazak a često i destinaciju, napuste sopstveni životni prostor. Ideju o silama privlačenja i odbijanja kao motivima migracija Fear-

čajld je našao u Mejsonovom radu (Mason, 1894: 276) u kojem se većina motiva za migracije svodi na lični izbor ili prinudu.

Dakle, element prinude u migracionim tokovima je odavno uočen. Petersen je prvi autor koji je izdvojio prinudne migracije kao poseban oblik migracija. Njegovu ideju nametnutih i prinudnih migracija razvija Kunc (Kuntz, 1973: 135–137) koji, u okviru svog kinetičkog modela, govori o dve vrste migranata. Prvi, koji svoju zemlju napuštaju pripremljeni, sa spremnim prevozom i jasnom predstavom gde idu i drugi, koji zemlju napuštaju pod vojnim pritiskom ili u iznenadnom izbegličkom talasu, bez ikakve želje da postanu građani druge države, a i to samo posle dužeg boravka u zemlji koja je voljna da im ponudi gostoprimstvo. Prvi vid migracija on naziva anticipatornim izbegličkim migracijama, što odgovara Peterenovom pojmu nametnutih migracija a drugi akutnim (prisilnim – Petersen).

Prvi su obično pripremljeni na promenu mesta življenja, upoznati sa svojim pravima i spremni da povrate svoj raniji status dok se za druge može reći da ih nosi talas neplaniranih i neželjenih dešavanja. Kunc upozorava da, zbog svega ovoga, postoji opasnost da se prvi tip migranata smatra dobrovoljnim migrantima. Radi se o tome da zemlja destinacije ovim putem obično dobija viši nivo kvaliteta ljudskog kapitala, tj. ljude sa višim obrazovanjem, profesionalnim integritetom, razvijenim socijalnim kapitalom, ljude spremne i osposobljene da se upuste u samostalan život u novoj sredini. Iako u svim migracijama ima udela i puš i pul faktora⁵ kod anticipatornih je značajnost pul faktora bitno manja. Akutne izbegličke migracije su obično posledica krupnih političkih i vojnih pritisaka i njihov krajnji cilj je da se što bezbednije stigne na susednu teritoriju odnosno u zemlju koja će im dati azil. One imaju formu bekstva posle kog, najverovatnije, slede dalje migracije do zemalja koje će im dati azil. U ovom slučaju, na delu je dominacija puš motiva a verovatnoća povratka, do daljnjeg, ostaje mala. Kunc prihvata i mogućnost srednje varijante između ova dva oblika prinudnih migracija. To se dešava u slučajevima izuzetno složenih vojno-političkih dešavanja i međunarodnih pritisaka pod kojima se situacija relativno brzo menja transformišući anticipatorne migracione tokove u akutne u relativno kratkom roku. Naravno, moguće su i različite kombinacije akutnih i anticipatornih migracija – lančane migracije.

Danas nije sporno da postoji izvesna zakonomernost u dinamici migracija, koja se, logično, prenosi i na prinudne migracije a to je da obrazovani, mlađi i muškarci češće migriraju na veća odstojanja od manje obrazovanih, starijih i žena. Ako ovo povežemo sa podelom migracija na migracije pojedinaca i migracije masa, dolazimo do pretpostavke da se prinudne migracije pojedinaca odvijaju u predvečerje veli-

⁵ Inicijalni doprinos za razvoj koncepta puš i pul faktora, kao pokretača migracija, dat je u (Ravenstein, 1889).

kih kriza koje eskaliraju u sukobe, te da prvi migriraju oni koji, zbog svog ukupnog društvenog, pre svega materijalnog i obrazovnog položaja, imaju veći potencijal da anticipiraju buduće sukobe i veći potencijal da se prilagode uslovima nove sredine. S druge strane migracije masa se dešavaju tek u onom momentu kada veliki broj ljudi bude, pod direktnom pretnjom po sopstvenu sigurnost, prinuđen da napusti mesto stalnog boravka. Takve migracije masa nisu isto što i masovne migracije, zbog svoje spontanosti i neorganizovanosti. Reč je zbiru velikog broja migracija pojedinaca koje se sada odvijaju u velikim migracionim talasima, bez jasnog cilja puta i bez jasne predstave o tome gde se ide i koji je sledeći korak u tom pokretu. Migracije pojedinaca izgledaju kao dobrovoljne migracije a u stvari su iznuđene ukupnom društvenom situacijom koja se, u većoj ili manjoj meri, sve više zaoštrava. Migracije masa su evidentno prisilne. U njima gotovo da nema elemenata bilo kakvog izbora. Ogroman broj ljudi beži s prostora na kom je ugrožen i ne zna gde će stići i šta će tamo raditi.

Migracije pojedinaca podrazumevaju značajno manji broj migranata nego što je to slučaj sa migracijama masa. Ako prvi odlaze obrazovani, mlađi i muškarci onda se može očekivati da dobar deo njih ide ciljano u najrazvijenije zemlje ili zemlje čije unutrašnje prilike relativno dobro poznaju. Oni mogu očekivati da će, prilikom blagovremenog dolaska u novu sredinu, steći bolji početni položaj od onih koji stižu u velikim talasima migracija. U tom slučaju, oni ne moraju nužno da imaju izbeglički status niti da traže azil, mada se to često dešava ako prethodno nisu obezbeđene useljeničke ili neke druge vize. Oni, dakle, mogu da se pojave kao regularni migranti ali to ne umanjuje činjenicu da je reč o prinudnim migrantima. Štaviše, činjenica da su anticipirali narušavanje sigurnosti u zemljama iz kojih dolaze, kod mnogih ostavlja utisak da, u ovim slučajevima, nije reč o prinudnim migracijama već o njihovom ličnom izboru.

S druge strane, migracije masa, upravo zbog brojnosti, postaju globalni problem koji zahteva pravovremenu reakciju međunarodne zajednice koja je zainteresovana da ih stavi pod kontrolu i, koliko je to moguće, zadrži migrante u okvirima zemlje porekla, u statusu interno raseljenih lica ili, eventualno, da ih zadrži u granicama najbližih suseda. No, i pored toga, jedan deo njih kreće, uglavnom, putem ilegalnih migracija ka razvijenim zemljama, najčešće, Zapadne Evrope ali i prekomorskih zemalja. Na tom putu se susreće s brojnim preprekama formalno-pravne prirode i pretnjama različitim sankcijama i vraćanja u zemlje iz kojih su došli u prethodnoj etapi puta.

Ako ostavimo po strani anticipatorne migracije pojedinaca koje su pokrenute još pre izbijanja sukoba, većina izbeglica i interno raseljenih lica, koja su krenula sa talasima masa, koncentriše se na prostoru koji je fizički relativno blizu njihovim domovima. Većina onih koji prelaze državnu granicu najčešće ostaje u susednim ze-

mljama⁶. Ako uzmemo u obzir napred spomenutu zakonomernost migracija, može se pretpostaviti da će mladi i obrazovani preći duža odstojanja a da će se u izbegličkim kampovima u susednim zemljama uglavnom zadržati stariji i manje obrazovani (Kanbur & Rapaport, 2005). Prateći ovu zakonomernost možemo pretpostaviti da će razvijene zemlje Zapadne Evrope i velike vanevropske useljeničke zemlje prihvatiti ljudski kapital višeg nivoa kvaliteta, koji njihovi privredni kapaciteti mogu, relativno lako i brzo, apsorbovati.

S druge strane se može očekivati da će se ljudski kapital nižeg nivoa kvaliteta (stari, manje obrazovani, bolesni i radno nesposobni) zadržati u neposrednom okruženju zemlje zahvaćene sukobima, ne retko u velikim izbegličkim centrima, sa ograničenom slobodom kretanja ili čak i van njih, prepušteni sami sebi⁷. Njima je, iz većeg broja razloga, ograničen pristup radnim mestima a deci pristup obrazovanju. Prinuđeni su da traže smeštaj u sopstvenom aranžmanu a da sredstva za egzistenciju obezbeđuju iz povremenih i neregularnih poslova, u koje se uključuju i deca mlađeg uzrasta.

Pojam ljudskog kapitala je razvio Teodor Šulc (Schultz, 1972: 2–11) koji ga smatra strogo ekonomskim konceptom iako njegova upotreba, posebno kada je reč o

⁶ Prema procenama Ujedinjenih nacija iz 2015. takvih je samo iz Sirije, početkom godine, bilo oko 9 miliona. Od toga je oko 6,5 miliona interno raseljenih a oko 2,5 miliona je izbeglo u susedne zemlje – najviše u Tursku, Liban, Jordan i Irak. Na dan 31. maj 2016. ukupno je bilo registrovano 4,84 miliona izbeglih u susedne zemlje od toga 4,47 miliona izbeglo u tri susedne zemlje - Tursku, Liban i Jordan. U većini slučajeva oni žive u neuslovnim smeštajima u okruženju koje je još od ranije karakterisalo siromaštvo (3RP, 2016: 9).

⁷ Slična tendencija je primećena i na prostoru bivše Jugoslavije u vreme i po okončanju ratnih sukoba. Prema popisu stanovništva koji je prethodio ratnim sukobima u Bosni i Hercegovini u stanovništvu starijem od 15 godina je bilo 58,1% lica sa obrazovanjem zaključno sa osnovnom školom, 32,6% sa srednjom školom, 6,4% sa višim i visokim obrazovanjem i za 2,8% lica nije utvrđeno obrazovanje (Lukić 2005: 56). V. Lukić (Lukić, 2005: 125–127) nalazi da je 2001. godine u Beogradu živelo 17,7% izbeglica sa obrazovanjem do završene osnovne škole, 51,6 njih sa srednjim obrazovanjem i 23,5% sa višim i visokim obrazovanjem. Preostalih 7,7% čine oni za koje nije poznat podatak o stepenu obrazovanja. Iz navedenih podataka se vidi da je daleko bolja obrazovna struktura izbeglica koje su se našle u Beogradu od one koja je utvrđena za opštu populaciju. Preciznijim uvidom u podatke za Beograd vidi se da u centralnim gradskim opštinama (Vračar – 32,5%, Savski Venac – 30,1%, Novi Beograd – 29,1% i Stari grad – 28,9%) živi značajno više visokoobrazovanih u odnosu na prigradske opštine (Sopot i Lazarevac – 12,4% i Mladenovac i Obrenovac – 10,6%) i obrnuto, u prigradskim opštinama je naseljeno značajno više onih sa nižim nivoima obrazovanja nego u centralnim gradskim opštinama. Na nivou Srbije je 2002. godine bilo 11% lica sa visokim obrazovanjem a među izbegličkom populacijom ih je bilo 13,6%. S druge strane je znatno manje učešće lica sa obrazovanjem do osnovne škole među izbeglicama (35,3%) nego kod ukupnog stanovništva Srbije (46,8%). Slična je situacija i sa srednjeobrazovanim (Stanković, Đorđević, 2011: 97). Ovo samo potvrđuje tezu da ljudski kapital višeg nivoa kvaliteta, tokom izbegličkih migracija, prelazi državne granice i koncentriše se u regijama koje im pružaju veće životne šanse dok ljudski kapital nižeg nivoa kvaliteta ostaje u oblastima koje pružaju manje životne šanse i koje su, tendencijski, bliže mestu porekla.

uslovima velikih konflikata u prinudnih seoba stanovništva, može imati i širi, sociološki, značaj i veliku analitičku vrednost⁸. Iako ovaj pojam označava određena svojstva čoveka, njime Šulc ne objašnjava psihološko, društveno ili kulturno ponašanje. Reč je o klasičnom shvatanju kapitala s obzirom da se on vidi kao izvor budućih prihoda i zadovoljavanja ličnih i društvenih potreba i on, kao takav, predstavlja sastavni deo čoveka. Dakle, reč je o skupu kvalifikacija i ostalih karakteristika pojedinaca koje otvaraju mogućnost za povećanje lične produktivnosti u radnom procesu čime se direktno utiče na uvećanje društvenog proizvoda. Glavne komponente ljudskog kapitala su urođene sposobnosti poput inteligencije, fizičke snage, zdravstvenog stanja i starosti, zatim školsko obrazovanje koje podrazumeva i kvalitet završene škole ali i vanškolsko usavršavanje putem raznih kurseva i treninga. Ljudski kapital se ne može shvatiti kao sinonim za radnu snagu ili ljudske resurse. Na njega se gleda kao na kapacitet za adaptaciju i on dobija značaj kada se radi o situacijama narušene socijalne ravnoteže, kada radnici moraju da se prilagođavaju promenama u društvu (Acemoglu & Autor, 2011: 5).

Tipičan primer narušene socijalne ravnoteže su veliki sukobi koji pokreću masovne talase migracija. Prilično je očekivano da će u tim migracijama mlađi i oni koji imaju više obrazovanje predstavljati ljudski kapital za koji će zemlje prijema biti više zainteresovane nego za starije i manje obrazovane. Radi se o tome da će prva kategorija migranata biti spremna da pređe velika rastojanja, čak i pre otpočinjanja sukoba, da će se lakše adaptirati na novu sredinu i da će biti spremnija na preduzetničke i druge poslovne rizike od druge kategorije. Realno je očekivati da će ovi drugi, većom verovatnoćom, napuštati prostor na kojem žive tek kad bude očigledno da je ostanak na njemu rizičan, te da će se premestiti u najbližu sigurnu oblast, koja će verovatno biti u mirnijem području sopstvene državne teritorije ili, eventualno, u najbližem pojasu susednih zemalja, često u kolektivnim sabirnim centrima ili izbegličkim kampovima. Realno je očekivati da će prvi tražiti azil u udaljenim i ekonomski stabilnim zemljama a da će drugi želeti da se vrate u svoje domove⁹.

⁸ U domaćoj sociologiji pojam kvaliteta ljudskog kapitala koristi S. Bolčić koji ga analizira u kontekstu međunarodnih migracija i odliva mozgova (Bolčić, 1995: 94).

⁹ Prema poslednjem popisu stanovništva iz 2004. godine 79,6% sirijskog stanovništva je bilo pismeno, u smislu da je znalo da čita i piše. Od toga je bilo pismeno 86% muškaraca i 73,6% žena. Uzimajući u obzir da je stanovništvo pretežno mlado te da je učinjen veliki napor na podizanju obuhvata dece školovanjem, prema procenama iz 2015. godine bilo je 86,4% pismenog stanovništva od čega 91,7% muškaraca i 81% žena. Napredak je postignut zahvaljujući starosnoj strukturi u kojoj je 50,6% ukupnog stanovništva starosti do 24 godine a 31,95% do 14 godina (CIA, 2016). Ovde je moguće pretpostaviti da će se nepismeni i oni nižeg obrazovanja tendencijski usmeravati ka bližim i slabije razvijenim destinacijama a da će se oni sa višim obrazovanjem, koji su, uz to i mlađi, orijentisati ka udaljenijim destinacijama koje su ujedno i ekonomski i tehnološki razvijene i, samim tim, zainteresovanije za njihov prihvata i radno uključivanje.

Šulc polazi od stava da zapadne industrijske države zavise od kvaliteta ljudskog kapitala, s obzirom da dominantni deo nacionalnog dohotka dolazi iz zarada od rada a samo mali deo od imovine. Stoga se ulaganje u kvalitet stanovništva tj. u obrazovanje, znanje i kvalifikacije postavlja kao imperativ opstanka (Schultz, 1982: 4), i to ne samo za zemlje sa visokim prosečnim prihodima već i za zemlje niskih prihoda. Šulc zaključuje da poboljšanje kvaliteta stanovništva može značajno da poboljša ekonomske izgleda i dobrobit stanovništva. Na kvalitet stanovništva značajno utiče briga o deci i kući, radno iskustvo, sticanje informacija i veština kroz školovanje i ostala ulaganja – u zdravstvo i obrazovanje npr. (Schultz, 1982: 7). Stoga je i razumljivo da razvijene zemlje Zapada pokazuju veći interes za najobrazovaniji deo izbegličke populacije i njima su spremni, u meri u kojoj im to odgovara, da daju prihvata u sopstvenoj zemlji, da im obezbede, prema potrebi, azil i državljanstvo dok, s druge strane, one sa nižim obrazovanjem zadržavaju u prvom krugu susednih zemalja obezbeđujući im humanitarnu pomoć i tražeći da im se stvore uslovi za povratak u svoje domove.

Drugačije rečeno, ljudski kapital višeg nivoa kvaliteta će stajati na raspolaganju ekonomski razvijenim zemljama, koje će njegovim prijemom dobiti radnu snagu koja zadovoljava njihove potreba, dok će ljudski kapital nižeg nivoa kvaliteta ostajati, manje – više, neiskorišćen u najbližem okruženju. Zemlje u kojima se odvijaju sukobi se ovde javljaju kao kreditori razvijenim zemalja i one, po prijemu izbeglica čije im kvalifikacije odgovaraju, zatvaraju svoje granice. Za to vreme su neposredni susedi prinuđeni da prihvataju veliki broj izbeglica kojima često, bez pomoći međunarodne zajednice, ne mogu da obezbede ni minimum uslova za normalan život.

Prema podacima Međunarodne organizacije rada, obrazovni nivo sirijskih izbeglica je prilično nizak. Svega 3% ih ima visoko (tercijarno) obrazovanje, dok tri četvrtine njih ima obrazovanje do nivoa osnovne škole (ILO, 2014: 19–20). S druge strane, podaci o tražiocima azila iz Sirije u Nemačkoj tokom 2013/14. godine kazuju da je 21% njih prijavilo da ima tercijarno obrazovanje (Aiyar, 2016: 17). Ako ovo uporedimo sa nalazima da 55% izbeglih Sirijaca u Jordanu čine farmeri iz ruralnih oblasti a da su u Libanu uglavnom pripadnici obrazovanije, urbane, populacije i to najčešće iz Damaska i Alepa, koji su tamo radili i pre izbijanja sukoba i koji su nakon toga u Liban doveli i svoje porodice, možemo zaključiti da oni koji imaju visoko obrazovanje ili su dobrostojeći imaju mogućnost da pređu duži put, koji je nesumnjivo povezan s velikim troškovima, i stignu do razvijenih zemalja (Eakin, 2015), koje tim putem dobijaju ljudski kapital višeg nivoa kvaliteta od onog koji je ostao u neposrednom susedstvu. Procena je da velika odstojanja mogu da pređu samo dobrostojeći i oni koji imaju visoko obrazovanje.

Ako uzmemo u obzir podatak da su tokom 2013. god. najveći broj izbeglica (oko šest miliona) primile zemlje koje i same imaju ekonomskih problema – Pa-

kistan, Iran, Liban, Jordan, Turska, Kenija, Čad, Etiopija (UNCHR, 2014: 13), tada možemo zaključiti da je veliki broj onih koji su napustili svoje domove, istovremeno izgubio redovne poslove i prihode i ostao bez imovine, odnosno doživeo nesumnjivi socijalni pad, od kog će se dugo oporavljati. Oni su, horizontalnom pokretljivošću (prinudnim migracijama doživeli, i vertikalni pad na statusnoj lestvici. Od stabilnih pripadnika različitih (tendencijski niže i srednje) klasa, pretočili su se u izbeglice koje se na klasnoj lestvici mogu nalaziti najčešće na pozicijama marginalne klase¹⁰ ili prekarijata¹¹.

Prema podacima iz 2014. većina sirijskih radnika se bavi poljoprivredom, odnosno bili su zaposleni u ličnim uslugama ili u domaćinstvima a manji broj se bavio građevinskim poslovima. Reč je uglavnom o slabo plaćenim poslovima, što je uslovljeno niskim kvalifikacionim kapacitetom izbeglica. Tendencijski, izbeglice traže istu vrstu poslova kojima su se bavili i ranije. Karakteristično je da većina njih radi neformalno, pri čemu 92% nema nikakav ugovor o radu a nešto više od polovine (56%) radi na sezonskim poslovima, odnosno na nedeljnoj ili dnevnoj bazi a samo 23% zarađuje redovne mesečne plate (ILO, 2014: 9).

Ovde treba napomenuti da postoje različiti pogledi u vezi sa značajem vertikalne društvene pokretljivosti za stabilnost savremenog industrijskog društva. S jedne strane, Lipset i Bendiks (Lipset & Bendix, 1959: 7) smatraju da su društva sa visokom stopom pokretljivosti stabilnija od onih sa nižom. Veće razmere uzlazne pokretljivosti omogućavaju pripadnicima nižih klasa da se popnu na hijerarhiji i da stignu na najviše rangirane društvene položaje čime bi se onemogućila kolektivna revolucionarna akcija nižih klasa. S druge strane, Arnold Ros (Rose, 1957: 267–257) smatra da veoma visoka stopa društvene pokretljivosti lako može proizvesti štetne posledice, među kojima naglašava tri: (1) prvo, čak i u rapidnom ekonomskom rastu,

¹⁰ Marginalnu klasu (underclass) čine oni koji su dugotrajno bez posla. Najčešće su to radnici nižih obrazovnih kvalifikacija. Karakteriše ih asocijalnost i neprilagođenost društvu (Miladinović, 2014: 47–68). U uslovima velikih konflikata u marginalnu kasi bi lako mogli da se pretoče oni koji gube status usled prostornog pomeranja i nedostatka radnih mesta ili kvalifikacija na osnovu kojih bi mogli da se uključe na tržište rada u sredinama u koje dolaze, uglavnom u velikim izbegličkim talasima.

¹¹ Prekarijat je u socijalnom smislu vrlo heterogena grupa, ali nju ujedinjuje činjenica da se radi o ljudima koji nemaju stalno zaposlenje sa punim radnim vremenom. Prekarni radnici mogu biti i nekvalifikovani ali i sa najvišim stručnim kvalifikacijama. Karakteriše ih neprestana nesigurnost proistekla iz činjenice da nemaju jasno definisan društveni status niti redovne i ustaljene prihode. Standing nagoveštava da bi prekarni radnici u bližoj budućnosti, upravo zbog neizvesnosti sopstvenog položaja mogli biti pretočeni u društveno opasnu grupu spremnu na različite revolucionarne prevrate (Standing, 2011). Preplavljanje tržišta rada razvijenih zemalja Evrope i Amerike visoko obrazovanim migrantima bi moglo da uzrokuje pojavu oštre konkurencije najobrazovanijih i tendencijsko spuštanje najamnina za visokostručan rad, što bi moglo da uzrokuje njihovo nezadovoljstvo i spremnost na revolucionarnu akciju, čime bi se potencijalno narušila unutrašnja ekonomska, politička i bezbednosna stabilnost tih zemalja.

visoku stopu uzlazne pokretljivosti prati određen nivo silazne pokretljivosti, a oni koji dožive socijalni pad će tražiti da povrate svoj status iracionalnim sredstvima, tu se ističu oni koji propagiraju rasnu mržnju, koji podržavaju demagoge, stvaraju avangardu totalitarističkih partija itd; (2) drugo, klasni sistem koji omogućava veoma široku difuziju kulturnih vrednosti može umnogome žrtvovati neke od tih vrednosti; (3) treće, rapidna društvena pokretljivost rezultira neprilagodljivošću ličnosti¹².

Evidentno je da tokom sukoba veliki broj ljudi doživljava socijalne padove već samom činjenicom da su napustili svoje domove, ostali bez posle, imovine i prihoda. Što je najgore, ovde se uključuju i deca koja su sada isključena iz obrazovanja i koja su neretko primorana na traženje alternativnih izvora egzistencije i planiranja budućnosti.

Javne institucije (obrazovne, zdravstvene, socijalne zaštite i sl.) u zemljama prijema često nisu u stanju da prihvate ogroman broj izbeglica koje dolaze u velikim ta-

¹² S obzirom na globalnu ekonomsku i političku situaciju koja je pratila ekspanziju društvene pokretljivosti na našem prostoru, vezanu za ratnu situaciju i dolazak velikog broja izbeglica iz ratom zahvaćenih područja sa prostora bivše Jugoslavije, u većoj meri su se manifestovale negativne posledice, na koje je ukazivao Ros. Kao što je masovna mobilizacija na izgradnji privredne infrastrukture od 1945. do početka sedamdesetih podstakla rapidnu industrijalizaciju, povećanu stopu privrednog rasta i enormnu pokretljivost, tako je i period od sredine osamdesetih do kraja XX veka bio obeležen obrnutim procesima ekonomskog pada, razbijanja srednje klase, uvećanja nezaposlenosti, smanjenja zaposlenosti, raspadom države i njene vladajuće ideologije itd. To je bio period traženja opravdanja za neuspehe tadašnjeg društvenog sistema. Opravdanja su tražena i nalažena u događajima i pojavama koje bi zrela sociološka ekspertiza pre morala smatrati posledicama nego uzrocima sistemske disfunkcionalnosti i strukturalne neprilagođenosti društva zahtevima industrijskog i urbanog načina života. Odgovori na pitanja o uzrocima krize traženi su u međunacionalnoj i verskoj netrpeljivosti, a rešenja su tražena u integraciji društva na novim, takođe ideološkim osnovama. Stoga su se i pojavili politički apologeti različitih boja i pridobijali sledbenike, što je samo rasplamsavalo haos započet u strukturalnim odnosima. Ideolozi i sledbenici različitih orijentacija su stali u otvoren međusoban sukob. Dalja posledica toga je bila kako raspad morala i uopšte sistema vrednosti, tako i raspad državne zajednice, međunacionalna i verska sukobljenost, rat, razaranje privrede i, iznad svega, socijalna i kulturna neprilagođenost širih kategorija stanovništva (uglavnom ruralnog porekla sa tradicionalnim sistemom vrednosti, naviknutog na agrarni način života i rada, a bez čvršće socijalne utemeljenosti u industrijski način života i rada) novonastaloj situaciji. To je bilo vreme uspona ekstremnih nacionalističkih političkih organizacija koje su svoje uporište imali, između ostalog i u velikom broju onih koji su izgubili svoje društvene pozicije te su racionalizaciju toka događaja nalazili u političkom ekstremizmu. Ovo je bilo vidljivo kako u Srbiji tako i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Analiza izbornih rezultata u Srbiji (28. decembar 2003) pokazuje jaku vezu uspeha Srpske radikalne stranke sa prisutnošću izbeglica u biračkom telu. Regresionom analizom je utvrđeno da povećani udeo izbeglica u biračkom telu za samo 1% povećava izborni rezultat radikala za 0,6%. Isto povećanje učešća izbeglica neutrališe dejstvo porasta prosečnog dohotka za 10%, koji se pokazuje kao faktor slabljenja izbornog rezultata radikala. Generalno se ova stranka pojavljuje kao partija siromašnih, manje obrazovanih, Roma i izbeglica (Milanović, 2004: 10–19). Ovde je delom reč o ljudima koji su doživeli socijalne padove ili koji nisu dobili šansu da naprave karijerne uspone zbog realne političke i ekonomske situacije koja je bila aktuelna duži period unazad.

lasima. Primera radi, u Liban je u prve četiri godine sirijske krize stiglo preko milion izbeglih. Ako uzmemo u obzir da Liban ima oko četiri miliona stanovnika, realno je očekivati da će ta zemlja pretrpeti značajan ekonomski pritisak oko njihovog zbrinjavanja. Tim pre što treba zadovoljiti potreba sopstvenog stanovništva ali i značajnog broja pridošlica. Većina njih su bila deca školskog uzrasta tako da se sada kao jedan od prioriternih problema, pored obezbeđivanja hrane, vode i zdravstvene zaštite, pojavljuje obezbeđivanje nastavka njihovog školovanja. Problem je u tome što su lokalne škole uvek projektovane prema očekivanom broju dece, tako da one nemaju niti kapacitet niti resurse da prime vidno veći broj đaka, a nema ih ni nacionalni prosvetni sistem zemalja prijema¹³.

Rezultat toga je da je ogroman broj sirijske dece ostao van procesa redovnog školovanja. Problem dobija na ozbiljnosti činjenicom da sirijska kriza traje već godinama. Tačan broj dece koja nisu obuhvaćena obrazovanjem nije precizno utvrđen ali po procenama UNHCR, od novembra 2014. (REACH, 2014: 6–7) za oko 420.000 sirijske dece školskog uzrasta treba obezbediti pristup školovanju. Veliki broj njih je van škole dve godine ili duže. Podaci iz maja 2015. su nešto precizniji i prema njima je samo u Turskoj bilo 200.500 izbegličke dece u procesu školovanja dok je duplo više njih bilo van školskih aktivnosti (394.049). U Libanu je situacija bila još teža s obzirom na to da je školovanjem bilo obuhvaćeno 119.389 dece dok je van škole bilo njih 285.661. U ostalim zemljama (Jordan, Irak i Egipat) situacija je povoljnija jer je više dece bilo u školi nego van nje, mada je i tamo bilo dosta dece van školovanja (3RP, 2015: 5). U prvoj polovini 2015. godine ukupno je bilo van škola 752.000 sirijske dece školskog uzrasta što je 57% ukupnog broja dece u regionu (Beste, 2015: 2).

Po novijim izvorima, aprila 2016. je bilo 916.000 dece van škola (56%), što je za 9% više u odnosu na prethodnu godinu (3RP, 2016: 7). Reč je o 62% dece koja se nalaze u zemljama regiona. Od toga ih je najviše u Libanu gde je čak 78% izbegle dece (od 390.000 dece) van procesa školovanja. Protokom vremena uvećavao se kako broj dece izbeglica koja su dobila pristup obrazovanju tako i broj dece koja istim nisu bila obuhvaćena. Štaviše, broj dece koja su ostala van škola se duplirao za nešto više od dve godine (od avgusta 2013 do decembra 2015 (UNHCR, 2015: 2).

Prekid obrazovanja je samo jedan element u procesu socijalnih padova koji se produžava intenziviranjem krize i koji nanosi nesagledive posledice budućnosti dece. Dugoročna nemogućnost školovanja otvara prostor pojavi dečjeg rada koja je ovde poprimila epidemijske karakteristike. Prema nalazima UNHCR-a i Save the Chil-

¹³ Problem je utoliko veći što je Sirija imala razvijen i razuđen obrazovni sistem. Osnovno obrazovanje je bilo obavezno i besplatno a školovanjem je bilo obuhvaćeno oko 8 miliona dece (4 miliona je upisano na prvi stepen osnovnog obrazovanja, 1–4 razred, drugi stepen, 5–9 razred, pohađalo je oko 1,4 miliona a srednje obrazovanje oko 2,3 miliona đaka) (Bacci, 2009 1–8).

dren procenjuje se da je nešto manje od polovine izbegličke dece u Jordanu radilo. Slični podaci su utvrđeni i u Libanu i Turskoj. U većini slučajeva deca se uključuju u poljoprivredne radove ili postaju žrtve lovaca na glave različitih profila. Prema nekim nalazima deca u Libanu i Jordanu starosti od 12 godina su se uključivala i u mnogo teže oblike radne eksploatacije, uključujući i rad od preko 12 sati dnevno za dnevnicu od 2,5–5\$. Pored toga su neprestano izloženi trafikerima i ostalim kriminalcima. Odsustvo školovanja daje vetar u leđa za približavanje mladih ljudi radikalizovanim grupama kao što je ISIS (Watkins & Zyck, 2014: 2). Ovo je posebno uočljivo u Libanu.

Zvono za uzbunu predstavljaju i prinudni maloletnički brakovi čiji je evidentiran porast narastao za oko 25% u periodu 2013–14. godine. Primetno je da su na brakove uglavnom prinuđene maloletne devojčice a da su njihove mladoženje često od njih stariji i po 15 i više godina. Postoji očigledna veza između dečjeg rada, ranih brakova i isključenosti iz procesa školovanja. Prekidom školovanja raste rizik da deca budu ubačena na tržište rada, odnosno usmerena ka prinudnom braku¹⁴ (Davis & Alchukr, 2014: 7).

Jedan od krupnih problema prinudnih migracija je u tome da se među migrantima nalazi i značajan broj lica koja ne poseduju lična dokumenta te nisu u stanju da dokažu sopstveni identitet. Među njima ima onih koji su, iz raznih razloga, tokom svoje izbegličke odiseje ostali bez istih, bilo da ih nisu poneli ili da su ostali bez njih tokom svog putovanja. U svakom slučaju, lice bez dokumenata ima nedefinisan status, ono, pored toga što ne može da dokaže svoje državljanstvo i identitet, nema mogućnost uključivanja u regularne tokove vezane za slobodu kretanja, za traženje i nalaženje posla, dobijanje smeštaja, humanitarne pomoći i ostvarivanje ostalih prava. Takvi najlakše postaju žrtve trgovaca ljudina s obzirom da su, direktno ili indirektno, prinuđeni da, na usputnim stanicama, prihvataju rad na crno i za minimalnu nadoknadu a neretko i poslove s one strane zakona. Dodatni problem čini i to da se migrantima priključuju i pripadnici ekstremističkih organizacija koji imaju nameru da lakše uđu u zemlje koje primaju migrante te da tamo organizuju svoje subverzivne aktivnosti (Besenyő, 2015: 5–20; Sommerfelt & Taylor, 2015: 1–8).

Na osnovu prethodnog, možemo zaključiti da prinudne migracije pokreću velike lomove u društvenoj strukturi. Veliki broj ljudi gubi stečene društvene statuse,

¹⁴ Među Sirijcima je uobičajeno da u brak ulaze mladi s tim da se žene iz seoskih porodica ranije udaju od žena iz grada i višeg obrazovanja. Iako je zakonski regulisana donja granica ulaska u brak, koja za muškarce iznosi 18 a za žene 17 godina, smatra se da je prihvatljiva starost za muškarce 15 a za žene 13 godina. Nije neuobičajeno da muškarci budu stariji 10 – 15 godina. U praksi je bilo uobičajeno da se devojke iz bogatijih porodica udaju ubrzo po završetku univerzitetskih studija a da je za muškarce, pored toga, potrebno i da nađu posao kako bi mogli da izdržavaju porodicu. Brakove obično ugovara porodica i prethodi im formalna veridba. Poligamija, iako je legalna, nije česta. Jednim istraživanjem je utvrđeno da u poligamiji živi 9% urbanih i 16% ruralnih muškaraca (Davis & Alchukr, 2014: 7).

napušta mesta stalnog boravka i ulazi u potpuno nove društvene sredine u kojima počinje život iz početka. To znači da prinudne migracije za sobom povlače veliki broj socijalnih problema koji zahtevaju hitnu akciju ne samo društava u koje dolaze izbeglice i interno raseljena lica već i šire međunarodne zajednice. Onima koji su pod pritiskom napustili svoje treba omogućiti osnovne uslove za normalan život i za integraciju u društva u koja su došli odnosno u društva koja su spremna da ih prihvate. U tom smislu je posebno važna briga o najmlađima kako ne bi pali pod uticaj destruktivnih snaga. Stoga je bitno otvoriti šanse za uključivanje dece u obrazovni proces a odrasle u proces rada i, naravno, pri tome treba uzeti u obzir i njihove kvalifikacije. Rešavanje svih ovih pitanja nije jednostavno i ono zahteva vreme i ogromne materijalne i druge resurse. S druge strane je potrebno uložiti ogromne napore kako bi se sprečilo političko nasilje koje pokreće prinudne migracije.

Literatura

- Acemoglu, D. and Autor, D. (2011): *Lectures in Labor Economics*. Massachusetts Institute of Technology <http://economics.mit.edu/files/4689>
- Aiyar, S. (et all). (2016): *The Refugee Surge in Europe: Economic Challenges*. International Monetary Fund, January.
- Bacci, A. (2009). *Syria & Higher education: a Battle to Be Overcome, Daoonline*. pp. 1-8. <http://www.daonline.info/public/foto/Syria%20&%20Higher%20Education.pdf>
- Besenyő, J. (2015). Not the Invention of Isis: Terrorists Among Immigrants. *Journal of Security and Sustainability Issues*, Vol. 5. No. 1. pp. 5-20. [http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2015.5.1\(1\)](http://dx.doi.org/10.9770/jssi.2015.5.1(1)).
- Beste, A. (2015). *Education provision for Syrian refugees in Jordan, Lebanon and Turkey: Preventing a "Lost Generation"*. UNU – GCM, May to July 2015. <https://i.unu.edu/media/gcm.unu.edu/publication/2352/AliceBestePolicyReport2015EducationRefugeesFinal.pdf>
- Bolčić, S. (1995). *Izmenjena sfera rada*, u Bolčić, S. (ur): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- CIA. (2016): *The World Factbook: demographic statistics* <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>
- Davis, R. and Alchukr, R. (2014). *Refuges from Syria*. Cultural Orientation Resource Center.

- Deng, F. M. (1997). *Guiding Principles of Internal Displacement, Introduction – Scope and Purpose add. 2*. Report of the Representative of the Secretary-General, Mr. Francis M. Deng, submitted pursuant to Commission resolution 1997/39. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G98/104/93/PDF/G9810493.pdf?OpenElement>
- Eakin, H. (2015). The Terrible Flight from the Killin”. *The New York Review of Books*, October 22. <http://www.nybooks.com/articles/2015/10/22/terrible-flight-killing/>
- Fairchild, H. P. (1914). *Immigration: A World Movement and Its American Significance*. New York: The Macmillan Company.
- IEP. (2015). *Global Terrorism index 2015*. Sidney: Institute for Economics & Peace, 36. p. 59.
- ILO. (2014). *Assessment of the Impact of Syrian Refugees in Lebanon and Their Employment Profile 2013*. Beirut: International Labour Organization, Regional Office for the Arab States. <https://data.unhcr.org/syrianrefugees/download.php?id=8920>
- Kanbur, R. and Rapoport, H. (2005). Migration selectivity and the evolution of spatial inequality. *Journal of Economic Geography*, 5(1), 43-57.
- Kraly, E. P. (2015). The Demography of Refugee and Forced Migration: The Place of Population Geography. *International Conference on Population Geographies, Opening Plenary Session*. Brisbane: The University of Queensland. https://www.gpem.uq.edu.au/docs/qcpr/ICPG2015_Plenary1_EllenPercyKraly.pdf
- Kunz, E. F. (1973). The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forms of Displacement. *International Migration Review*, vol. 7 no. 2. New York: Center for Migration Studies.
- Lipset, S. M. and Bendix, R. (1959). *Social Mobility In Industrial Society*. Los Angeles: University of California press.
- Lukić, V. (2005). *Izbegličke migracije iz Bosne i Hercegovine u Beograd*. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“ Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Mason, O. T. (1894). Migration and the Food Quest: A Study in the Peopling of America. *American Anthropologist*, Vol. 7, No. 3 (Jul., 1894), pp. 275-292.
- Miladinović, S. (2014). Deklasirani ili na margini društvene strukture?. *Sociološki pregled*, vol. XLVIII (2014), no. 1, str. 47–68.
- Milanović, B. (2004). Ko je glasao za radikale? Beograd: *Prizma*, Centar za liberalno – demokratske studije, januar, str. 10–18.
- Petersen, W. (1958). A General Typology of Migration. *American Sociological Review*, Vol. 23, No. 3 (Jun), pp. 256–266.

- REACH. (2014). *Barriers to Education for Syrian Refugee Children in Lebanon. Out of School Children Profiling Report*. REACH, November 2014. http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/reach_lbn_report_syriacrisis_outofschoolchildrenprofiling_nov2014.pdf
- Ravenstein, E. G. (1889). The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. 52, No. 2 (Jun., 1889), pp. 241-305.
- Rose, A. M. (1957). *Sociology: The Study of Human Relations*. New York: Alfred A. Knopf.
- Schultz, T. W. (1972). Human Capital: Policy Issues and Research Opportunities. *Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 6, Human Resources*. New York: National Bureau of Economic Research. pp. 2-11. <http://www.nber.org/books/schu72-1>
- Schultz, T. W. (1982). *Investing in People: The Economics of Population Quality*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Sommerfelt, T. and Taylor, M. B. (2015). *The big dilemma of small soldiers: recruiting children to the war in Syria*. The Norwegian Peacebuilding Resource Centre, Report, February .
- Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.
- Stanković, V. i Đorđević, Lj. (2011). Popis 2002: Izbeglice u Srbiji, u Penev, G. (ur): *Migracije, krize i ratni sukobi na Balkanu s kraja 20. veka*. Beograd: Društvo demografa Srbije DemoBalk.
- UNHCR. (2010). *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*. Geneva, article 1. p. 14. <http://www.unhcr.org/3b66c2aa10>
- UNHCR. (2014). *Protecting refugees & The Role of UNHCR*, October, p. 13.
- UNHCR. (2016). *Syria Regional Refugee Response*, 23. 10. 2016. <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/regional.php>
- UNICEF. (2015). *Syria Crisis, Education Fact Sheet, Five years of Crisis and Conflicts*, <http://www.ineesite.org/en/resources/syria-crisis-education-fact-sheet-five-years-of-crisis-and-conflict>
- Watkins, K. and Zyck, S.A. (2014). Living on hope, hoping for education. *The Failed Response to the Syrian Refugee Crisis*. London: ODI.
- 3RP. (2015). *Regional Refugee and Resilience Plan 2015-2015*. Regional Monthly update - May 2015. <http://www.3rpsyriacrisis.org/wp-content/uploads/2015/07/3RP-Regional-Dashboards-May-2015.pdf>
- 3RP. (2016). *The Regional, Refugee and Resilience Plan, in Response to the Siria Crisis*. Mid-year report, june 2016. <http://www.3rpsyriacrisis.org/wp-content/uploads/2016/09/3RP-Mid-year-Report-Final.pdf>

Slobodan M. Miladinović

FORCED MIGRATIONS AND THEIR SOCIAL IMPLICATIONS

Summary: *The subject of this paper are forced migration that may be running out of application of physical force by other social actors (social groups, people, government, legal and illegal armed formations and so on). In recent years there has been an increasing trend in the number of forced migrants left their homes under pressure from the armed conflict. Certain social forms of the forced migration are amended with the increasing number of migrants. Altered patterns of forced migration placed new problems on the agenda. The aim of this paper is to point out some of the key results of contemporary forced migration, among which will be a special emphasis on issues related to the issue of structural changes (social status falls) that occur when people leaving the place of residence.*

Key words: *migration, refugees, social fall, education, human capital*

Nada G. Novaković
Institut društvenih nauka
Beograd

Marija D. Obradović
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd

MIGRANTI, DRUŠTVENI POKRETI I SOLIDARNOST¹

Apstrakt: U radu se istražuju najvažnije karakteristike odnosa savremenih društvenih pokreta, institucija i elita prema migracijama, posebno u Evropi koja je željeno odredište većine migranata. Objašnjenje tih pojava, njihov opis i razumevanje zahteva interdisciplinarnan pristup. Sociologija, ekonomija i politikologija u tome imaju značajno mesto. Autori polaze od teze da su savremene migracije logična posledica krupnih globalnih i geopolitičkih promena koje utiču i na događanja u EU i u zemljama na periferiji Evrope. Odnos prema migrantima je društveno i istorijski determinisan, a najvažniji uticaj na politiku prema aktuelnim migracijama imaju najmoćnije zemlje kapitalističkog centra. Društva na poluperiferiji sistema, posebna ona koja su izvan EU, imaju malu društvenu moć da samostalno kreiraju migrantsku politiku. Srbija je zemlja na „balkanskoj ruti“, izvan EU i na poluperiferiji svetskog kapitalističkog sistema. Njen odnos prema migracijama odlučujuće je determinisan stranim faktorima, dok je značaj domaćih društvenih pokreta marginalan. U prvom delu teksta autori navode najvažnije uzroke i posledice neoliberalnog koncepta globalizacije u zemljama kapitalističkog centra i polu-periferije (rast ekonomskih, političkih, socijalnih, verskih, etničkih i regionalnih nejednakosti i sukoba). U drugom delu je sociološka i politikološka analiza društvenih pokreta u Evropi (društvene vrednosti, stepen organizovanosti, uticaj na politički i društveni život). Treći deo sadrži rezultate istraživanja odnosa desnih i levih društvenih pokreta i političkih stranaka prema aktuelnim migracijama. Na kraju autori zaključuju: migrantima su najčešće uskraćeni pravo na život, sloboda kretanja i solidarnost. To nisu samo „evropske“ već su i civilizacijske vrednosti.

Ključne reči: društveni pokreti, migranti, solidarnost, sloboda kretanja, sukobi.

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektima „Srukturane, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije“ (broj 179039) i „Tradicija i transformacija – istorijsko nasleđe i nacionalni identiteti u Srbiji u 20. veku“ (broj 47019), koje finansira MNTR za period 2011–2014.

Uvod

Aktuelne migracije su masovne, interkontinentalne, kompleksne, izazvane brojnim istorijskim, kulturološkim, geostrateškim, političkim, grupnim i pojedinačnim faktorima. Svojom dinamikom, širinom i posledicama koje izazivaju one su otkrile ranjivost koncepta Evropske unije, a koja je i sama rezultat globalizacije. U tekstu se polazi od hipoteze da su migracije logična, prirodna posledica krize neoliberalnog kapitalizma, geostrateških i klimatskih promena. Interdisciplinarni pristup analizi, opisu i objašnjenju navedenih pojava je nužan, da bi se bolje razumele priroda migracija i njihove posledice u sredinama iz kojih kreću i u koje stižu. Tom cilju služe rezultati istraživanja iz različitih naučnih disciplina (ekonomije, istorije, demografije, politikologije, sociologije i statistike). Odnos društvenih pokreta, elita i građana prema migracijama se istražuje na slučaju Evrope i Evropske unije, koje su glavno odredište migranata. Postoje raznovrsna tumačenja uzroka migracija. Jedni autori naglašavaju odlučujuću vezu između katastrofa i migracija (Katunarić, 2014: 297). Drugi su skloni da izdvoje značaj geostrateških faktora i ekonomske moći za nastanak masovnih migracija (Tajmić, 2015:27; Степић, 2016:20). Treći razmatraju vezu ekoloških promena i migracija (Šiva, 2003: 156–160). U sve brojnijim radovima se pominje uticaj civilizacijskih, kulturoloških i verskih razlika na pokretanje migracija (Konatar, 2014:274, 275; Степић, 2016: 20, 29). U ovom tekstu autori polaze od teorije kapitalizma kao svetskog sistema (Immanuel Wallerstein), tj. da mesto društva u strukturi savremenog kapitalističkog sistema odlučujuće determiniše odnos prema migracijama. Od karaktera i moći društvenih pokreta i elita zavisi i stepen izražene (ne)solidarnosti sa migrantima.

Posledice neoliberalne globalizacije kapitalizma

Suština neoliberalnog kapitalizma i savremene globalne ekonomske krize se različito tumače. Na jednoj strani su oni koji uopšte ne smatraju da je reč o krizi kapitalizma kao sistema. Za njih ekonomska kriza od 2008. godine nije posledica neoliberalne globalizacije, već samo jedna od epizoda u razvoju, koja ne dovodi u pitanje kapitalizam kao sistem. Na drugoj su oni koji u neoliberalnoj koncepciji kapitalizma i njegovoj globalizaciji vide glavni uzrok globalne ekonomske krize. Reč je o sistemskoj krizi, a pre svega američkog tipa kapitalizma (Dušanić, 2009:67, 69). Stoga ovi drugi autori ukazuju na višedimenzionalnost svetske krize (ekonomska, politička, moralna, finansijska, politička). Oni u svojim radovima dokazuju da je rast nejednakosti, siromaštva, masovna nezaposlenost i iscrpljivanje ljudskih i prirodnih resursa logična posledica takvog razvoja. Štaviše, oni su skloni da u osnovnim postulatima neoliberalizma (sveopšta vera u samoregulišuće delovanje tržišta, libe-

ralizaciju, deregulaciju, privatizaciju i sl.) vide ideologiju moćnih država, i svetskog kapitala, u cilju sticanja profita, a na račun nižih klasa i slojeva i nerazvijenih država i regiona (Katić, 2009: 55, 56). Stoga oni naglašavaju da globalizacija nije bila u korist većine stanovništva sveta, a dovela je i do krupnih ekoloških problema i katastrofa. Globalizacija tog tipa nije otklonila potrebu za postojanjem nacionalne države (Volf, 2003:315). Vandava Šiva je u tom smislu istakao da međunarodne institucije (STO, SB i MMF) pokušavaju da izgrade, na Jugu i zemljama Trećeg sveta, „enviromentalni i ekonomski aparhejd” (Šiva, 2015: 150).

Jedna od najkrupnijih posledica neoliberalne globalizacije kapitalizma je rast nejednakosti u razvijenosti pojedinih zemalja, ali i bogatstva pojedinaca, klasa i slojeva. Istraživači koriste različite pristupe i metode za merenja nejednakosti, ali većina ih zaključuje da su se one poslednjih decenija uvećale. Toma Piketi je pratio nejednakosti u raspodeli dohotka od rada i kapitala u SAD, V. Britaniji i Francuskoj tokom 20. veka. Zanimljivi su njegovi zaključci: 1. prosečne zarade u SAD, i u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama su decenijama stagnirale i značajno zaostajale za rastom privrede i dohotka od kapitala; 2. Rast nejednakosti je enorman zbog zarada najbolje plaćenih supermenadžera; 3. Kod merenja nejednakosti u dohocima i bogatsva nužno je uzeti nasleđeno bogatstvo, koje je značajnije od stečenog i 4. Najveću korist od privrednog rasta imali su pojedinci koji čine 1% i 10 % najbogatijih, a većina stanovništva je sve više siromašila (Piketi, 2003: 339, 341, 357, 439).

Drugačiji metod merenja nejednakosti i siromaštva u svetu primenio je Branko Milanović. On je dokazao da su porasle nejednakosti i siromaštvo u svetu. U prvom planu su njegove analize ekonomskih (dohodovnih) nejednakosti između pojedinih zemalja. One su od 1990–2008. godine, po mišljenju Milanovića, dva puta više rastle nego nejednakosti unutar pojedinih zemalja. Stoga on pominje pojam „lokacijske rente” i „lokacijske kazne”, za ljude koji su rođeni u najrazvijenijim i nerazvijenim državama i regionima. U tome se vidi i jedan od uzroka svetskih migracija. Naime, Milanović zaključuje da je lokacija i klasna pripadnost roditelja u 80% odlučujući za mesto pojedinca na dohodovnoj skali (Милановић, 2012: 105, 106).

Prema podacima Credit Suisse globalna piramida bogatstva izgleda ovako: svega 0,7% svetskog odraslog stanovništva (32 miliona) poseduje 41,0% svetskog bogatstva. Sledećoj skupini od 7,7% stanovništva (361 milion ljudi) pripada 42,3% svetskog bogatstva. Svega 13,7% bogatstva pripada 22,9% stanovništva (1.066 miliona). Na dnu piramide je 68,7% stanovništva (3.207 miliona) sa svega 3% svetskog bogatstva (prema Dušanić, 2016:139).

Nakon 1990. godine desile su se ogromne promene u ekonomskoj, vojnoj i političkoj moći na globalnom nivou. Umesto unipolarnog sveta na sceni su novi igrači (Rusija, Kina, Indija) (Николић, 2015:101–103). Svoj hegemon položaj SAD brani

svim sredstvima. Aktualna učešća u ratovima na Bliskom istoku, a ranije u „egipatskoj revoluciji” i „turskom proleću” su sa ciljem ovladavanja energetskim izvorima i putevima i kontrolom najvažnijih mora i kopnenih površina (Конатар, 2014: 265, 270). Pri tom dolaze u sukobe sa konkurentima, a uz direktne ratove koriste i „posredničke” (Тажих 2015:22). Od 1945. godine SAD su učestvovala u 301 oružanom sukobu u svetu (Komazec 2014:20). Jedna od posledica toga su i masovne migracije. Prema UNHCR na Balkanskoj ruti je 95% mgranata koji dolaze sa zaraćenih područja Bliskog istoka, severne Afrike i Avganistana (Арацки 2016: 47).

Evropska unija i kriza identiteta

Aktuelne migracije su, pored ostaloga, svojom pojavom, dinamikom, širinom i posledicama potvrdile da postoji sistemska kriza Evropske unije, ali su je one i produbile. Ovde se osvrćemo na suštinu demografske, ekonomske, monetarne, institucionalne, političke, bezbednosne i krize društvenih vrednosti EU.

Demografska kriza EU traje već decenijama. Oгледа se u starenju stanovništva, smanjenju radnog kontingenta, produženom trajanju života, smanjenju udela mlade generacije, rastu prosečne starosti stanovništva i broja starijih građana od 65 i više godina. Prema podacima UN u 2013. godini EU je imala 507 miliona stanovnika. On će 2050. godine biti 526 miliona. To je spor rast, na koji utiče i niska stopa fertiliteta (broj rođene dece po ženi). Ona je u EU kao celini 1,6, tj. ispod svetskog proseka i stope za prostu reprodukciju. Najviša je u Irskoj (2,07) i Francuskoj (2,00). Nemačka ima izrazito nisku stopu fertiliteta (1,36), što je slično Letoniji, Portugaliji, Mađarskoj, Rumuniji, Austriji i Sloveniji. Njima sledi pad ukupnog broja stanovnika. Istovremeno je u EU udeo starijih od 65 i više godina 18,9%. Najmanji je u Irskoj (13%), a najveći u Italiji (21,7%). Slično je u Nemačkoj (21,0%) i u Grčkoj (20,9 %). Postoji trend smanjenja radnog kontingenta stanovništva (15–64 godine), što se može samo delimično nadoknaditi migracijama. U Nemačkoj živi više od 10 miliona stranaca, a svake godine joj nedostaje 200.000. U 2015. godini Nemačka je primila 1,1 milion mgranata. Ni to nije dovoljno da se spreči pad broja stanovnika, koji će 2050. godine iznositi 11 miliona tj. ukupan broj stanovnika će biti 71 milion (Grčić, 2011:8; UN, 2015).

Ekonomska kriza u EU ima i svoje posebnosti. Postoje velike nejednakosti u razvijenosti (BDP) između starih i novih članica, zemalja centra i periferije, istoka i zapada, zaduženih i onih koje to nisu, članica „euro zone” i država koje joj ne pripadaju. Po svojoj ekonomskoj moći ističe se Nemačka, a po slabij ekonomiji države evropske periferije, pežorativno nazvane PIGS (Portugalija, Italija, Španija i Grčka). Ove druge su slabo razvijene, prezadužene i odavno u „dužničkom” ropstvu. Politika „štednje”

nametnuta od međunarodnih kreditora (MMF, ECB I EK) doprinosi njihovom daljem propadanju i raslojavanju. Stopa rasta EU je ispod svetskog proseka i skromna je (2011 godine 1,5% a 2014. godine 1,0%) (Komazec, 2014:4). Nejednakosti su i u visini budžetskog deficita i javnog duga, takve da je od proseka EU grčki bužetski deficit dvostruko veći, a spoljni dug premašuje prosek za više od 3 puta (Komazec, 2014:33). Zbog zajedničke monete (evro zona broji 17 članica EU) PIGS ne mogu da vode samostalnu monetarnu i ekonomsku politiku. Ista moneta za privrede različite snage znači stalno prelivanje dobiti u korist najrazvijenijih, a dalje nazadovanje najslabijih zemalja (Radonjić, Zec: 2, 4, 6; Becker, Jager: 47, 51, 53). Pored toga, EU nema zajedničku i jedinstvenu fiskalnu politiku. To je posledica njene institucionalne nedovršenosti, tj. integracija „odozgo prema dole”.

Institucionalna i politička kriza EU vode poreklo iz njenih samih temelja, načina na kojima je građena i ciljeva kojima je posvećena. Evropski savet je formalno nadnacionalno telo, a čine ga šefovi država članica i predstavnici vlada. Ne odgovara predstavničkom telu, osim što povremeno podnosi izveštaje. Štaviše, postoji podela moći i rivalitet između njega i Evropskog parlamenta. Savet predlaže predsednika i članove Evropske komisije, tj. izvršni organ EU. Parlament se o tom izjašnjava, ali nema stvarni uticaj na njihov rad. Većina zakonodavnih odluka i inicijativa izmeštena je u Evropsku komisiju i Savet. Njen predsednik je u suštini „predsednik” EU. Evropska komisija je telo koje nije izabrano neposredno od nijednog građanina članica EU. Svejedno, odluke koje donosi se nameću svima. Evropski parlament niti institucionalno niti stvarno ne donosi glavne zakonodavne odluke, a nema kontrolu nad onima koji o tom neformalno odlučuju (Radić-Milosavljević, 2015:51, 53; Kovačević, 2015:25, 34, 40). Način odlučivanja u EU je komplikovan, a u stvarnosti je zaobiđen *ad hoc* sastancima i odlukama političara najmoćnijih zemalja. Migrantska kriza je postala jedan od uzroka obnove nacionalna državae u EU (Симеуновић, 2015: 133). Otuda i ocene da ova regionalna zajednica pati od „demokratskog deficita” (Vučković, 2013:5; Marović, 2015:89, 94).

Migrantska kriza je na svetlo dana iznela svu ranjivost bezbednosne politike EU. Ona je, zajedno sa politikom azila, prenetna na nadnacionalne nivoe odlučivanja. Kriza je potvrdila nedovršenost EU kao federacije i nedostake vezanosti za najjaču svetsku vojnu silu (SAD) i protivrečnu ulogu u NATO-u. Nacionalni interesi najmoćnijih (Nemačke, Francuske, Velike Britanije) su različiti i one su na razne načine, pa i vojno, uključene u ratna zbivanja na prostorima iz kojih dolaze migranti.

Evropska zajednica je nastala kao proizvod globalizacije, u kojoj je neoliberalni kapitalizam dosledno razvijen. Njen prvi korak nastajanja, stvaranje zajedničkog tržišta, predstavlja dosad najveće dostignuće. Pokušaji da se stvori zajednica „evropskih”

građana, multikulturno društvo², projekat „mira i bezbednosti”, demokratije, vladavine prava, prosperiteta pojedinca i društva ostali su ograničenog dometa. Zvanično se širila kao zajednica koja štiti ljudska prava, prava pojedinca i manjina, razvija demokratiju i demokratske vrednosti, solidarnost, prosperitet i uspešan ekonomski razvoj i u svetu širi te vrednosti. Svojim odnosom prema novopridošlim migrantima EU je pokazala da je i u bezbednosnoj krizi, tj. da je „nedovršena federacija”, koja ne može da zaštiti pomenute vrednosti i bezbednost građana.

U stvarnosti, EU se suprostavlja globalizaciji, a čija je jedna od posledica „migrantska kriza”. Ona ne priznaje demokratsko odlučivanje građana (referendum) niti neposredno odlučivanje. Njene institucije sistemski zaobilaze volju naroda i građana kod donošenja najvažnijih odluka. Nacionalno se, u ime evropskih vrednosti, ignoriše a nacionalna država deterritorijalizuje i desuverenizuje (Ђурић, 2012:41). Neuspešan je i pokušaj da se EU promovise kao faktor stabilnosti i mira u regionu i svetu. Dosadašnja praksa je potvrdila njenu izrazitu zavisnost od SAD, kao glavnog faktora NATO-a. U ime održavanja mira, prevencije ratnih rizika i sukoba, zaštite ljudskih prava, sve se češće pribegavalo podgrevanju bezbednosnih rizika, raspirivanju mržnje i učestvovanju u ratnim sukobima.

Globalna ekonomska i migrantska kriza su doprinele usponu desnih društvenih pokreta i političkih partija u svetu, posebno u Evropi. Njihov uticaj na nacionalnom i regionalnom nivou je različit, što zavisi od istorijskih, ekonomskih, kulturnih, verskih, političkih i drugih okolnosti. Većina njih se opredelila i za vaninstitucionalne i institucionalne načine delovanja. Desne političke partije su ostvarile značajan uspeh na izborima za nacionalne i Evropski parlament. U periodu 2009–2014, najveći uspeh zabeležio je Nacionalni front u Francuskoj (NF sa Marine le Paine) sa 25% glasova. Iznenadan uspeh ostvarila je Partija za nezavisnost Ujedinjenog Kraljevstva (Najdžel Faraž, UKIP) sa 27,0% glasova. Slobodarska partija u Austriji (FPO, lider Hans Kristijan Strahe) sa 22% i Narodna stranka u Švajcarskoj (SVP, Kristof Bloher je lider) koja je osvojila 30%. Zapažen je i uspon na političkoj sceni Danske narodne partije sa osvojenih 12% glasova (liderka Pija Kyersgard) i i Jobik-a u Mađarskoj, za kojeg je glasalo 17% birača (na čelu je Gabor Vona) (Stojiljković 2014: 137–139). Oni se obraćaju mladima, NKV radnicima koji su ostali bez posla, nezaposlenima i marginalnim grupama. Gabor Vona je izjavio: „Nećemo migrante, Mađarska pripada Mađarima”, a Marine le Pen: „Moj cilj je

² Smatra se da će multikulturalizam sprečiti pojavu konzervativnog nacionalizma. Prema tumačenju Z. Stojiljkovića: „Multikulturalizam se bazira na prihvatanju raznolikosti političkih zajednica, zasnovanim na jeziku, kulturnim i rasnim razlikama. No, ono što posebno karakteriše multikulturalizam jeste uverenje da različite (manjinske) grupe imaju, umesto mehanizama dobrovoljne asimilacije i integracije, pravo na poštovanje i priznanje i očuvanje svojih kulturnih specifičnosti” (Stojiljković, 2011: 109).

uništiti Evropsku uniju, ne Evropu". Najveći uspeh evropske desnice je to što su na izborima 2014. za Evropski parlament postali najjača grupacija, sa 214 poslaničkih mesta od ukupno 751 (Stojiljković, 2014:151).

Najvažnije vrednosti za koje se zalaže „ekstremna desnica” su sledeće: strah za sudbinu, slabljenje i propast svoje nacije/naroda/etniciteta; protiv evropskih integracija; povratak nacionalnoj državi; napuštanje evra i korišćenje nacionalne monete; negiranje prava manjina (imigranata, nehrišćanskih pripadnika LGBT), a posebno islamske veroispovesti; odbacivanje multikulturalizma a povratak hrišćanskim i evropskim vrednostima; separatizam; rasizam i ksenofobija (Mladenović, 2014:160). U pojedinim sredinama ovi pokreti i partije imaju i svoje posebne zahteve. Na nacionalnom i globalnom nivou nema protivteže desnim pokretima, tj. nedostaju jake leve partije i pokreti. Levica je fragmentirana i podeljena na tradicionalnu i novu levicu (umerenu ili radikalnu) (Bakić, 2013:55–59). Prva je kapitulirala pred snagama neoliberalnog kapitalizma. Druga je idejno, politički i organizaciono slaba, nemoćna da mu se ozbiljnije suprostavi (Ružica, 2013:17). Njeni pripadnici se zalažu za toleranciju, solidarnost i poštovanje prava manjinskih grupa.

(Ne)solidarnost građana i elita sa savremenim migrantima

Odnos prema migrantima je veoma različit. Što su razlike u kulturnim obrascima, načinu života, konfesiji kojoj pripadaju domaće i doseljeno stanovništvo veće, to su sukobi češći. Dodatni faktor koji ih podstiče jeste gubitak već dostignutih socijalnih prava i pad životnog standarda domaćeg stanovništva.

Tokom poslednje decenije u Francuskoj je zabeležen veliki broj protesta protiv građana stranog porekla. U prvom redu one su usmerene prema prvoj i drugoj generaciji imigranata, koji su došli iz bivših kolonija. Kasnije su na red došli građani iz novih članica EU, a potom i novi migranti sa Bliskog istoka i iz Afrike. U javnosti su posebno zabeleženi slučajevi sukoba policije i omladine u tzv. „nesigurnim kvartovima” Pariza i drugih gradova (Filipović, 2015:301). Državni organi reda su bili veoma oštri prema omladini rođenoj u Francuskoj, najčešće nezaposlenoj, slabo obrazovanoj i višestruko isključenoj iz društvenog života. Bilo je i otpora, zabrana i zakona o nošenju odeće, za koju se smatra da je neprikladna (burke, hidžab). Segregacija je nastupila i u školskom sistemu, a žrtve ksenofobije su, i to u vreme socijaldemokrata na vlasti, pripadnici manjina, koji su rođeni u Francuskoj. Mnogi Romi su deportovani u druge zemlje (Јанковић, 2010:242). Najzad, po učestalosti i intezitetu ističu se otpori, demonstracije i javni sukobi sa aktuelnim migrantima. Podsticaj za to otvoreno je dolazio sa vrha Nacionalnog fronta, ali i teroristički napadi u Parizu (Milošević, Karanović i Mitrović: 2015).

Desničarski pokreti u Švajcarskoj, Belgiji i Holandiji nisu toliko uticajni kao u Francuskoj. U februaru 2014. godine Švajcarci su se na referendumu izjasnili za stroge kvote za ulazak građana iz EU. Kasnije su burno reagovali na nove talase migranata. U februaru 2016. godine PEGIDA (Alijansa protiv islamizacije Nemačke) je organizovala proteste protiv islama u 14 država širom EU (Tanjug, 6. 2. 2016). U Italiji je Liga za sever tražila obustavu imigracije, napuštanje EU i evra. Nešto manjeg inteziteta protestovalo se protiv stranaca u Skandinaviji. Tamo ekstremne desne partije nisu mnogo uticajne u parlamentu. Zalagale su se za drastično smanjenje migracija i za proterivanje migranata (I.S. 2016). Zanimljivo je da u najzaduženijim članicama evrozone, Španiji i Grčkoj (izuzev Zlatne zore) nije bilo tako snažnog delovanja desničarskih pokreta.

Odnos prema migrantima bio je različit u novim članicama EU. One koje su na Balkanskoj ruti primenjivale su oštrije mere i često angažovale policijske i vojne nage. Bugarska je prva izgradila zid na granici prema Turskoj. To je samo povećalo broj ilegalnih migranata. Mađarska je, na čelu sa premijerom Viktorom Orbanom, naj-snažnije ispoljila brigu za nacionalnu bezbednost i interese. On je izbeglice izjednačavao sa teroristima i tražio da se deportuju na pusta ostrva izvan EU (Bodiš, 2015). Na granicama su podizani visoki i višeslojni žičani zidovi (prema Srbiji, Hrvatskoj i Austriji). U borbi protiv migranata korišćena su gotovo sva sredstva: novi zakon o azilu, odbijanje kvota za prihvatanje migranata, organizovanje referenduma o migrantima, pojačana policijska i vojna sila, verbalni i fizički napadi na migrante, njihovo proterivanje i krivično gonjenje. Žrtve svega toga bili su migranti iz različitih sredina, pa i žene i deca. Pogaženi su Ženevska konvencija o statusu izbeglica (1951), Protokol o statusu izbeglica (1967), Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, pa i prava migranata na život (Pavlovic-Križanić, 2005:203, 205, 2011). Podrška Orbanovoj politici dolazila je iz Češke, Slovačke i Poljske. Njihove političke elite su smatrale da nisu obavezne da prihvataju migrante, a posebno nehrišćane. Češki predsednik Miloš Zeman je upozorio: „Češka je u opasnosti od migranata“ (Beta, 26. 11. 2015).

Najveću solidarnost sa migrantima ispoljile su vlasti Nemačke, a centralnu ulogu imala je kancelarka Angela Merkel. Njena politika prema migracijama je poznata kao politika „otvorenih vrata“. To je selektivno primanje migranata, najčešće prilagođeno potrebom da se obnovi stanovništvo i radna snaga. Sve što je odstupalo od toga je vraćano sa granica Nemačke. Njeno tumačenje multikulturalizma doživelo je „kopernikanski“ obrt. Naime, Merkel je oktobra 2010. godine izjavila: „Multikulturalizam u Nemačkoj u potpunosti je propao“, a januara 2015. godine: „Multikulturalizam je laž, izbeglice trebaju prihvatiti njemačke vrijednosti“ (Trkanjec, 2010; Gorapress, 2015). Ovo je išlo naruku desničarskim partijama (PEGIDA, Alternativa

za Nemačku). Merkelova je naglašavala da je migrantska kriza iznenadna i nepredvidiva, a da je potrebno biti human i solidaran prema migrantima. Pored toga ona je ojačala uticaj Nemačke u EU i svetu, a *ad hoc* odlučivanjem o merama rešavanja migrantske krize zaobilazila čitav sistem donošenja odluka u toj zajednici. Vešto je amnestirala svoju zemlju od odgovornosti za izvoz oružja, „demokratije”, „evropskih vrednosti” i direktnog učešća u „arapskom proleću” i ratovima na Bliskom istoku.

Ne postoje značajnije razlike u ponašanju građana i političkih elita prema migrantima u drugim zemljama EU. Slovenija je sledila politiku usklađenu sa interesima Nemačke, a Hrvatska je uspela da u jesen 2015. godine povede pravi mali carinski rat protiv Srbije. Velika Britanija je (kao i SAD) vodila restriktivnu politiku prema migrantima. Obe su žestoko uključene u ratna dešavanja na područjima s kojih beže migranti. Prva je pristala da primi maksimum 20.000 migranata, (a druga 50.000), i to u narednih pet godina. Ukratko rečeno, desni pokreti i partije u Evropi često su i žestoko protiv migranata, u akcijama koje su poprimale oblike uličnih „ratova” i ugrožavanja ljudskih života. Stroga kontrola granica i dizanje zidova je vremenom postala uobičajena praksa zemalja EU, posebno onih na Balkanskoj ruti. Od pomenutih politika prema migracijama odstupala je Srbija. Njena politička elita je duboko zavisna od „briselske administracije”, a pristupanje EU postavila je kao najvažniji cilj. Zato je sledila politiku Nemačke i nije zatvarala granice, već je ostala velikodušna prema migrantima. Ukratko rečeno, odnos građana prema migrantima je zavisio od stepena osećanja nesigurnosti, procene o ugrožavanju prava i bezbednosti domaćeg stanovništva, ponašanja migranata, njihove brojnosti, rasne, etničke i verske pripadnosti.

Zaključak

Migrantska kriza je posledica složenog spleta istorijskih, kulturnih, političkih i geostrateških faktora. Po svom značaju ističu se promene u strukturi ekonomske i vojno-političke moći na globalnom i regionalnom nivou. Od toga zavise i obim, dinamika i posledice interkontinentalnih migracija. Svako traganje za dugoročnim i održivim rešenjem migrantske krize mora da uključi i najvažnije aktere koji je stvaraju. Evropska unija je najčešća željena destinacija većine migranata. Ona se pre aktuelnih migracija našla u sistemskoj krizi, koja ima svoje demografske, ekonomske, institucionalne, političke i bezbednosne dimenzije. Otpor EU prema masovnim migracijama sa Bliskog istoka, iz Afrike i Azije osuđen je na neuspeh, a način rešavanja migrantske krize je (bio) spor i strateški neadekvatan. Štaviše, migrantska kriza produbila je krizu EU. Ozbiljno su dovedene u pitanje osnovne proklamovane društvene vrednosti i temelji institucija na kojima počiva. Prekršeni su brojni međunarodni dokumenti i zakoni o izbeglicama i osnovnim ljudskim pravima. Uspon desničarskih pokreta i

političkih partija, izrazito usmerenih protiv migracija, dodatno je komplikovao odnose unutar i između članica EU, ali i zemalja kroz koje su prolazili migranti. Odnos građana, državnih institucija i političkih elita prema migrantima je bio različit. Kretao se u rasponu od izražavanja saosećanja sa migrantima, do netrpeljivosti i javnih pojedinačnih i masovnih sukoba. Solidarnosti sa migrantima je bilo vrlo malo, a najviše i najčešće su stradala prava migranata na slobodu kretanja i pravo na život.

Literatura:

- Арацки, З. (2016). Медијски дискурс избеглица. *Култура полиса*, 13, 31:45–55.
- Bakić, J. (2013). Levica i desnica: Pokušaj društvenog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014). *Sociologija*, 47, 1: 46–71.
- Becker, J. i J. Jager (2013). Od ekonomske krize do krize evropskih integracija. U: *Kriza, odgovori, levica* (prir. A. Veselinovi et al.). Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung: 41–58.
- Beta (2015). Miloš Zeman: Češka je u opasnosti od migranata. *Blic*, 26. 11. 2015, pristupljeno 15. 12. 2015., <<http://www.blic.rs/vesti/svet/zeman-ceska-je-u-opasnosti-od-migranata/2q11qz9>
- Bodiš, G. (2015). Mađarska – zloupotreba избеглица: Lažni neprijatelji i opasna politika, *Vreme br. 1088*, 10. 09. 2015. Pristupljeno 21. 01. 2016. <<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1326373&print=yes>
- Ђурић, Ж. (2012). Разградња националне државе: национална држава у процесима денационализације, детериторијализације и десувверенизације. *Српска политичка мисао*, 19 (36), 2:41–57.
- Душанић, Б. Ј. (2009). Доларска алхемија и казино економија. *Нова српска политичка мисао*, 18: 67–88.
- Dušanić, B. J. (2016). *Ekonomija postmoderne*. Banja Luka: Univerzitet u Banja Luci Ekonomski fakultet.
- Filipović, M. (2015). Diskvalifikujuće siromaštvo i „quartiers sensibles“. U: *Društvo i prostor: ruralni i urbani prostor, ekonomski, pravni i organizacioni prostor*. Novi Sad: Sociološko društvo Srbije, Institut za uporedno pravo, Filozofski fakultet u Novom Sadu: 301–314.
- Гајић, С. А. (2015). Грађански рат у Сирији – геополитички оквир. *Култура полиса*, 12, 27: 21–37.
- Gorapress (2015). Angela Merkel: Multikulturalizam je laž. *gorapress* 15.12. 2015. Pristupljeno 17.8. 2016.><http://www.gorapress.net/clanak/vijesti/svijet/merkel-multikulturalizam-je-laz-izbjeglice-trebaju-prihvatiti-njemacke-vrijednosti/>

- Grečić, V. i S. Korać (2012). Politički diskurs ekstremne desnice u zapadnoj Evropi. *Međunarodni problemi*, 44, 2: 202–232
- I.S. (2016). Švedska će proterati oko 80.000 migranata. *Večernej novosti*, 28.1. 2016. Pristupljeno 5.3. 2016.<, <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:588286-Svedska-ce-proterati-oko-80000-migranata>>
- Јанковић, С. (2010). Савремени миграцијски трендови: последице по Србију. *Национални интерес*, 6 (8), 2:229–254
- Катић, Н. (2009). Неолиберални корени светске економске кризе. *Нова српска политичка мисао*, 18: 3–4 :55–66.
- Katunarić, V. (2014). Katastrofe i migracije: kritičko-hermeneutički pristup. *Migracijske i etničke teme*, 30, 3: 297–330
- Komazec, S. (2014). *Slom finansijske imperije i nova paradigma krupnog kapitala*. Beograd.
- Конатар, В. (2014). Наличје „арапског пролећа”. *Култура полиса*, 11, 25: 261–278.
- Kovačević, B. (2015). Da li je ujedinjenoj Evropi potreban Parlament?. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu*, 9, 13: 22–43.
- Ковачевић, М. (2015). Грађани и партије у изборним процесима у ЕУ: принцип, али без утицаја, агенти без одговорности, *Српска политичка мисао*, 22 (47), 1: 163–178.
- Marović, J.(2015). Institucionalno pozicioniranje Evropskog parlamenta – između slabih nadležnosti i apatije birača. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu*, 9, 13:89–100.
- Милановић, Б. (2012). *Богаташи и сиромаси.Кратка и необична историја глобалне неједнакости*.Београд: Службени гласник.
- Milošević, M, Karanović, P. i Mitrović, U. (2015).Teroristički napad u Parizu: Bes, strah i odmazda. *Vreme broj 1298*, 19. 11. 2015. Pristupljeno 01. 12. 2016, <<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1343522>>
- Mladenović, I. (2014). Izbori za Evropski parlament u Francuskoj: kriza evropskog projekta, istorijski poraz levice i uspon ekstremne levice. U: *Izborne ponude i rezultati – evropski izbori i izbori u Srbiji 2014. godine* (ur. Z. Stojiljkovic et al.). Beograd: Konrad Adenauer Stiftung: 153–169.
- Николић, Г. (2015). Распоред глобалне економске моћи почетком 20-их година 21. stoleћа. *Култура полиса*, 12,27: 87–106.
- Pavlović-Križanić, T. (2005). Položaj prisilnih migranata u međunarodnom pravu. U: *Studije o izbegištvu* (prir. I. Milenković). Beograd: Grupa 484: 201–241.
- Piketi, T. (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad : Akademska knjiga.

- Radić-Milosavljević, I. (2015). Izbori za evropski parlament u vreme krize: Šta je drugačije ovog puta?. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka u Beogradu*, 9, 13:45–62.
- Radonjić, O. i M. Zec (2013). Poslednji tango u evrozoni? Pukotine u Evro konstrukt, *Sociologija*, 40, 1:1–24.
- Ružica, M. (2013). Kriza i mogućnost obnove evropske socijaldemokratije. U: *Levica u postkriznom periodu* (ur. Z. Stojiljković). Beograd: Fridrich Ebert Stiftung & Fakultet političkih nauka centar za demokratiju: 13–20.
- Симеуновић, Д. (2015). Миграције и национални интерес Србије. *Национални интерес*, 11 (24), 3:121–141.
- Степић, М. (2016). Геополитички аспекти емиграције: ерупције из блискоисточне „велике пукотине”, *Национални интерес*, 12 (25), 1:19–41.
- Stojiljković, Z. (2011). Partijske ideologije, evropski politički prostor i Srbija. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 5, 6: 105:118.
- Stojiljkovic, Z. (2014). Izbori za Evropski parlament 2014. godine. U: *Izborne ponude i rezultati – evropski izbori i izbori u Srbiji 2014. godine* (ur. Z. Stojiljkovic et al.). Beograd: Konrad Adenauer Stiftung: 121–152.
- Šiva, V. (2003). Svet na ivici. U: *Živeti sa globalnim kapitalizmom* (prir. V. Haton i E. Gidens). Beograd: Plato: 148–169.
- Tanjug (2016). Protesti protiv islama i migranata širom Evrope, *Novi magazin*, 06.02. 2016. Pristupljeno 12. 10. 2016. <<http://www.novimagazin.rs/svet/protesti-protiv-islama-i-migranata-sirom-evrope>>
- Trkanjec, Ž. (2010), Angela Merkel: Multikulturalizam u Njemačkoj u potpunosti je propao. *Jutarnji*, 17.10.2010. Pristupljeno 15. 08. 2012., <<http://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/angela-merkel-multikulturalizam-u-njemackoj-u-potpunosti-je-propao/3123122/>>
- UN (2015). *World population Prospects: the 2015 Revision, Key findings and Advance Tables*. New York: UN Department of Economic and Social Affairs/Population Division
- Volf, M. (2003). Da li će nacionalne države preživeti globalizaciju?. U: *Globalizacija.: Mit ili stvarnost* (prir. V. Vuletić). Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika: 303–315.
- Vučković, N. (2013). Program evropskih socijalista i evropski parlamentarni izbori 2014. godine. . U: *Levica u postkriznom periodu* (ur. Z. Stojiljković). Beograd: Fridrich Ebert Stiftung & Fakultet političkih nauka centar za demokratiju: 53–60.

Nada G. Novaković
Marija D. Obradović

MIGRANTS, SOCIAL MOVEMENTS AND SOLIDARITY

Summary: *In this paper the authors examine the most important characteristics of the relationship of the contemporary social movements, institutions and elites towards migration, especially in Europe, which is desired destination for most migrants. An explanation of this phenomena, their description and understanding requires interdisciplinary approach. Sociology, economy and political science in that have an important place. The authors presume that modern migration are a logical consequence of major global and geopolitical changes that affect the events in the EU and in the countries on the periphery of Europe. Attitude towards migrants is socially and historically determined, and major influence on this have the most powerful countries in the center of the capitalist system. Societies on semi-periphery of Europe, especially those outside EU, have little social power to create independently migrant policy. Serbia is country on the „Balkan route“, outside the EU, and the semi-periphery of the world capitalist system. Her attitude towards migration is crucially determined by foreign factors, while the importance of local social movements is marginal. In the first part of the article the authors present the most important causes and consequences of neoliberal concept of globalization in the countries of the capitalist center and semi-periphery (growth of economic, political, social, religion, ethnic and regional inequalities and conflicts. The second part of this text is devoted to sociological and political analysis of the essence of social movements and social parties in Europe (social values, level of organization, influence on political and social life). The third part of the paper contains the results of research on the relationship of the right and left social movements to the actual migration. At the end the authors conclude: migrants are usually deprived of the right to life, freedom of movement and solidarity. These are not only "European" but also civilizational value.*

Key words migrants, social movements, solidarity, freedom of movement, conflicts.

Mina T. Zirojević
Institut za uporedno pravo
Beogradu
mina.zirojevic@gmail.com

Katarina A. Jovičić
Institut za uporedno pravo
Beogradu
katarinajovicic.rs@gmail.com

MIGRACIJE I TERORIZAM – PROBLEM I MOGUĆA REŠENJA¹

Apstrakt: U prvim dekadama ovog veka svedoci smo naglog povećanja broja žarišnih područja pa time i migracija, transnacionalnog kriminala i terorizma. Ono što najviše zabrinjava je i činjenica da migrantski talas utiče na širenje međunarodnog terorizma, jer teroristi koji putuju zajedno sa migrantima koriste njihove rute kako bi lakše stigli u područja na kojima planiraju da izvode terorističke napade. Talas takvih napada, koji je u zapadnoj Evropi započeo masakrom u Parizu 13. novembra 2015. godine ne prestaje a Francuska i Belgija su se već izdvojile kao centri terorističkih aktivnosti. Aktuelna migrantska kriza i kriza terorizma u zapadnoj Evropi nisu odvojeni, već povezani procesi, čije posledice mogu biti i teške i dalekosežne. Nema sumnje da kretanje migranata utiče na nacionalnu bezbednost zemalja čije teritorije oni prelaze ili se na njima zadržavaju, pa nije neobično što je pitanje transnacionalnih migracija postalo jedno od najznačajnijih bezbednosnih pitanja u EU. Tragajući za rešenjima koja mogu da doprinesu da se prevaziđu problemi koje nosi migrantska kriza i sa njom povezani terorizam neophodno je, pre svega, da ne podlegnemo predrasudi da je svaki migrant potencijalni terorista, ali je istovremeno potrebno i da ne izgubimo iz vida da među migrantima ima i terorista. U uslovima globalizacije ovi problemi u svakom slučaju prevazilaze nacionalne granice zbog čega se moraju rešavati ne samo na nacionalnom, već i na međunarodnom pa i globalnom nivou.

Ključne reči: međunarodne migracije, transnacionalni kriminal, terorizam, bezbednost, pravo EU.

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektu *Srpsko i evropsko pravo – upoređivanje i usaglašavanje*, br. 179031, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoje RS.

Uvod

Migracije predstavljaju fenomen koji, osim prostorne i vremenske ima i antropološku, ekonomsku, politikološku, medicinsku i druge dimenzije.² Sama reč migracije je latinskog porekla – *migratio, migrare* i znači „seoba, seljenje većih grupa ljudi ili životinja“ (Rečnik srpskog jezika, 2007), pa migracije, u najopštijem smislu, mogu da se odrede kao kretanje ljudi s jednog mesta na drugo, sa namerom stalne promene prebivališta (Bell i Ward, 2000: 90 i dalje). Ovi pokreti traju od kada je i ljudi, koji su u početku to činili u potrazi za hranom i drugim dobrima neophodnim za život, a potom zbog straha od neizvesne budućnosti.

Migracije, legalne ili nelegalne, postojale su još u vreme nomada kada se narod selio od pašnjaka do pašnjaka u potrazi za hranom i skloništem. Prioriteti su se menjali kako su nicali prve naseobine; ljudi su se selili da bi obezbedili bolje uslove za sebe i svoju porodicu, izbegli diskriminaciju ili se spojili sa svojim porodicama.

Danas, kada se sloboda kretanja smatra osnovnim ljudskim pravom stotine miliona ljudi su u stalnom pokretu – zbog ekonomije, bezbednosti, socijalnih potreba – i ovaj broj se povećava. Sa druge strane, u decenijama najvećeg insistiranja na poštovanju ljudskih prava, slobodno kretanje je zabranjeno i milioni ljudi su diskriminirani.

Počnimo ipak od početka. Od vrednosti koje su bile osnov integracije i opasnosti koja ih je spojila.

Vekovima, Evropa je značila svet okružen Mediteranom ili „Našim morem“, *Mare Nostrum*, kako su ga Rimljani zvali i uključivala je Severnu Afriku. U ranim godinama V veka, u vreme Sv. Avgustina koji je živeo u Alžiru, Severna Afrika je bila neodvojivi centar Hrišćanstva. Međutim, Islam brzo napreduje tokom VII i VIII veka i praktično gasi hrišćanstvo u Severnoj Africi, deleći mediteranski region u dve civilizacijske polovine sa Srednjim morem (eng. *Middle Sea*) kao čvrstom granicom, a ne više ujedinjujućim faktorom. Od tada, kao što je lepo uočio španski filozof Hoze Ortega i Gaset (*José Ortega y Gasset*) „sva evropska istorija se može predstaviti kao veliki pokret naroda ka severu“ (Ortega y Gasset, 1929: 5).

² Antropološka dimenzija migracija se ogleda, pre svega, u uticaju migracija na razvoj ljudske civilizacije, te etnički sastav migrantskih grupa; ekonomska dimenzija migracija je veoma važna i višestruka, npr. (ne)zaposlenost značajno utiče na migracije, migranti mogu da promene nivo potrošnje i inflaciju u zemljama u kojima borave, doznake migranata u zemlju maticu utiču na porast tražnje za robama i uslugama; politikologija proučava ulogu države na migracione procese, te političku pripadnost migranata i dr; medicina proučava uticaj migranata na širenje određenih infektivnih bolesti. Migracije se proučavaju i u okviru istorije, geografije, sociologije i dr.

Nakon raspada Rimskog carstva, migranti sa severa, Germani, (Goti, Vandali, Franci, Lombardi) polako kuju temelje Zapadne civilizacije, koja će čak nekoliko vekova kasnije biti nadograđena klasičnim nasleđem Grčke i Rima. Mnogi istoričari smatraju da se ovakav razvoj evropskog sistema vrednosti dogodio upravo iz razloga podeljenosti Mediteranskog sveta, slabljanja Rimskog carstva i dolaska plemena sa severa. Da Islam tada nije podelio svet, vrednosti hrišćanskog sistema bi možda imale drugačiji razvoj.

U vreme kolonijalne i postkolonijalne ere migracije povezuju Severnu Afriku i Levant sa Evropom. Ljudska prava se razvijaju brže u Evropi koja i dalje može da bez bojazni posmatra sa pijedestala arapski svet, jer usled velikog broja strogih, policijskih država koje se razvijaju u to vreme pogotovo u Levantu, značajne migracije su nemoguće i Evropa je sigurna.

Islam nije samo geografski uticao na razvoj Evrope. Ujedinjena Evropa u ovom smislu nije tekovina današnjice. Evropa se dolaskom Islama na njene granice ujedinjuje i u krstaškim ratovima na osnovu vere i suprotstavljanja Islamu (Denys, 1957: 23). Identitet Evrope, drugim rečima, građen je na osećaju superiornosti u odnosu na arapski svet, pogotovo posle Napoleonovog osvajanja Bliskog istoka (Edward, 1978). Tek posle ovog osvajanja naučnici se otvoreno susreću sa bogatom islamskom civilizacijom kao drugačijom, neobičnom, punom arhitektonskih lepota, ali i dalje je posmatrajući kroz prizmu inferiornosti.

Islam danas pokušava da poništi ono što je ranije urađeno. Terorizam i migracije ujedinjuju mediteranski region, uključujući Severnu Afriku i Levant sa Evropom. Značajne migracije koje su postojale ranije (Sloveni, Mađari) doprinele su stvaranju evropskog sistema jer su ubrzo po dolasku migranti primili hrišćanstvo i uporedo sa drugima gradili sistem. Tokom Hladnog rata veliki broj Alžiraca je emigrirao u Francusku, Turci i Kurdi su se preselili u Nemačku, ali nisu se asimilovali te predstavljaju začetnike migracije koja još traje.

Danas, stotine hiljada muslimana koji nemaju želju da se asimiluju ni na koji način, dolaze u Evropu u vreme, najblaže rečeno, ekonomske stagnacije, i prete da potkopaju i onako krhki socijalni mir. U svetu kada sa jedne strane imamo jačanje individualizma do krajnjih granica, nestanak religije, nacionalnosti, jezika, pojavljuje se Islam kao jedan, dominantan ujedinjujući faktor za veliki deo sveta koji sada prelazi granice. Evropa odgovara, po nama, pogrešno, i jača ekstremnu desnicu bez rekonstrukcije osnova koje jedno društvo ipak mora da ima.

Međunarodne migracije i terorizam – istorijska povezanost

Međunarodne, tj. transnacionalne migracije su relativno novija pojava, koja se vezuje za prve decenije XX veka i uspostavljanje sistema pasoša i viza, koji je razvijen upravo da bi se regulisao tok kretanja ljudi preko granica nacionalnih država (Brković, 2010: 145–146).³

U XXI veku međunarodne migracije su sve brojnije i sve češće, a tome doprinosi ne samo demografska i ekonomska nejednakost između različitih država, već i razvijeni sistemi komunikacija i transporta, koji znatno olakšavaju pokretljivost migranata. Pored toga, uvećanje broja nacionalnih država tokom XX veka, posebno u Evropi, imalo je za posledicu da su među članovima porodica, prijateljima i trgovinskim partnerima postavljene državne granice koje pre toga nisu postojale. To takođe motiviše migracije, jer ljudi teže da prevaziđu ove podele. Međutim, to nije uvek lako jer države koriste granice da kontrolišu ili provere one koji traže ulazak, kao i da odrede šta stranci mogu da rade dok su u zemlji, te da li su to turisti, studenti, gostujući radnici ili imigranti.⁴

Terorizam je, kao i fenomen migracija, takođe karakterističan za sve epohe ljudskog društva, tj. ispoljava se tokom cele istorije ljudske civilizacije, u različitim formama.⁵ Istorijski je dokazano da je u XX veku (istom periodu kada su se pojavile međunarodne migracije) u razvijenim demokratskim državama nastala većina oblika terorizama, bilo iz krajnjeg levog krila, krajnjeg desnog krila terorističkih organizacija, ili etnonacionalističkih grupacija. Odnos između demokratije i terorizma krajnje je kompleksan, pa bi bilo pojednostavljeno zaključivanje da bi razvoj demokratije u islamskom svetu doveo do smanjenja ili nestanka terorizma. Štaviše, istorija dokazuje da je u proteklom periodu bilo u arapskim demokratskim zemljama više terorističkih aktivnosti nego u onima s drugim tipovima vladanja. Terorizam ne nastaje isključivo na siromaštvu, već je potrebno naglasiti opasnost u kojoj se nalaze mnoge države u razvoju, jer je u njima omogućena lakša veza između terorizma i organizovanog kriminala, usled slabo razvijene, korupciji snažnije izložene administracije, a ponegde i velikih prostora koje centralne vlasti ne mogu trajno nadzirati, a nekima i teško ili nikako pristupiti.

³ Standardizovani sistem pasoša i viza nije postojao pre Prvog svetskog rata, a to nije ni bilo moguće bez stvaranja međunarodnog sistema sastavljenog od nacija – država kao zatvorenih i jasno odvojenih entiteta sačinjenih od osoba koje pripadaju istoj naciji. Videti: Brković: 2010.

⁴ Međunarodne migracije su više izuzetak, a ne pravilo zato što ljudi, po pravilu, ne žele da se odvajaju od svoje porodice i prijatelja, s jedne strane, a države nastoje da regulišu prelaske preko granica, s druge.

⁵ Više o istorijatu terorizma: Živaljević i Jugović 2014: 86–87.

U uslovima kad stanovništvo postaje frustrirano i nezadovoljno vladinom ne-
moći da im pomogne u nizu egzistencijalnih problema, ljudi se lakše mogu okrenuti
protiv suverene države i prihvatiti manje-više organizovane grupe. Takvi pritisci fra-
gmentiranja, usitnjavanja, uzimaju razne oblike, a jedan od njih je i talas bezakonja
– terorizma. Uz to, u takvim uslovima deo nezadovoljnih potiče iz ekstremne ideolo-
gije, kao one koje pristaju uz radikalne i netolerantne fundamentalističke verske gru-
pe, čiji je izazov tzv. socijalno blaženstvo, sklad, a koje se često u okviru svoje borbe
odlučuju i na terorističke aktivnosti (Archibugi, 2001: 5–7). Nasilje samo podstiče
novo nasilje, a terorizam nemoćnih i siromašnih ne iskorenjuje se ni novim svetskim
„dugim ratom” (Klare, 1972).⁶ Etički prihvatljiv izbor borbe protiv terorizma jeste
izbor samo moralno dopuštenim sredstvima. Pritom se postavlja pitanje etički pri-
hvatljivog kriterijuma izbora moralno dopuštenih sredstava i ko ga određuje. Ne mo-
žemo izbeći korišćenje sile i moći u okolnostima borbe protiv terorizma, ali ne sme-
mo zaboraviti da moć bez pravde vodi u nasilje i tiraniju, a pravde bez moći nema,
ius ex injuria non oritur (pravda se ne temelji na nepravdi). Prevladavanje terorizma
moguće je promenom politike koja nije suprotna istinskim demokratskim vredno-
stima, osudom i podsticanjem osude ekstremističkih tumačenja religija, recepcijom
i podsticanjem svetskog etosa, bez obzira na rasnu, nacionalnu, kulturnu i religijsku
pripadnost, pospešivanjem dijaloga među sukobljenim stranama, te prevladavanjem
siromaštva (Zirojević, 2015).

Međusobna povezanost međunarodnih migracija i terorizma

Pre 11. septembra terorizam nije bio više od obične vesti, a većina informacija o
terorističkim napadima nije javno objavljivana već su se takvi podaci smatrali pover-
ljivim. Međutim, nakon 11. septembra situacija se promenila i danas javnost raspola-
že sa mnogo više podataka o detaljima terorističkih napada, pa se veza terorizma sa
drugim društvenim fenomenima može ispitati.

U traganju za postojanjem ovih veza mora se poći od činjenice da efekti tero-
rizma nisu ograničeni samo na to da se ljudima pričinu fizička,⁷ a vladama politička
šteta, već da su njegove posledice mnogo šire i da on utiče na brojne socijalne aspek-
te. Da bi ostvarili svoje ciljeve teroristi, između ostalog, koriste i puteve kojima se

⁶ Doktrina „dugog rata” je termin Bušove administracije iz 2006. godine, ujedno i naslov knjige Majkla Klarea. V. Klare, 2015.

⁷ Nesporno je da terorizam utiče na migracije, iako se migracije prevashodno povezuju sa ekonomskim faktorima. Međutim, kao što je na početku ovog rada već pomenuto, migracije ne pokreće isključivo ekonomski faktor, već strah od neizvesne budućnosti (koji veoma često ima koren u ekonomskom fak-
toru).

kreću migranti jer tako lakše ulaze na teritorije na kojima planiraju da sprovede terorističke aktivnosti.

Danas, preko 40 miliona ljudi je u pokretu. Broj ljudi koji su došli do Evrope uglavnom iz Sirije, Libana i Avganistana je između 500.000 i milion i među njima, pored migranata, ima i terorista. Opasnost koju oni donose Evropi je velika jer su teroristički napadi zastrašujući i odvijaju se kako na fizičkom, tako i na psihološkom planu.

Na području zapadne Evrope teroristi su, napadom u Parizu 13. novembra 2015. godine započeli čitav talas terorističkih napada, sa centrima terorističkih aktivnosti u Francuskoj i Belgiji. Evropu je zahvatio strah od terorizma ali i od nepoznatog, a načini rešavanja migrantske krize od strane EU nisu uniformni. Naime, jedan deo zemalja problem rešava pojačavanjem vojnog odgovora (Mađarska), dok drugi, veći deo zemalja problem rešava novcem.

Slika 1. Jedna ista osoba u vojnom i civilnom izdanju.⁸

Evropska komisija je od maja do septembra 2015. povećala resurse za rešavanje problema migranata sa 4,6 na 9,5 milijardi evra. Pored toga, Evropska komisija je najavila davanje 100 miliona evra kao hitnu pomoć najviše pogođenim zemljama članicama EU, i 600 miliona evra dodatne pomoći nadležnim evropskim telima u 2016, te da se još 300 miliona evra doda u EU fond za humanitarnu pomoć u 2016. godini, kao i da se u 2015. dâ dodatnih 200 miliona evra organizacijama kao što su

⁸ Preuzeto sa sajta VESTINET, pristupljeno 14. novembra 2016, URL: <<http://www.vestinet.rs/tema-dana/zele-osvetu-preko-4-000-militanata-uslo-u-evropu-kaio-izbeglice>> 14/11/2016.

UNHCR i WFP. Takođe je odlučeno da se dodatne finansijske injekcije ubrizgaju zemljama u koje su se izbeglice masovno slile, kao što su Liban i Jordan, kako bi što manje izbeglica napuštalo te zemlje i kretalo ka Evropi. Zaključeno je i da Unija treba da poveća napore na stabilizaciji onih afričkih zemalja koje su glavni izvor migracija.

Ipak, sa druge strane imamo veliki pritisak javnosti, koji sasvim neopravdano, smatra da većina migranata dolazi u njihovu zemlju kako bi tu naselili teroriste i kako bi preuzeli njihova radna mesta.

Naravno mnogi teroristi traže spas ili nove mete upravo u kolonama izbeglica koje idu ka, uglavnom, Zapadnoj Evropi. Novine su prepune uporednih slika na kojima se može videti ista osoba u koloni, ali i sa oružjem ili čak odsečenom glavom protivnika.

Migracije i terorizam i problem unutardržavne i međunarodne bezbednosti

Nema sumnje da kretanje migranata utiče na nacionalnu bezbednost zemalja čije teritorije oni prelaze ili se na njima zadržavaju, pa nije neobično što je pitanje transnacionalnih migracija postalo jedno od najznačajnijih bezbednosnih pitanja u EU. Sprečavanje terorizma, posebno onog koji je povezan sa migracijama, stoga je prioritetni bezbednosni zadatak i on prevazilazi nacionalne granice jer i problem terorizma, naročito kada je on povezan sa međunarodnim migracijama, zahteva jedinstveno delovanje ne samo na unutrašnjem, već i na međunarodnom planu. Drugim rečima, antiterorističke mere neće biti delotvorne ako se ne preduzimaju na nadnacionalnom planu, u koordinisanim aktivnostima svih država preko čijih teritorija prelaze migranti, kao potencijalne mete terorističkih napada. Antiterorističke mere čija primena dolazi u obzir su raznovrsne i mogu se grupisati na sledeći način: 1) *političke antiterorističke mere* konfliktno-rezolutivnog tipa, koje obuhvataju mere i radnje „...usmerene na rešavanje sukoba putem sredstava javnog dijaloga i tzv. tajne diplomatija“ (Živaljević, Jugović 2014: 94); 2) *ekonomske i socijalne antiterorističke mere* kojima se, između ostalog, „... zabranjuje finansiranje terorističkih organizacija i obezbeđuje saradnja između država na praćenju i konfiskaciji fondova koji služe za finansiranje terorizma“ (ibid., 95); 3) *psihološko-komunikološko-obrazovne antiterorističke mere* „...kojima se nastoji uspostaviti zajednički sistem vrednosti radi ostvarivanja dijaloga sa političkim protivnicima i osigurati slobodno izražavanje mišljenja“ (ibid., 95); *obaveštajne i vojno-policijske antiterorističke mere*, koje obuhvataju prikupljanje i razmenu „...obaveštajnih podataka vezanih za terorističku delatnost, delovanjem vojnih i policijskih struktura formiranjem posebnih antiterorističkih vojnih i policijskih jedinica specijalno osposobljenih za borbu protiv terorizma“ (ibid., 95);

i pravne antiterorističke mere, koje „...na nivou međunarodne zajednice i u okviru unutrašnjih pravnih poredaka stvaraju pretpostavke za uspešnu prevenciju i represiju svih vrsta pojava oblika terorizma (ibid., 95).

Zajedničko preuzimanje antiterorističkih mera je neophodno jer terorizam, koji je povezan sa međunarodnim migracijama predstavlja međunarodni problem i mora se rešavati na međunarodnom planu. Štaviše, osim antiterorističkih mera države se mogu uspešno boriti protiv terorizma i zajedničkim aktivnostima koje imaju za cilj upravljanje pozitivnim potencijalima međunarodnih migracija. To se, pre svega, odnosi na uključivanje migranata u socijalne, političke, ekonomske i verske procese u državama u kojima oni traže i nalaze svoje novo prebivalište, jer socijalni odnosi u koje ulaze migranti povezuju zemlje iz kojih oni dolaze i zemlje u kojima se nastanjuju. Ova je veza veoma važna i ima potencijal da se iskoristi za razvoj zemalja iz kojih dolaze migranti, jer novčane doznake koje oni upućuju u zemlju porekla predstavljaju značajan potencijal za njihov razvoj. Sem toga, migranti mogu da preuzmu određenu ulogu i u poslovima spoljne politike, te ako se dobro organizuju i pravilno usmere oni mogu da predstavljaju svojevrsni lobi u korist interesa zemlje iz koje dolaze. Istraživanja pokazuju da su ekonomske beneficije od migranata najznačajnije u domenu prevoza, transporta, turizma, trgovina i telekomunikacija.⁹

Zaključak ili predlog rešavanja problema – korak po korak

Većina oblika terorizma je nastala u razvijenim demokratskim državama u dvadesetom veku i to iz krajnjeg levog krila, ili krajnjeg desnog krila terorističkih organizacija, ili etnonacionalističkih grupacija. Odnos između demokratije i terorizma krajnje je kompleksan, pa bi bilo pojednostavljeno zaključivanje da bi razvoj demokratije u islamskom svetu doveo do smanjenja ili nestanka terorizma. Štaviše, istorija dokazuje da je u proteklom periodu bilo u arapskim demokratskim zemljama više terorističkih aktivnosti nego u onima s drugim tipovima vladanja. Terorizam ne nastaje isključivo na siromaštvu, već je potrebno naglasiti opasnost u kojoj se nalaze mnoge države u razvoju, jer je u njima omogućena lakša veza između terorizma i organizovanog kriminala, usled slabo razvijene, korupciji snažnije izložene administracije, a ponegde i velikih prostora koje centralne vlasti ne mogu trajno nadzirati, a nekima i teško ili nikako pristupiti.

⁹ Izveštaj Globalne komisije za međunarodne migracije br. 6, oktobar 2004, pristupljeno 24. jula 2016, URL:<https://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/policy_and_research/gcim/gmp/gmp6.pdf >

Iako evropske elite već decenijama koriste idealističku retoriku kako bi se po rekla vrednost i snaga religije i nacionalnosti, smatramo da su to upravo snage koje pružaju Evropi osećaj unutrašnje kohezije.

Sve ovo nije izgovor za povlačenje u nacionalizam. Kulturni puritizam koji se naizgled traži u svetlu velikog priliva izbeglica je nemoguć u svetu povećane ljudske interakcije. Kao što u devetnaestom veku nije bilo povratka u feudalizam, tako bi i danas povratak levoj, ili pak desnoj političkoj orijentaciji, bio besmislen. Asimilacija međunarodnih migranata po modelu Amerike, Australije i Kanade je nemoguća zbog jasnih drugačijih uslova; migranti ne žele asimilaciju, oni se osećaju odbačenim, a imaju i jaku podršku u zemljama primaocima. Mora se smisliti drugi put koji polako nastaje u Evropi.

Besmisleno insistiranje na individualizmu nas dovodi do stanja koje najlakše možemo opisati kao „masa”. I ponovo, ako se vratimo na Ortegu, „striktno govoreći, masa, kao psihološka stvar, može se definisati bez čekanja da se pojedinac pojavi u masi. U prisustvu jednog pojedinca možemo odlučiti da li je masa ili ne. Masa je sve ono što ne određuje nikakvu vrednost na sebi – dobru ili lošu – ali se oseća kao svako i zbog toga nije zabrinut. U stvari je sasvim srećan da se oseća kao svako“ (Ortega 1929: 7). U Evropi koja sve vrednosti zasniva na novcu, moral na Velikom bratu, stvara se kritična masa nezadovoljnih mladih ljudi koja će spas tražiti u Islamu i radikalizovati se sve više.

Stanovništvo, posebno u Evropi, postaje frustrirano i nezadovoljno vladinom nemoći da im pomogne u nizu egzistencijalnih problema. U tim okolnostima ljudi se lakše mogu okrenuti protiv suverene države i prihvatiti manje-više organizovane grupe. Takvi pritisci fragmentiranja, usitnjavanja, uzimaju razne oblike, a jedan od njih je i talas bezakonja – terorizma. Uz to, u takvim uslovima deo nezadovoljnih potiče iz ekstremne ideologije, kao one koje pristaju uz radikalne i netolerantne fundamentalističke verske grupe, čiji je izazov tzv. socijalno blaženstvo, sklad, a koje se često u okviru svoje borbe odlučuju i na terorističke aktivnosti (Archibugi 2001: 5–7).

Nasilje samo podstiče novo nasilje, a terorizam nemoćnih i siromašnih ne iskorjenjuje se ni novim svetskim „dugim ratom” (Klare 1972). Etički prihvatljiv izbor borbe protiv terorizma jeste izbor samo moralno dopuštenim sredstvima. Pritom se postavlja pitanje etički prihvatljivog kriterijuma izbora moralno dopuštenih sredstava i ko ga određuje. Ne možemo izbeći korišćenje sile i moći u okolnostima borbe protiv terorizma, ali ne smemo zaboraviti da moć bez pravde vodi u nasilje i tiraniju, a pravde bez moći nema, *ius ex injuria non oritur* (pravda se ne temelji na nepravdi).

Potreba čoveka da ostane van nasilja, tj. njegov strah da ne bude žrtva nasilja je jedan od najvažnijih razloga za međunarodne migracije. Zbog toga pravilno

upravljanje međunarodnim migracijama može doprineti i prevladavanju terorizma. U uslovima globalizacije ovi problemi u svakom slučaju prevazilaze nacionalne granice, zbog čega se moraju rešavati ne samo na nacionalnom već i na međunarodnom, pa i globalnom nivou. Zajedničke napore bi trebalo usmeriti na promenu politike koja nije suprotna istinskim demokratskim vrednostima, osudu i podsticanje osude ekstremističkih tumačenja religija, recepciju i podsticanje svetskog etosa, bez obzira na rasnu, nacionalnu, kulturnu i religijsku pripadnost, pospešivanje dijaloga među sukobljenim stranama, te prevladavanje siromaštva (Zirojević 2015).

Literatura:

Archibugi, D. *Terrorism and Cosmopolitanism*, Rome.

Bell, M. i Ward, G. (2000), Comparing temporary mobility with permanent migration, *Tourism Geographies* 2(1): 87–107.

Brković, Č. (2010). Pregled literature o putnim dokumentima pre XX veka u Evropi. *Sociološka luča* IV/2 2010, 144–152.

Denys, H. (1957). *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh: University Press, pg.23.

Edward, S. (1978) *Orientalism*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Global Migration Perspectives No. 6, october 2004, p. 5. Pristupljeno 24. jula 2016.

URL: <https://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/main/site/policy_and_research/gcim/gmp/gmp6.pdf>

Klare, M. *War without End*. New York: Alfred A. Knopf .

Ortega y Gasset, J. (1929). *La rebelión de las masas*. España.

Srbija (2007). *Rečnik srpskog jezika*, Novi Sad: Matica srpska.

Zirojević, M. (2015). *Terorizam – međunarodni pogled*, Beograd: Institut za međunarodnu privredu i politiku.

Živaljević, D. i Jugović, A. (2014). Terorizam kao bezbednosni problem i društvena devijacija. *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, (1), 85–96.

Mina T. Zirojević
Katarina A. Jovičić

MIGRATION AND TERRORISM - THE PROBLEM AND POSSIBLE SOLUTIONS

Summary: *In the early decades of this century we have witnessed a sudden increase in the number of hot spots, and thus the migration, transnational crime and terrorism. What is most worrying is the fact that migrant-wave increases international terrorism. A wave of such attacks, which in Western Europe started with the massacre in Paris on 13 November 2015, does not stop, and France and Belgium have already singled out as centers of terrorist activities. The current migrant crisis and the crisis of terrorism in Western Europe are not separate, but related processes, the consequences of which may be severe and far-reaching. There is no doubt that the movement of migrants affects the national security of the countries whose territory they cross, or to retain them, so it is not surprising that the issue of transnational migration has become one of the most important security issues in the EU. Searching for solutions that can contribute to overcome the problems that carries migrant crisis and its associated terrorism it is necessary, first of all, not to succumb to prejudices that every migrant is a potential terrorist, but it is also necessary not to lose sight of that among migrants there are also terrorists. In the conditions of globalization these problems in any case are beyond national boundaries for which must be addressed not only at national but also at the international and even global level.*

Key words: *international migration, transnational crime, terrorism, security, EU law.*

Dejan Radinović
doktorand Filozofskog fakulteta u Beogradu
sm.dejan@yahoo.com

ARAPSKO PROLEĆE I MIGRANTSKA KRIZA: BEZBEDNOSNI IZAZOV ZA EVROPSKE ZEMLJE

Apstrakt: *Kada su 2011. godine antirežimski protesti domino efektom zahvatili niz arapskih zemalja, umesto željenog prosperiteta region Bliskog istoka i severne Afrike utonuo je u još veću političku i ekonomsku nestabilnost, podele i konflikte. Mahom mlada arapska populacija, ujedno i udarna snaga Arapskog proleća, našla se u rascepu igara moći velikih svetskih i regionalnih sila, borbi za prevlast novih vladajućih elita, i usred pregrupisanja i otpora režima koji su izbegli prevrat. Negativni efekti promena, a primarno neizvesna budućnost i strah za sopstveni život naterali su mnoge arapske porodice na iseljavanje, a migratorna kretanja su iz godine u godinu beležila porast. Takođe, intenziviranjem konflikta u Siriji i Libiji, pored traženja utočišta u okruženju, usledile su i masovnije migracije ka evropskim zemljama. Nekontrolisani priliv migranata u evropske zemlje, koji je u prvom planu imao humanitarni aspekt, ubrzo je zamenila sumnja da je među ugroženim stanovništvom i veliki broj prekaljenih boraca radikalne islamske orijentacije spremnih na različite diverzije i terorizam. Istovremeno, mogućnost da je izbeglički talas zloupotrebljen kao trojanski konj svakako nosi velike rizike i bez sumnje predstavlja veliki bezbednosni izazov. Imajući u vidu specifičnost korelacije Arapskog proleća i porasta iregularnih migracija zabeleženih u godinama nakon talasa nemira u arapskim zemljama, osnovni cilj rada je analiza bezbednosnih rizika s posebnim akcentom na efekte migrantske krize koja je eskalirala sredinom 2015. godine kada je u zapadnoevropske zemlje iz različitih pravaca, a najviše mediteranskom odnosno zapadnobalkanskom rutom, pristiglo na stotine hiljada ljudi.*

Ključne reči: *Arapsko proleće, migrantska kriza, islamski radikalizam.*

Uvod

A rapsko proleće i migrantska kriza kao dva različita, ali povezana događaja, u veoma kratkom vremenskom razmaku izazvali su ne samo snažan politički potres u međunarodnim odnosima, već i ozbiljne nesuglasice među zemljama članicama

Evropske unije. Prvi potres usledio je 2011. godine kada se narodnom pobunom započeo izliv antirežimskog nezadovoljstva, na momente nezaustavljivom brzinom kretao regionom severne Afrike i Bliskog istoka. Tada je umesto stabilizacije političkih i ekonomskih prilika region u evropskom susedstvu utonuo u još veću nestabilnost, otvoreni konflikt i radikalizaciju.

Sledeća situacija, takođe mahom percipirana kao iznenadna, eskalirala je sredinom 2015. godine kada je usled intenziviranja konflikta u Siriji nepregledni migrantski talas krenuo ka evropskim zemljama, povukavši s masovnim pomeranjem arapske populacije i ugroženu populaciju brojnih afričkih i azijskih zemalja daleko od zone sukoba.

Ovaj pritisak na spoljne granice Evropske unije, veoma brzo je počeo da se prenosi i na unutrašnjost Evrope, a priliv migranata je u relativno kratkom vremenskom periodu od humanitarnog pitanja zbrinjavanja ugroženog stanovništva prerastao u ozbiljan bezbednosni problem sve izglednijeg gubitka kontrole nad daljim razvojem događaja sa nesagledivim posledicama.

Od Arapskog proleća do migrantske krize

Iako se početak migrantske krize uglavnom vezuje za 2015. godinu, tada je zapravo došlo do njene eskalacije, dok je povećani priliv¹ migranata uočen već početkom 2011. godine kada su politički prevrati višedecenijskih vlastodržaca ozbiljno uzdrmali region Severne Afrike i Bliskog istoka. Pritisak na centralno-mediteransku rutu² naročito je pojačan nakon intervencije zapadne koalicije u Libiji i rušenja režima

¹ Kristal Morhaus i Majkl Blomfield ukazuju da je „tokom 2009. i 2010. godine došlo do značajnog pada u ilegalnim prelascima granice na pomorskim granicama EU u Španiji i Italiji. Primetni uticaj na tokove van zapadno-mediteranske, centralno-mediteranske i zapadno-afričke rute pripisan je pojačanim kontrolama granice i bilateralnim sporazumima sa trećim zemljama koji se tiču prevencije i povratka” (Morehouse, Blomfield, 2011:10). Međutim, početkom 2011. godine nakon građanskih nemira u zemljama severne Afrike usledio je pritisak na centralno-mediteransku rutu. „Porast je uglavnom bio ograničen na pokušaje Tunizana da pređu morem do Italije. Broj Tunizana otkrivenih u ilegalnim prelascima u Evropsku uniju porastao je sa 323 u četvrtom kvartalu 2010. godine na 20.492 u prvom tromesečju 2011. godine. Nakon bilateralnog sporazuma italijanske i tunižanske vlade, broj nedozvoljenih polazaka migranata iz Tunisa počeo je značajano da opada. Međutim, nakon ovog perioda, povećan protok migranata iz Libije je zadržao pritisak na italijanski obalski granični pojas, posebno na ostrvu Lampeduza. Juna 2011. godine, italijanska vlada i libijski Nacionalni tranzicioni savet potpisali su sporazum za nastavak prethodnih međudržavnih pokušaja suzbijanja iregularnih migracija” (Morehouse, Blomfield, 2011:11).

² Prema podacima *Frontex*-a na centralno mediteranskoj ruti su 2009. godine zabeležena 11.043 ilegalna prelaska, sledeće 2010. godine ukupno 4.450, dok je 2011. godine zabeležen skok s registrovanih 64.261 ilegalnim prelaskom. Ukupan broj ilegalnih prelazaka smanjiće se 2012. (15.151) i 2013. godine (45.298), da bi ponovo doživeo skok 2014. godine kada su registrovana 170.644 ilegalna prelaska, uz nešto niži priliv 2015. godine (153.946). (Frontex, 2016).

Moamera el Gadafija. Tada je utonuće zemlje u dublji unutrašnji konflikt i političku krizu upravljanja, kao i raspuštanje snaga lojalnih bivšem režimu i nastala praznina u bezbednosnom sektoru iskorišćeno kako za jačanje uporišta radikalnih islamista, tako i za širenje krijumčarskih mreža kojima su bez ikakvih ograničenja, neprikladnim, nebezbednim i obično prenatrpanim plovilima ljudi ilegalno prebacivani na evropsko tlo. Istovremeno, Libija i druge destabilizovane i ekonomski slomljene zemlje severne Afrike, nekada zemlje tranzita ili krajnje destinacije za stanovništvo subsaharske Afrike u velikoj meri će raseljavanjem sopstvene populacije i same postati zemlje porekla. Ujedno, iste 2011. godine uslediće i povećan priliv migranata³ iz pravca Bliskog istoka, kada je na prostoru Sirije, usled neuspeha smene režima Bašara el Asada, izbio razarajući i dugogodišnji oružani sukob koji će s povećanjem intenziteta sve više ljudi prisiliti na raseljavanje i traženje utočišta van zemlje⁴.

Pored socijalnog i ekonomskog pritiska koji će okolne zemlje pretrpeti prihvatom velikog broja izbeglih lica, uspon i teritorijalna ekspanzija terorističke organizacije Islamska država Iraka i Levanta (Islamic State of Iraq and the Levant – ISIL) naročito u drugoj polovini 2014. godine, dodatno će uticati na pomeranje stanovništva što dalje od zone sukoba.

Čak i u momentu kada se zakomplikovala situacija u ovom odveć nemirnom prostoru, malo ko je verovao da bi negativne posledice burnih događaja u arapskim zemljama mogla da oseti i Evropa koja je i posredno i neposredno podržavala Arapsko proleće jer je promena vladajućih elita u geografski bliskom regionu mahom percipirana kroz mogućnost da Evropa povрати nekadašnji uticaj. Usložnjavanje situacije u Siriji, ali i nadomak Evrope u periodu s kraja 2014. i početka 2015. godine, sve češće beležen porast broja stradalih u potrazi za boljim životom, i to uglavnom usled prevrtanja pretovarenih brodova i čamaca na putu do Italije i Grčke, u velikoj meri će se odraziti i na preispitivanje evropske politike prema migrantskoj krizi.

³ *Frontex*-ovi podaci govore da je na zapadnobalkanskoj ruti 2009. godine zabeleženo 3.089 ilegalnih prelazaka, sledeće 2010. godine ukupno 2.371, dok je 2011. godine zabeležen skok s registrovanih 4.658 ilegalnih prelazaka. Ukupan broj ilegalnih prelazaka sve više će rasti od 2012. godine kad je registrovan 6.391 prelazak, naredne 2013. godine njih 19.951, da bi 2014. godine bilo registrovano 43.357 ilegalnih prelazaka, a rekordne 2015. godine čak 764.038 ilegalnih prelazaka (*Frontex*, 2015, 2016).

⁴ Prema podacima Koordinacionog centra za hitno reagovanje Generalnog direktorata Evropske komisije za civilnu zaštitu i operacije humanitarne pomoći (Emergency Response Coordination Center – The Directorate-General for European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations, sredinom 2016. godine registrovana su 4.837.134 sirijskih izbeglica u okolnim zemljama, najviše Turskoj (2 739 326), Libanu (1.048.275), Jordanu (655 217), i delom u Iraku (247 339) i Egiptu (117 702).

http://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ECDM_20160630_Syria_IDP_Refugees.pdf
11.10.2016.

Uticaj migrantskog talasa na evropsku stabilnost

Evropa je prilično kasno postala svesna rizika koje nose iregularne migracije, praktično tek kada su početkom maja 2015. godine iz pravca Libije centralnom mediteranskom rutom ka Italiji masovno počela da pristižu plovila pretrpana ljudima. Ujedno je postalo jasno da otklanjanje posledica nije najbolje rešenje ako se istovremeno ne pokušaju otkloniti uzroci koji leže u samoj Libiji koja se nakon pada Gadafijevog režima našla u potpunom rasulu, a nepostojanje jakog aparata sile olakšalo je delovanje i grupisanje islamističkih terorističkih grupa i nesmetano organizovanje krijumčarenja. Na vezu migrantske krize i ugrožene bezbednosti otvoreno je ukazala i Federika Mogherini, visoka predstavnica Evropske unije za spoljnu politiku i bezbednost, izjavivši maja 2015. godine za britanski *Telegraf*⁵ da se „Evropa konačno probudila, a da ostatak sveta treba da uradi svoj deo posla” i da „migrantska kriza nije samo humanitarna vanredna situacija već isto tako i bezbednosna kriza budući da su mreže krijumčara povezane sa terorističkim aktivnostima i njihovim finansiranjem” (*Telegraph*, 11.05.2015.)

Kada su sredinom 2015. godine hiljade ljudi na dnevnom nivou iz pravca Turske počele da pristižu na najisturenija grčka ostrva, veći deo evropskih zemalja nastalu situaciju posmatrao je kao problem koji će Grčka, prethodno prezrena zbog velikih finansijskih problema, morati da rešava samostalno. Osim empatije prema Sirijcima koji su spas od rata i novi život krenuli da traže što dalje od razaranja, svest da su grčke granice zapravo spoljne granice Evropske unije kao da u tom početnom stadijumu krize nije postojala.

Ipak veoma brzo je postalo jasno da Grčka, iako članica Evropske unije, nije krajnja destinacija, a sada već desetine hiljada ljudi su domogavši se kopna nastavili svoj put zapadnobalkanskom rutom preko Makedonije, Srbije i dalje preko Mađarske i kasnije Hrvatske u najvećem broju do Nemačke⁶. Zatečena situacijom briselska administracija, osim usmeravanja pažnje na obezbeđivanje ishrane i privremenog smeštaja za ljude koji su prepešačili stotine kilometara, nije imala konkretne poteze⁷.

⁵ <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/eu/11597651/Migrant-crisis-is-a-security-crisis-says-EU-foreign-policy-chief.html>

⁶ Prema podacima koje je objavio *Eurostat* 2015. godine je registrovano 1.255.640 zahteva za azil u zemljama Evropske unije, a od ukupnog broja aplikantata najviše je državljana Sirije (29%), Avganistana (14%) i Iraka (10%).

⁷ Štefan Lene ukazuje da je dodatna komplikacija usledila nakon što se, „u svetlu masovnog priliva izbeglica, Dablinska uredba EU, koja propisuje nadležnost za registrovanje i obradu zahteva za azil prvoj zemlji Šengena u koju su izbeglice stigle, pokazala nepravedna i krajnje neodrživa. Grčka i Italija više nisu ispunjavale svoje obaveze i dozvolile su izbeglicama da nastave dalje kretanje gde god žele. Ovo je nametnulo jednako neodrživ teret drugim zemljama članicama, gde je većina izbeglica završila, pre svega Nemačkoj, ali i Švedskoj, Austriji, zemljama Beneluksa, i Finskoj. Zajedničke institucije stvorene za podršku upravljanju Šengenom, a to su *Frontex*, koji radi na graničnoj kontroli, i Evropska kancelarija za podršku azilu (*European Asylum Support Office*), mogli su malo da učine da se prevaziđe kriza, jer nisu imali ni ovlašćenje niti dovoljno finansijskih sredstava da preuzmu važniju ulogu od pomoćne” (Lehne, 2016).

Bez jasnog stava i jedinstvene politike na nivou Evropske unije, jedna po jedna zemlja članica, počela je da pojačano nadzire i zatvara svoje granice, i da u sopstvenom nacionalnom interesu preduzima hitne mere i korake neophodne za normalizaciju nastalih okolnosti. Suočena s rastućim nezadovoljstvom zemalja članica, posebno onih na trasi kretanja migranata (Mađarska⁸, Hrvatska, Austrija, Slovenija), kao i mogućnostima dalje eskalacije krize, Evropska unija tokom 2015. godine usvaja niz mera za rešavanje nastalih problema. Tako već u aprilu Evropska komisija usvaja plan po kojem bi nadležne evropske službe (*European Asylum Support Office, Europol, Frontex, Eurojust*) zajedničkim koordinisanim delovanjem i raspoređivanjem timova u Grčkoj i Italiji na terenu učestvovala u procesu obrade zahteva za azil. U maju je pokrenuta specijalna operacija za suzbijanje krijumčarenja (*Operation Sophia*) koja je pored nadzora prikupljanja i obrade podataka o licima osumnjičenim za krijumčarenje obuhvatila i potragu, presretanje i zaplenu plovila korišćenih za potrebe ilegalnog transporta ljudi.

Međutim, kada je Evropska unija u septembru 2015. godine objavila predlog hitne relokacije za 160.000 izbeglica, došlo je do ozbiljnih neslaganja i odbijanja prihvatanja ovog predloga, posebno od strane zemalja srednje i istočne Evrope. Istovremeno zbog nemogućnosti da se u mnogim pitanjima postigne dogovor svih dvadeset osam zemalja članica, uporedo se pokušavaju iznaći rešenja na nivou dogovora užeg kruga najugroženijih⁹ zemalja Unije (Belgije, Luksemburga, Holandije, Nemačke, Finske, Austrije, Švedske) i balkanskih zemalja.

U decembru Evropska unija iznosi planove o stvaranju nove službe (*European Border and Coast Guard*) koja će zameniti *Frontex*, a uz šira ovlašćenja raspolagati i sopstvenim snagama od 1.500 pripadnika spremnih za brzo raspoređivanje na ugroženim tačkama graničnog pojasa. Kako i početkom 2016. godine kriza ne jenjava, u martu se u Briselu na najvišem nivou donosi odluka o zatvaranju zapadnobalkanske rute kao i o otpočinjanju dijaloga sa Turskom radi pokušaja smanjivanja pritiska i delimičnog ograničavanja novih masovnih dolazaka. Evropska unije se obavezuje da će Turskoj obezbediti značajna finansijska sredstva i brojne druge ustupke, uključujući viznu liberalizaciju. Uporedo sa odvajanjem sredstava za Tursku, u planu je dodatno finansiranje evropskih službi, kao i formiranje namenskih fondova za pomoć pogođenim zemljama članicama Evropske unije.

⁸ U situaciji bez jasne evropske politike na momente prokazani predsednik mađarske vlade Viktor Orban bio je oštro kritikovan jer glasno govori i čini ono što mnogi evropski građani i političari misle, i prvi preduzima konkretne poteze podizanja zaštitne barijere prema Srbiji i Hrvatskoj kako bi se sprečili nekontrolisani ilegalni ulasci van graničnih prelaza.

⁹ Prema podacima *Eurostat*-a najveći broj prijavi je registrovan u Nemačkoj (35,2%), zatim Mađarskoj (13,9%), Švedskoj (12,4%), Austriji (6,8%), Italiji (6,6%) i Francuskoj (5,6%), Na kraju 2015. godine, oko 922.800 prijavi za međunarodnu zaštitu u zemljama članicama EU je još uvek u postupku obrade (Eurostat, 2016).

Bezbednosni aspekti iregularnih migracija

Migrantska kriza stavila je pred Evropsku uniju višestruke izazove: najpre politički (preispitivanje Šengenskog sporazuma, utvrđivanje zajedničkog stava i jedinstvene politike, reakcija na ucenjivačku politiku Turske), ekonomski (dodatni troškovi zbrinjavanja i izdvajanja za Tursku), potom kulturološki (integracija milion muslimana), i sveobuhvatni bezbednosni izazov (sekuritizacija migrantskog pitanja i reizgradnja zajedničkog evropskog bezbednosnog prostora). Istovremeno zbog spornosti u definisanju zajedničke politike i odgovora, migrantska kriza je umalo postala kriza same Evropske unije stavivši na ispit temeljne evropske principe solidarnosti¹⁰ i uzajamne podrške zemalja članica.

U odnosu prema migrantskoj krizi, javnost, mediji, i institucije, naročito evropskih zemalja krajnje destinacije, nisu bili dosledni, a značajne varijacije i promenljivost stava javnog mnjenja uočeni su kako je vreme odmicalo, izgledi kraja sve nejasniji, a sama situacija postajala sve složenija. Istovremeno dodatnu konfuziju stvarala je i različita upotreba termina, naješće samo u vidu pojma migranti, međutim kako se menjao odnos prema krizi, a radi diferenciranja migratornih kretanja ratom ugroženih lica od drugih iregularnih migracija, učestalija je postala upotreba termina izbeglice i ekonomski migranti.

Kada su se nepregledne kolone iznemoglih ljudi pojavile na evropskom kontinentu¹¹ bilo je jasno da je na pomolu ozbiljna humanitarna kriza koja prevazilazi sve postojeće kapacitete odgovora i čije rešavanje zahteva hitno reagovanje i sveobuhvatni pristup na nivou cele Evropske unije. Osnovno pitanje bilo je kako pomoći, posebno zemljama koje su prve na udaru migrantskog talasa, međutim iako je masovni dolazak migranata primarno percipiran kao humanitarno pitanje, u veoma kratkom periodu pojavile su se spekulacije¹² o mogućim zloupotrebama čitave situacije.

¹⁰ Jedan od jasnih pokazatelja neslaganja mnogih zemalja sa politikom Brisela je odbijanje zemalja Višegradske grupe (Mađarske, Češke, Slovačke, Poljske) da prime migrante prema kvotnom sistemu, čak i po cenu plaćanja određenih penala za to odbijanje.

¹¹ *Frontex* beleži da je 2015. godine detektovano ukupno 1.822.337 ilegalnih prelazaka granice (*Frontex*, 2016).

¹² Na povećanu zabrinutost evropske javnosti u velikoj meri uticale su medijske manipulacije i propaganda desničarskih grupa kao i nacionalističkih organizacija vođenih islamofobijom o muslimanskoj invaziji na hrišćansku Evropu, „kolonizaciji obrnutog smera”, iseljavanju čitavih kontinenata, ali i tvrdnje same Islamske države o infiltraciji 4.000 terorista prošvercovanih u migrantskoj koloni kao trojanskom konju u srce Evrope, a ovaj broj je povremeno povećavan i do 20.000. Bez saznanja o prosečnoj starosti populacije arapskih zemalja, pojavili su se sugestivni komentari o čemu se tu radi kad većinu ljudi na snimcima čine mladi muškarci od 25–30 godina, u punoj snazi, koji se gotovo maršovskim korakom kreću jedan za drugim, pri čemu većina hoće u Nemačku i nigde drugde i šta pomisliti osim da je reč o vojnicima sa zadatkom.

Na ovakvu promenu stava u velikoj meri su uticale medijske interpretacije¹³, ali i stručne procene, kao i izjave visokopozicioniranih zvaničnika po kojima je relativno blagim režimom kontrole prijema u početnom stadijumu krize, u potpunosti zane-marena mogućnost da je izbeglički talas iskorišćen kao trojanski konj radi infiltracije islamskog radikalizma u srce Evrope.

No, nisu samo medijske interpretacije migrantskog talasa podigle atmosferu na-petosti. Periodična oglašavanja visokih bezbednosnih zvaničnika¹⁴ evropskih zema-lja otvoreno su ukazala na stvarni a ne teorijski rizik od terorističke pretnje i izneli podatke o evidentiranom broju operativaca ISIL ubačenih na evropski kontinent u masu stvarno unesrećenih koja je spas potražila u Evropi.

Ali, istovremeno smo imali i suprotstavljena mišljenja po kojima nema nikakve logike da se migrantski talas koristi za infiltraciju boraca ISIL-a budući da su upravo hiljade tih boraca prethodno iz same Evrope već otišli na Bliski istok, te u tom smislu u Evropi nažalost već ima dovoljno ili povratnika sa ratišta ili drugih ekstremnih pojedinaca i grupa spremnih na „kažnjavanje nevernika”.

Kada je balkanskim koridorom u veoma kratkom vremenskom periodu u pred-vorje Zapadne Evrope pristiglo više stotina hiljada migranata, pored humanitarnog aspekta u prvi plan neminovno je stavljeno i pitanje narušene bezbednosti. Iskustvo terorističkih napada, koji su uznemirili zapadni svet, iako vezano za rad terorističkih ćelija i saučesništvo indoktriniranih muslimana iz reda treće generacije doseljenika, svakako je uticalo da percepcija arapskih imigranata kao pretnja nacionalnoj bez-bednosti postane sve otvorenija. Međutim, da li i u kojoj meri migrantski talas koji je zapljusnuo Evropu predstavlja rizik i koliko je u tom slučaju terorista uspelo da se infiltrira u kolonu izbeglica i tako gotovo neopaženo prodre u srce Evrope. O kakvom riziku se zapravo radi, da li je on realan, da li je postojao i ranije, da li su potencijalne opasnosti realne ili predimenzionirane, i da li je zapravo migrantski talas zloupotre-bljen od više strana zainteresovanih za unošenje straha i nemira među građane.

¹³ Iako su u napade u Parizu, Briselu i Nici vodili muslimani koji su treća generacija doseljenika, ovi slučajevi su često dovođeni u vezu s aktuelnim migrantskim talasom. Isto tako manipuliralo se foto-grafijama naoružanih ljudi u vojnim uniformama nakanadno uslikanim u kolonama migranata u civil-noj odeći, u pratnji žena i dece. Te slike su svakako mogle biti istinite, ali na šta one ukazuju? U konfliktu postoje i dezerteri zbog nevoljnog angažmana u ratnom sukobu. Same slike možda nisu autentične ali su efikasno zloupotrebene od medija kao neoborivi dokazi. Ono što ipak imamo i čega sporadično može biti i dalje je sudar kulturoloških obrazaca kojim se može objasniti i napad u Kelnu.

¹⁴ Nakon što je nemačka kancelarka Angela Merkel je u julu 2016. godine potvrdila da je izbeglički talas delom korišćen za švercovanje terorista, Hans Georg Masen, šef nemačke Službe za zaštitu ustavnog poretka (Bundesamts für Verfassungsschutz (BfV) pomenuo je cifru od 17 infiltriranih operativaca. <http://www.blic.rs/vesti/svet/preti-nam-istanbulski-scenario-strah-od-terorizma-drma-nemacku-spremaju-se-za-najgore/n9p3fvw>

Konačno, uopšteno posmatrano možemo govoriti o sledećim bezbednosnim izazovima s kojima se suočavaju i sa kojima će se u narednom periodu suočavati evropske zemlje: 1. infiltracija terorističkih ćelija (grupa ili pojedinaca, ujedno prekaljenih boraca, spremnih na diverzije i samoubilačke napade), 2. radikalizam (odnos desničarskih grupa prema novopridošlicama, ništa manje rizičan sukob „domaćih” integriranih muslimana s tek pristiglim „pravovernim”, sukobi među samim migran-tima uzrokovani pripadnošću neprijateljski nastrojenim plemenima ili poreklom iz sukobljenih arapskih i nearapskih zemalja), 3. ostala krivična dela (krijumčarenje, ubistva, prisilne radnje, otmice, silovanja, krađe i prevare, fizičko nasilje, krivotvorenje javnih isprava, remećenje javnog reda i mira i sl.).

Međutim, isto tako je moguće proaktivno delovati, kako bi se navedeni rizici smanjili ili neutralisali, i tu veliku ulogu imaju nadležne institucije ali u velikoj meri i same lokalne zajednice koje će podsticati i pratiti integraciju ali i rešavati probleme kojih će sigurno biti. Kalid Kozer ukazuje da „dolazak velikog broja migranata, posebno iz veoma različitih društvenih i kulturnih sredina od zajednice koja ih prihvata, može takođe predstavljati ozbiljan izazov društvenoj koheziji. Ovo može imati praktične implikacije za države, na primer, u pogledu raspodele sredstava, kao i više konceptualnih implikacija u vezi sa modelima integracije i nacionalnog identiteta” (Kosser, 2011).

Zaključak

Iako je migrantska kriza po mnogim svojim karakteristikama događaj bez presedana, Evropa ju je dočekala nespremna na jasne i odlučne poteze, a osim pojedinih *ad hoc* rešenja i ostavljajući po strani dalji razvoj krize i eventualni novi migrantski talas, problem suštinski i dalje nije rešen. Istovremeno, migrantska kriza osim što je na trenutak paralisala evropske institucije, ukazala je na postojanje mnogo većeg problema koji se tiče očigledne poroznosti spoljnih granica, kao i na narušene unutrašnje bezbednosti zemalja članica, a sve to zahteva ozbiljno redefinisane bezbednosne politike i hvatanje ukoštac sa višesetrukim izazovima koje je migrantska kriza stavila pred evropske zemlje.

Važno je istaći i da osim prvobitne konfuzije unutar same Unije, ni odnos, niti nivo pružene pomoći prema takođe pogođenim državama nečlanicama (Srbija, Makedonija) nije bio zadovoljavajući, posebno imajući u vidu apsurdnu situaciju da su u ove zemlje migranti praktično ulazili iz EU da bi nastavili put dalje ka EU, dakle ulaskom u Grčku migranti su praktično već stupili na tlo EU, a to se uglavnom zanemaruje, s druge strane imamo i ulaske iz Bugarske koja je takođe članica EU.

Duboka politička i ekonomska nestabilnost, nikad izraženije podele i borba za prevlast brojnih suprotstavljenih strana kao neželjene posledice smene decenijskih uzurpatorskih režima u regionu severne Afrike i Bliskog istoka verovatno će i u narednim godinama uticati na porast migratornih kretanja. Ako u skorijoj budućnosti ne bude okončan sukob u Siriji šta će se desiti sa više od četiri miliona Sirijaca u okolnim zemljama i više od sedam miliona njih interno raseljenih. Ovoga su svesne i mnoge evropske zemlje te je u tom pogledu potrebno hitno preduzimanje koraka u cilju otklanjanja uzroka, a ne samo posledica migrantske krize.

Literatura:

Lehne, S. (2016). *How the refugee crisis will reshape the EU?*.

<http://carnegieeurope.eu/2016/02/04/how-refugee-crisis-will-reshape-eu-pub-62650>

Kosser, K. (2011). *When is migration a security issue?* Brookings.

<https://www.brookings.edu/opinions/when-is-migration-a-security-issue/>

Ernst & Young Global Limited. (2016). *Managing the EU migration crisis: from panic to planning*.

<http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-managing-the-eu-migration-crisis/%24FILE/ey-managing-the-eu-migration-crisis.pdf>

Eurostat. (2016). *Asylum Statistics*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/asylum_statistics

Frontex. (2015). *Annual Risk Analysis 2015*.

http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annual_Risk_Analysis_2015.pdf

Frontex. (2016). *Risk Analysis for 2016*.

http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf

Morehouse, C. and Blomfield, M. (2011). *Irregular migration in Europe*. Washington: Migration Policy Institute. <file:///C:/Users/svs/Downloads/TCMirregularmigration.pdf>

United Nations High Commissioner for Refugees – UNHCR. (2016).

<http://data.unhcr.org/mediterranean/regional.php>

Dejan Radinović

ARAB SPRING AND MIGRANT CRISIS: SECURITY CHALLENGE FOR EUROPEAN COUNTRIES

Abstract: *When the 2011 anti-regime protests using domino effect spread across a number of Arab countries, instead of the desired prosperity the region of the Middle East and North Africa has sunk into greater political and economic instability, divisions and conflicts. Mostly young Arab population, also the striking force of the Arab Spring, found itself torn inside power struggle of both major international and regional forces, within the battle for supremacy of the new ruling elite, and in the midst of regrouping and resistance of regimes that avoided the upheaval. The negative effects of the change, but primary the uncertain future and fear for their lives forced many Arab families to move out, while migratory movements from year to year recorded an increase. Moreover, the intensification of the conflict in Syria and Libya, influenced not only additional shelter seeking in the region but was followed by mass migration to European countries. The uncontrolled influx of migrants to European countries, at the beginning seen as a humanitarian issue, soon was replaced with the suspicion that among the affected people there was a large number of veteran fighters of the radical Islamic orientation capable to perpetuate a variety of diversions and terror attacks. At the same time, the possibility that the wave of refugees was misused as a Trojan horse certainly carries a lot of risks and undoubtedly represents a major security challenge. Bearing in mind the specific correlation of the Arab Spring and the increase in irregular migration recorded in the years following a wave of unrest in Arab countries, the main objective of this article is to analyze security risks with particular emphasis on the effects of the migrant crisis which escalated in mid-2015 when hundreds of thousands of people entered the Western European countries from different directions, but mostly through Mediterranean and the Western Balkan route, respectively.*

Key words: Arab Spring, migrant crisis, Islamic radicalism.

Vladimir Ajzenhamer
Fakultet bezbednosti
Beograd

MIGRANTSKA KRIZA KAO „KRIZA” KLASIČNE GEOPOLITIKE?

Apstrakt: *Burna dešavanja na međunarodnoj sceni, koja su obeležila početak novog milenijuma, dovela su do renesanse geopolitičke misli i buđenja interesovanja za klasične geopolitičke teorije. Događaji i procesi poput terorističkog napada na Svetski trgovinski centar, Globalnog rata protiv terorizma, američke intervencije u Avganistanu i Iraku, ponovnog jačanja ruske moći, kineskog ekonomskog buma, Arapskog proleća i sl. probudile su novo interesovanje za teorije Halforda Makindera (Halford Mackinder), Nikolasa Spajkmena (Nicholas Spykman) i drugih klasičnih geopolitičara. S druge strane, ovom uzletu neoklasične geopolitike prethodilo je rađanje kritičke škole geopolitičkog mišljenja, koja je insistirala na denaturalizaciji geografije. Zagovornici kritičke geopolitike, poput Džona Egnjua (John Agnew) i Džerarda Toala (Gearoid O Tuathail), zastupaju stanovište prema kome uticaj geografskih faktora na svetsku politiku nije „prirodan” i dat sam po sebi, već on prevashodno zavisi od načina na koji ga (geopolitički) akteri shvataju. Aktuelna migrantska kriza, izazvana prilivom izbeglica i migranata iz afričkih, bliskoistočnih i srednjeistočnih država, u države Zapadne Evrope, može poslužiti kao snažan argument kritičkom tumačenju geopolitike. Masovne migracije sa kojima se Evropa danas suočava predstavljaju veliki izazov za određena klasična geopolitička shvatanja. Prevashodno ona koja tretiraju geografske datosti kao osnovne pokretače međunarodnih dešavanja. Cilj rada je da pokaže na koji način trenutni migrantski talas dovodi u pitanje jednu od ključnih postavki klasične geopolitike – Makenderovu teoriju Hartlenda.*

Ključne reči: *geopolitika, međunarodni odnosi, migrantska kriza, Halford Makinder, Hartlend.*

UVOD

Savremena geopolitička dilema – kritička ili (neo)klasična geopolitika?

Geopolitika, bilo da je viđena kao zasebna nauka, ili kao skup naturalistički obojenih teorijskih pristupa razvijenih u okviru nauke o međunarodnim odnosima, uživa dvojaku reputaciju. S jedne strane, glorifikovana je od onih koji tragaju za geografskim koordinatama kojima se države rukovode u kreiranju spoljne politike, dok joj drugi pripisuju znatno mračniju konotaciju spoljnopolitičke *techne* fašizma i nacionalsocijalizma (Dodds, Kuus, Sharp, 2013:1–4).¹ Takođe, geopolitici se često prebacuje njena izražena normativnost, nedovoljna naučnost, (Fettweis, 2015: 223–248), kao i sklonost ka ideološkoj eksplikaciji „ponašanja” država, kako na spoljnopolitičkom planu, tako i u unutrašnjoj tj. nacionalnoj politici (O Tuathail, 1994: 313–332). Ipak, uprkos brojnim kritikama geopolitika traje i evoluirala, i kao *episteme* i kao *techné*, prevashodno zahvaljujući nezaobilaznoj činjenici da su za međunarodne odnose geografski činioci permanentno važni. Ta važnost je neupitna jer su „glavni subjekti ovih odnosa države – društvene tvorevine koje su teritorijalno zasnovane, pa samim time i zavise od onoga što njihova teritorija na sebi sadrži, odnosno od položaja koji ona ima u širim geografskim okvirima” (Trapara, 2014: 27). Stoga možemo primetiti da je usled „za međunarodne odnose trajnog značaja geografskih činioaca, značaj geopolitike takođe trajan” (Trapara, 2014: 27).

Geopolitiku, u leksikografskom smislu, možemo definisati kao naučnu disciplinu čije predmetno područje obuhvata interakciju geografskih i političkih pojava (Kilibarda, 2008: 9). Prema definiciji Rudolfa Kjelena (Rudolf Kjellen) geopolitika je „nauka o državi kao geografskom organizmu ili pojavi u prostoru” (Kilibarda, 2008: 10).² Savremeni autori o njoj govore kao o geografiji politike (Guzzini, 2013), prostornoj dimenziji politike i nauci kojom se „geografija politizuje, a politika geografizuje” (Knežević 2002: 216), naučnoj disciplini koja „utvrđuje uzročno-poslednične veze između geografskih činilaca i političkih pojava i procesa” (Trapara, 2014: 26),

¹ Tokom Hladnog rata, geopolitika je u nekadašnjem SSSR-u bila zabranjena od strane sovjetskih vlasti kao „zabludela” teorija, odnosno ideologija (Guzzini 2013: 1). Situacija nije bila drastično drugačija ni sa druge strane „gvozdene zavese”. Prvih decenija hladnoratovskog sukoba, pojam „geopolitika” imao je uglavnom pežorativno značenje. Tokom 70-ih i 80-ih godina, Henri Kisindžer (Henry Kissinger) i Zbignjev Bžežinski (Zbigniew Brzezinski) najviše su doprineli njegovoj ponovnoj promociji (Dodds, Kuus, Sharp 2013:4–5).

² Rudolf Kjelen, švedski pravnik i politikolog, smatra se ocem pojma „geopolitika”. On ga je upotrebio kao naziv jedne od pet nauka koje se bave „državom kao pojavom u prostoru”. Prema Racelu, ostale četiri nauke o državi su: privredna politika, politika vladanja (kratopolitika), demopolitika i sociopolitika (Kilibarda 2008: 35–36).

ali i znatno praktičnije, kao o nauci čije teorije predstavljaju jedan od „najbitnijih određujućih elemenata u mehanizmima donošenja spoljnopolitičkih odluka” (Davutoglu, 2014: 115), i čije se zakonitosti moraju poznavati, i ne smeju ignorisati, inače se države i narodi izlažu opasnosti da u svetskoj politici to neznanje „skupo plate” (Stepić, 2013: 14). Bez obzira na to da li više ističu njenu naučnu ili praktičnu dimenziju, svi pomenuti autori su saglasni da je reč disciplini koja međunarodnim odnosima i spoljnim politikama pojedinačnih država pristupa sa stanovišta geografske determinisanosti. Međutim, uprkos opštem konsenzusu u pitanju predmeta, potonja teorijska raslojavanja unutar discipline izvedena su na osnovu većeg ili manjeg uvažavanja pomenutog geografskog determinizma. U zavisnosti od toga da li prirodnim činiocima pristupaju *fatalistički*, tretirajući ih kao *fatum* tj. neizbežni usud svetske politike, ili se pak prema geografiji odnose kao prema relevantnom, ali tek jednom od mnogih faktora međunarodnih odnosa, geopolitičke mislioce možemo svrstati u dve velike škole mišljenja – „klasične” i „kritičke” geopolitičare.

Glavne ideje klasične geopolitike predstavljene su u radovima Halforda Makindera (Halford Mackinder), Karla Haushofera (Karl Haushofer), Nikolasa Spajkmena (Nicholas Spykman), Karla Šmita (Carl Shmitt), Alfreda Mahena (Alfred Mahan) i drugih klasičnih geopolitičara.³ Pomenuti autori geografsku datost smatraju „čeličnom determinantom” i određujućim „gravitacionim poljem” kome se države pokoravaju kao ultimativnom zakonu koji vlada u areni međunarodnih odnosa. I više od toga – za klasične geopolitičare geografski faktor predstavlja *prima causa* istorijskih procesa (Mackinder, 2004: 298–231; Spykman, 2008) Klasici geopolitike poput Makindera, Spajkmena ili Haushofera, smatraju da je geografija katalizator celokupne ljudske istorije i da se ona suštinski može svesti na ponašanje i interakciju država, određene prevashodno fizičkim karakteristikama prostora na kome se zasnivaju i u kome deluju. Iako klasični geopolitičari ne prenebegavaju značaj ljudskih dostignuća, idejnih i tehnoloških, kojima se priroda može „ukrotiti” (Trapara, 2014: 27), njihov stav o dominantnoj ulozi fizičkog okruženja u svetskoj politici najbolje ilustruje sledeća „opaska” Nikolasa Spajkmena „ministri dođu i prođu, čak i diktatori umiru, ali planinski venci stoje neuzdrmani” (Spykman, 2008: 41). Upravo ovakva vrsta strukturalne okoštalosti *mainstream* geopolitike, u kojoj prevagu odnosi realističko shvatanje spoljne politike koje nacionalni interes svodi na materijalno determinisanu datost, doveo je krajem Hladnog rata do rađanja kritičke geopolitike, znatno više usmerene na „konstruisano” značenje geografije, nego na njenu *datost* i neumitni preodređujući uticaj na svetska politička dešavanja.

³ Svi pomenuti teoretičari su zagovornici teorijskog koncepta planetarne dvojnosti, jedne od najuticajnijih škola mišljenja u okviru klasične geopolitike.

Kritika klasične geopolitike javila se prevashodno kao odgovor na postojeće strategijske doktrine hladnoratovskog doba (Dodds, Kuus, Sharp, 2013: 6). Nakon završetka globalnog rivaliteta dve supersile koje su „gvozdenom zavesom” podile svet po teritorijalno-ideološkom principu, kritička geopolitika (razvijana isprva kao poddisciplina antropogeografije) započela je propitivanje temeljih principa i „zakona” klasične geopolitike. Zadržavši istraživačku pažnju na interakciji geografije i politike, zagovornici kritičkog pristupa nisu doveli u pitanje klasičnu geopolitičku dogmu koja tvrdi kako je „geografija uvek politizovana, a politika uvek prostorna” (Guzzini, 2013: 13). Međutim, dok „mejnstrim pristup geopolitici govori o *geografiji politike*, u kojoj duga lista materijalnih faktora najčešće obezbeđuje strukturalno polazište u okviru koga akteri donose odluke za koje se nadaju da su najpovoljnije”, kritička geopolitika problematizuje samu geografiju, fokusirajući se na njenu „podršku” spoljnim politikama država, kao i na njenu političku i ideološku funkciju (Guzzini, 2013: 13). Geografija je takvim pristupom skinuta sa determinišućeg pijedestala, i svedena u istu ravan sa drugim relevantnim faktorima. Jednog od mnogih. Zagovornici kritičke geopolitike uglavnom svoje ideje razvijaju u skladu sa konstruktivističkim, poststrukturalnim tumačenjima društvene stvarnosti i svetske politike. Autori poput Džona Egnjua (John Agnew), Džerard Toala (Gearoid O Tuathail), Dereka Gregorija (Derek Gregory) i drugih, u prvi plan stavljaju makroistorijsko razumevanje „načina na koji moderna geopolitička imaginacija utiče na razumevanje i praksu svetske politike”, ili se pak usmeravaju na analizu nacionalnih geopolitičkih diskursa i njihovih političkih implikacija (Guzzini, 2013:14). Zajednički imenitelj kritičkih geopolitičkih teorija jeste insistiranje na prevazidenosti geografskog determinizma. Iako pojedini autori smatraju da kritička geopolitika nikada nije razvila koherentnu istraživaču platformu, niti jasno razgraničila polje svog interesovanja (Dodds, Kuus, Sharp, 2013: 6), evidentno je da njeni zagovornici polaze od zajedničkog teorijskog imperativa koji zahteva potpunu denaturalizaciju geografije. Umesto geografske predestinacije, kao vrhovnog zakona svetske politike, ovi autori značaj geografskih činilaca vide prevashodno u *značenjima* koje im pridaju geopolitički akteri. Pojednostavljeno – geografija je važna, ali ta važnost zavisi od značaja koji joj čovek, odnosno države pridaju.

Krajem XX veka neuspeh neoliberalnog konstruisanja posthaldnoratovskog unipolarnog sveta otvorio je Pandorinu kutiju globalnih političkih i bezbednosnih izazova koji će, nakon kratke dominacije kritičkog geopolitičkog mišljenja, iznova reaktuelizovati interesovanje za klasične geopolitičke postavke. Napad Al Kaide na Svetski trgovinski centar, Globalni rat protiv terorizma, vojne intervencije u Avganistanu i Iraku, ekonomsko i bezbednosno jačanje Rusije, kineski ekonomski bum

i drugi turbulentni događaji na svetskoj političkoj sceni, ponovo su doveli u žižu geografski determinizam Halforda Makindera, Nikolasa Spajkmena i drugih klasičnih geopolitičara. Umesto očekivanog Fukujaminog „kraja istorije“ (Fukujama, 1998) novi milenijum doneo je sa sobom kaplanovsku „osvetu geografije“ (Kaplan, 2012).⁴ Neoklasična geopolitika, kako je prozvana ova „renesansa“ izvornih geopolitičkih koncepata, velikom brzinom je stekla brojne pobornike kako u akademskim krugovima tako u i široj javnosti. Čitav vek kasnije, međunarodni odnosi se ponovo tumače presudnim uticajima geografskih datosti, i objašnjavaju zakonitostima koje su postavili geopolitički klasici poput Makindera i Spajkmena. Radovi Roberta Kaplana (Robert Kaplan), Ahmeta Davutoglua (Ahmet Davutoğlu), Aleksandra Dugina (Александр Дугин) samo su neki od najpoznatijih primera neoklasične geopolitičke misli. Kritička, post-strukturalna geopolitička misao u velikoj meri je ustuknula pred vaskrsnućem ideja (neo)klasičara, i nakon kratkotrajne „koketerije“ sa konstruktivističkom rekonstrukcijom, geopolitika se vratila u čvrsto naručje zagovornika geografskog determinizma.

U nastavku rada pokušaćemo da pokažemo kako revitalizacija klasičnih geopolitičkih teorija nije adekvatan *aparatus* potreban da bi se u potpunosti objasnio geopolitički *zei geist*. Naprotiv, masovne migracije sa kojima se Evropa (kako članice EU, tako i „tranzitne“ države na njenom obodu) danas suočava predstavljaju veliki izazov za određena klasična geopolitička shvatanja. Aktuelenu „migrantsku krizu“, uzrokovanu prilivom izbeglica i migranata sa Bliskog istoka, Podсахarske Afrike, i srednje Azije u države Evropske Unije, analiziraćemo sa stanovišta Makinderovog koncept planetarnog dualizma, fokusirajući se prevashodno na njegov teorijski koncept *Srca sveta* tj. *Hartlenda* kao „geografskog stožera istorije“ (Makinder, 2004: 298–231). Makinderova geopolitička misao predstavlja polaznu tačku potonjih *Teorija planetarne dvojnosti*, jednog od najuticajnijih teorijskih pristupa razvijenog u okviru *meinstream* geopolitike. Kako su njene postavke prepoznatljive u radovima novijeg datuma (Kilibarda, 2008: 37), Makinderova misao će nam poslužiti kao reprezentativni primer (neo)klasičnog geopolitičkog rezona kroz čiju prizmu ćemo analizirati aktuelnu migrantsku krizu. Na taj način pokušaćemo da ukažemo na relativnost geografije kao determinišuće sile u međunarodnim odnosima, i na delimičnu prevaziđenost Makinderovih teorijskih postavki.

⁴ Reč je o nazivima dve uticajne studije o svetskoj politici s kraja XX i početka XXI veka: „Kraj istorije i poslednji čovek“ Frensis Fukujame (Francis Fukuyama) i „Osveta geografije“ Roberta Kaplana. Dok je prva izraz posthladnoratovskog neoliberalnog trijumfalizma, koji je svoj *momentum* imao tokom 90-ih, druga predstavlja povratak geografskom determinizmu, uzrokovan upravo neuspehom globalnog neoliberalnog projekta tokom prve decenije 2000-ih.

Migrantska kriza kao proces izmeštanja geografskog stožera istorije

Makinderova teorija planetarne dvojnosti, poznata i kao *Teorija Hartlenda*, počiva na ideji o dualističkom kompetativnom principu kao generatoru istorijskih procesa. Osnovno polazište ove teorije „iskazano je stavom da je svetska istorija reuzultat neprekidnog nadmetanja sila kopna i sila mora (*teluokratskih i talasokratskih sila*) za dominaciju nad svetom” (Kilibarda 2008: 37). Kako bi se ostvarila prevaga u ovom nadmetanju, neophodna je kontrola nad tzv. *Svetskim ostrvom* koje, prema Makinderovom učenju, geografski objedinjuje evroazijski i afrički kontinentalni masiv. Prostranstvo *Svetskog ostrva* naseljeno je kontinentalnim narodima koji se kroz čitavu istoriju međusobno sukobljavaju, usled svoje težnje za dominacijom nad njegovom teritorijom i bogatstvima. Prema Makinderovom „čitanju” geografije, ovaj svetski kontinent okružen je *Spoljašnjim polumesecom* tj. *Svetom mora*, morskim prostranstvom koje se nalazi pod dominacijom „ostrvskih” država.

Za Makindera, ostali kontinenti i kopnene mase (Severna i Južna Amerika, Australija i Malajski arhipelag) su samo „sateliti” *Svetskog ostrva* i on im u geopolitičkom smislu negira kontinentalni status. On tvrdi kako postoji samo „jedan okean koji pokriva devet dvanestina površine planete; postoji jedan kontinent – *Svetsko ostrvo* – koji pokriva dve dvanestine površine planete; i postoji još mnoštvo manjih ostrva, gde Severna i Južna Amerika predstavljaju dva najveća, koja sva zajedno zauzimaju preostalu dvanestinu površine” (Makinder 2009: 72). Iako Makinder ovu geografsku redukciju vrši uz pomoć fizičkih i demografskih kriterijuma, tj. na osnovu površine kopna, raspoloživih resursa i ukupne naseljenosti (Makinder, 2009: 72–75), ona prvenstveno ima političko značenje jer ukazuje na veću važnost istorijskih previranja na prostoru *Svetskog ostrva*. Ta činjenica nikako ne umanjuje geopolitički značaj ostrvskih sila, čiji su „predstavnici” u Makinderovo doba Velika Britanija i SAD – dve države koje i danas imaju veliki, ako ne i presudan uticaj na tokove svetske politike. Ipak, on smatra da su *talasokratske sile* geopolitičkim zakonitostima determinisane da streme kontroli ovog ogromnog kontinentalnog prostranstva, kako bi očuvale svoju dominaciju na morima i sprečile da jednog dana čitavo *Svetsko ostrvo*, ili bar njegov veći deo postane „jedinstvena, ujedinjena baza pomorske sile” (Makinder, 2009: 77).

Iz prethodno rečenog proizilazi da je stalno sukobljavanje i borba za kontrolom nad *Svetskim ostrvom* geopolitički usud *sila mora* i *sila kopna* tj. *pomoraca* i *kontinentalaca*, kako ih Makinder takođe naziva. Ovaj večiti geopolitički sukob predodređen je pomenutom geografskom konfiguracijom sveta, u kojoj *Svetsko ostrvo*, ukoliko bi bilo ujedinjeno, ima daleko veće predispozicije za dominaciju nad svetom, nego bilo

koji drugi takmac iz ostrvskog sveta, ili pak svi oni zajedno. Stoga je kroz čitavu istoriju glavni geopolitički imperativ *talasokratskih sila* da onemoguće *kontinentalce* da ovladaju morima, dok je glavni cilj *teulokratskih sila* da spreče *pomorce* da ostvare kontrolu nad *Svetskim ostrvom*.

Ilustracija br. 1 Makinderov prikaz Svetskog ostrva, Spoljašnjeg polumeseca, Unutrašnjeg polumeseca i Hartlenda (Mackinder, 2004: 312)

Ovaj „epski” geopolitički sukob, koji je Karl Šmit okarakterisao kao iskonski antagonizam „koji se spominje još u *Starom zavetu* u priči o dva najmoćnija stvorenja – Levijatanu i Behemotu – od kojih je prvo oličenje svih morskih stvorenja, a drugo svih kopnenih” (Kilibarda, 2008: 42), odvija se na rubnom, priobalnom delu evroazijskog kontinenta. Ovaj prostor Makinder naziva *Unutrašnji* ili *Periferni polumesec*, i on se u vidu luka proteže od severa Evrope, preko Bliskog istoka, Južne i Istočne Azije, sve do poluostrva Kamčatka (Mackinder, 2008: 313). Preko tog pojasa „sile kopna iz Središta sveta nastoje da se domognu otvorenih mora, a sile mora da preko njega kontrolišu rivalsku stranu” (Kilibarda, 2008: 42). Stoga, kontrola *Unutrašnjeg polumeseca* jeste od presudnog značaja za ishod geopolitičke šahovske partije *talasokrata* i *teulokrata*, u kojoj je glavna nagrada ovladavanje *Hartlendom* – *Srcem sveta*.⁵ *Hartlend* predstavlja stožerni deo *Svetskog ostrva*, koji se u grubim konturama može svesti na centralni deo evroazijskog masiva (Trapara, 2014: 27; Kilibarda, 2008: 37).⁶ Kontrola nad prostranstvima *Hartlenda* omogućava kontrolu nad čitavim *Svetskim ostrvom*, što je preduslov za ostvarivanje svetske dominacije (Mackinder, 2009: 155). Zbog ključnog globalnog geostrateškog položaja koji pridaje ovom prostoru, kao i stava da sukob *talasokratskih* i *teulokratskih* sila oko *Srca sveta* predstavlja geograf-

⁵ U svom prethodnom radu „Geografski stožer istorije” Makinder je umesto kovanice *Hartlend* (eng. Srce sveta), koristio termin „stožerna oblast” (Videti: Mackinder, 2008: 298–321).

⁶ Prema izvornom Makinderovom objašnjenju, reč je o teško osvojivoj prirodnoj „tvrđavi”, koja obuhvata veliko prostranstvo rečnih slivova Severnog ledenog okeana, i velikih jezera unutar centralnoazijskog kopna (Mackinder, 2009: 106–115).

ski pokretač istorijskih procesa tj. „geografski stožer istorije”, Makinderovo učenje o planetarnoj dvojnosti poznato je i kao *Teorija Hartlenda*. Njena aktuelnost i upotrebljivost i danas su neupitni, pogotovo kada je reč o aktuelnim geopolitičkim previranjima, koja se zahvaljujući globalnom odmeravanju snaga SAD i Rusije (ili pak SAD i Kine), tumače kao nova faza u sukobu *sila mora* i *sila kopna*.

Bez obzira na neosporni vanvremenski kvalitet pojedinih segmenata *Teorije Hartlenda*, aktuelni geopolitički trenutak čini se znatno kompleksniji i manje podložan geopolitičkom determinizmu nego što je to bio slučaj u Makinderovo doba. Pored novomilenijumske renesanse dobro znanih hladnoratovskih rivaliteta, eskalacija ratnih sukoba i uvećanja broja netipičnih bezbednosnih pretnji, svedoci smo i velikih migratornih kretanja, koja se direktno mogu dovesti u vezu sa pomenutim geopolitičkim previranjima. Njihove društvene posledice imaju snažnu političku konotaciju, a njihov intenzitet i tok je u velikoj (ali ne i presudnoj) meri određen geografskim faktorima. Stoga je opravdano o migracijama govoriti i kao o *geopolitičkoj pojavi*. Međutim, postavlja se pitanje da li (neo)klasične teorije mogu ponuditi valjane odgovore kojima bi se objasnili aktuelni demografski potresi, uzorčno-posledično povezani sa sferom geopolitike? Primenom Makinderovog geografskog determinizma i koncepta *Hartlenda* na primer aktuelnog migrantskog i izbegličkog talasa koji zapljuskuje Evropu, pokušaćemo da odgovorimo na ovo pitanje. Ipak, pre nego što se upustimo u ovo teorijsko razmatranje, potrebno je još jednom osvrnuti se na opravdanost tumačenja migracija kao geopolitičkog fenomena.

Kako primećuju Kegli (Charles Kegley) i Vitkof (Eugene Wittkopf), većinu svetске populacije čine emigranti, ili potomci emigranata (Kegli, Vitkof, 2006: 368). Da aktuelna migrantska kriza nije izolovan fenomen već da je u pitanju, brodelovski rečeno, posledica procesa dugog trajanja (Braudel, 1982: 25–55),⁷ ukazuje podatak UNHCR-a da je „svetska izbeglička populacija počev od 1960. svake godine rasla, da bi 1995. godine dostigla maksimalan broj preko 27 miliona, posle čega je početkom 2003. godine počela da opada na još uvek zabrinjavajućih 20 miliona, ili svaku tristotu osobu u svetu” (Kegli, Vitkof, 2006: 368). Prema ovim podacima ukupan broj „zbrinutih” lica u razdoblju između 1960. i 2002. iznosi 400 miliona izbeglica (Kegli, Vitkof 2006: 368). Ukoliko ovu sliku upotpunimo novijim UNHCR-ovim podacima, tokom 2015. godine broj izbeglica širom sveta iznosio je 21,3 miliona ljudi (UNHCR

⁷ Grupa francuskih istoričara razvila je tokom XX veka istorijski pristup, zasnovan na premisama ekonomske istorije, poznat pod nazivom „Proces dugog trajanja” (franc. *longue durée*). Prema ovom tumačenju, čiji je najistaknutiji predstavnik Fernand Braudel, društvena dešavanja treba proučavati, ne kao „događaje”, već kao rezultate permanentnih procesa, koje on naziva „sporoevoluirajućim društvenim strukturama” (Braudel, 1982: 25–55).

2015). Važno je napomenuti da je u ovim izveštajima reč samo o izbeglicama, dakle migrantima koji su nasilno udaljeni iz svojih domova, ili su se na migraciju odlučili kako bi izbegli nasilje. Međutim, u ove cifre nije uračunato brojno svetsko stanovništvo koje se migrantskim rutama uputilo usled siromaštva, loših uslova življenja ili nekih drugih ekonomskih razloga. Usled ovako velikog broja ljudi uključenih u transnacionalna kretanja na širokom geografskom prostoru, migracije možemo percipirati kao „moćan vid dinamizma u svetskoj politici, kao izvor mogućnosti i problema kuda god da su se ovi putnici zaputili” (Rosenau 2008: 43). Stoga njihova uzročno-posledična prisutnost, kako u geografskoj, tako i u političkoj sferi, opravdava razmatranje migracija kao izrazito važnog geopolitičkog fenomena današnjice.

Bez prethodnog elaboriranja o uzrocima migrantske krize,⁸ segment ovog demografskog fenomena na koji ćemo se u teorijskom smislu fokusirati tiče se država porekla, ruta kretanja i željenih destinacija migranata i izbeglica. Prema izveštajima agencije FRONTEX,⁹ ka Zapadnoj Evropi kao željenoj destinaciji migranata i izbeglica sa područja srednje Azije, Bliskog istoka, severozapadne i podsaharske Afrike, vodi 5 glavnih migrantskih ruta: zapadnoafrička, zapadnomediteranska, centralnomediteranska, istočnomediteranska i zapadnobalkanska ruta.¹⁰ Zapadnoafričkom rutom kreću se uglavnom migranti iz Maroka, Gvineje, Senegala i Obale Slonovače koji morskim putem, preko Kanarskih ostrva, nastoje da se dokopaju obala Španije i Portugala (Lipovac, Đurić, 2015: 71). Zapadnomediteranska ruta takođe podrazumeva pomorsku trasu koja povezuje sever Afrike sa Pirinejskim poluostrvom. Njom se koriste migranti iz Libije, Alžira, Malija, Nigerije, Kameruna (Lipovac, Đurić, 2015: 72). Centralnomediteranskom rutom kreću se mahom migranti iz Tunisa, Nigerije, Somalije i Eritreje, koji preko Malte i Sicilije pokušavaju da se dokopaju evropskog kopna, uglavnom Francuske i Italije (Lipovac, Đurić, 2015: 72). Istočnomediteranska ruta „rezervisana” je za migrante iz Sirije, Somalije, Avganistana, Pakistana, kao i pojedinih država podsaharske Afrike. Ova ruta se račva na dva „kraka” od koji jedan vodi preko Grčke i Bugarske, dok drugi vodi preko Turske i Kipra (Lipovac, Đurić, 2015: 73). Zapadnobalkanska ruta omogućava kretanje migranata koji dolaze prevažno sa područja Bliskog istoka, Afrike i Avganistana (Lipovac, Đurić, 2015: 71,73).

⁸ Dovoljno je reći da se u najvećoj meri radi o direktnoj ili indirektnoj posledici razbuktavanja višedecenijskih oružanih sukoba na prostoru Bliskog istoka, Afrike i srednje Azije.

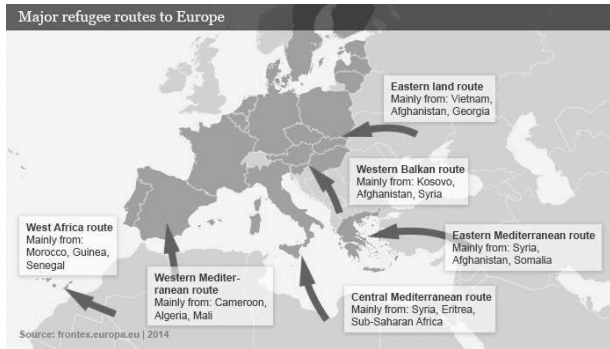
⁹ Evropska agencija za upravljanje operativnom saradnjom na spoljnim granicama Evropske unije (eng. skrać. FRONTEX).

¹⁰ U izveštajima FRONTEX-a pominje se i šesta, Kopnena istočna ruta, koja je najmanje frekventna i kojom se uglavnom kreću migranti iz Gruzije. Međutim, „protok” migranata ovom trasom je zanemarjujuće mali (1.200 lica godišnje), pa se opravdano postavlja pitanje da li nju uopšte treba smatrati „migrantskom rutom” (Lipovac, Đurić, 2015: 74).

Ukoliko obratimo pažnju na geografsko prostranstvo sa koga kreću aktuelni migrantski talasi, možemo primetiti da sve pomenute države pripadaju regionima koji se nalaze ili unutar Makinderovog *Unutrašnjeg polumeseca*, ili pak na njegovoj rubnoj granici koja obuhvata afrički deo *Svetskog ostrva*. Interesantno je da migracije sa područija *Hartlanda*, koje su nekada bile karakteristične za nomadske naroda koji su iz srca evroazijskog kontinenta kretali u osvajačke pohode na evropske delove *Unutrašnjeg polumeseca*, koje je Makinder označio kao pokretače važnih istorijskih procesa, nemaju bitan udeo u aktuelnim migracionim kretanjima ka evropskom tlu. Navodeći primer Mongola (Mackinder, 2008: 305–307) i Huna, Makinder ističe kako se „sa dosta pouzdanja može reći da je reagovanje naroda obalskih oblasti na udar iz Srca kontinenta dovelo do pojave engleskog i francuskog naroda, do stvaranje pomorske sile Venecije i vrhovne srednjevekovne institucije papstva” (Makinder, 2009: 72). Drugim rečima, masovne migracije i osvajački upadi nomadskih naroda iz predela *Hartlanda*, pokrenuli su lanac događaja od presudne važnosti za razvoj evropske civilizacije. Podatak da danas glavni priliv migranta dolazi, kako smo već napomenuli, sa prostora *Unutrašnjeg polumeseca* i afričkog kontinenta, kao i da je usmeren ka Zapadnoj Evropi, jasno ukazuje da se aktuelna migrantska kriza odvija isključivo unutar rubnih delova *Svetskog ostrva*. Evidentan izostanak značajnijeg migratornog priliva iz *Srca sveta* na prostor *Unutrašnjeg polumeseca*, pre svega u njegov evropski deo, donekle relativizuje ideju o *Hartlandu* kao neminovnom geografskom stožeru i generatoru ključnih istorijskih dešavanja. Zapadna Evropa, barem u kontekstu aktuelne migrantske krize, postaje novi epicentar turbulentnih dešavanja na Svetskom ostrvu, čime se geografski stožer istorije (barem privremeno) izmešta u evropski deo *Unutrašnjeg polumeseca*.

Na osnovu geopolitičke analize migrantskih ruta možemo zaključiti kako je migrantska kriza isključivo unutrašnje pitanje *Perfiernog polumeseca*. Ta činjenica stavlja pod upitnik još jednu važnu Makinderovu teorijsku koncepciju – onu o sukobu *sila kopna* i *sila mora* kao „večnom izvoru” svetske istorije (Mackinder, 2004: 298–231). Makinder je u svojim radovima Evropu predstavljao kao deo *Unutrašnjeg polumeseca* uklještenog između „čekića i nakovnja” rivaliteta *talasokratskih* i *teulokratskih sila*. Ulogu „nakovnja” tokom istorije igrali su isprva Normani, Saraceni i Mavari, koji su svojim brodovima gusarili severnim morima i Mediteranom (Mackinder, 2009: 105). Potom su tu ulogu, nakon velikih geografskih otkrića preuzele ostrvske sile, Velika Britanija i SAD. Udar „čekića” oduvek je dolazio iz *Hartlanda* (Mackinder, 2009: 106), i nekada ga je zadavala sila nomadskih osvajača, da bi u novijoj istoriji tu ulogu preuzela prvo carska Rusija, a potom SSSR. Međutim, savremeni nomadi, koji ovoga puta „osvajaju” Evropu, ne dolaze ni sa prostora *Spoljašnjeg po-*

lumeseća, niti sa prostora *Hartlenda*. Oni se kreću unutar rubnog dela ovih „svetova” i svojim masovnošću „porađaju” neko novo poglavlje istorije, nezavisno od istorije sukoba *sila kopna* i *sila mora*.

Ilustracija br.2 Glavne migrantske rute ka Evropi (Deutsche Welle 2014)

Ovde je potrebno ograditi se od jedne očigledne zamke, u koju je lako upasti. Aktuelni priliv migranata i izbeglica nikako ne možemo izjednačiti sa nekadašnjim osvajačkim najezadama stepskih nomadskih naroda. Međutim, aktuelne i buduće implikacije trenutne migrantske krize po svom geopolitičkom karakteru mogu se, barem donekle, izjednačiti sa pomenutim posledicama ratnih pohoda osvajača iz *Hartlenda*. EU je suočena sa potencijalnim prilivom više miliona tražilaca azila i ilegalnih migranata, koji žele da se trajno nasele na teritoriji njenih najrazvijenijih članica, i usled toga razmatra brojne institucionalne mehanizme kojima bi zaštitila svoje spoljne granice. Neke od članica podižu fizičke barijere kojima pokušavaju da zaštite svoje nacionalne granice od ulaska migranata. Istovremeno, EU je razapeta između humanog odnosa prema migrantima, ili imperativa „zaštite” sopstvenog životnog prostora. Ova dilema seje seme razdora koje iznutra sve više cepa najrazvijeniju svet-sku integraciju. Kada se tome pridoda političko instrumentalizovanje migrantskog pitanja, kakvom je sklona Turska, koja „kapitalom” od skoro 2,5 miliona izbeglica ucenjuje EU,¹¹ (Lalić 2016) jasno je da se geopolitička relevantnost migrantske krize ne može dovesti u pitanje.

¹¹ Reč je o više od dva miliona izbeglica iz ratom pogođenih Sirije i Iraka, koje su, od početka Arapskog proleća, preplavile jug Turske bežeći od razbukalog sukoba. Veliki broj ovih izbeglica želi da nastavi svoj put dalje u neku od zemalja EU, i da tamo zatraži azil. Zbrinjavanje ovih izbeglica predmet je ozbiljnog političkog „cenjkanja” na relaciji Brisel–Ankara. Dok EU od Turske zahteva da izbeglice zadrži u svojim izbegličkim kampovima, Ankara za uzvrat potražuje više milijardi eura, kao pomoć u zbrinjavanju izbeglica, kao i ukidanje EU viza za turske građane (Jakšić, 2016).

UMESTO ZAKLJUČKA

Da li će u bitku Behemota i Levijatana dobiti skakavci?

U ovom kratkom geopolitičkom ogledu pokušali smo da se geografijom *per se* obračunamo sa geografskim determinizmom (neo)klasičnih geopolitičkih teorija. Neoklasični geopolitičari svoje radove baziraju prevashodno na reciklaži klasičnih postavki Makindera, Spajkmena ili Mahena, čime se dalji razvoj ove naučne discipline svodi u skućeni okvir *Teorija planetarne dvojnosti*. Suočavajući Makinderovo učenje o sukobu *Sveta kopna* i *Sveta mora* sa realnošću migrantske krize, te propitujući ulogu tj. položaj *Hartlanda* u ovom (već decenijama) aktuelnom demografskom „tektonskom potresu”, nastojali smo da ukažemo na relativnu krhkost i ranjivost teorijskih koncepata utemeljenih na ideji o dominantnoj ulozi geografije u svetskoj politici.

Nije neutemeljeno tvrditi kako je migrantska kriza važan, ako ne i jedan od najvažnijih društvenih procesa današnjice. Reč je o višedimenzionalnom fenomenu koji ima svoju demografsku, socijalnu, političku, ekonomsku, kulturološku, pa čak i bezbednosnu dimenziju. Takođe, kao proces čije uzroke i posledice treba tražiti i među geografskim i među političkim činionicima, on ima svoju izrazitu geopolitičku dimenziju. Stoga je geopolitika kao „samoobznanjena prostornost politike” (Kilibarda, 2008: 9) više nego pozvana da da svoje tumačenje aktuelnih migrantskih kretanja, i njihovog značenja i značaja po buduće tokove svetske politike. Ipak, multidimezionalnost aktuelne migrantske krize zahteva od nje više od fatalističke upotrebe kognitivno „omnipotentnog” geografskog determinizma. Kvalitetno geopolitičko tumačenje uzroka migratornih talasa, kao i posledica koje oni mogu imati po sudbinu, kako zemalja destinacija, tako i država iz kojih migranti dolaze, zahteva angažovanje ne samo klasičnih geopolitičkih teorija, već i tumačenja njihovih poststrukturalnih oponentata iz redova kritičke geopolitike. Migrantska kriza može predstavljati snažan argument u prilog kritičkim idejama o geografskom faktoru kao usmeravajućem (ali ne i determinišućem) vektoru spoljnopolitičkih doktrina pojedinačnih država. Prve naznake ispravnosti ove tvrdnje već se mogu nazreti u protekcionističkim merama evropskih država lociranih duž migrantskih ruta, koje podizanjem fizičkih barijera pokušavaju da zaštite svoje granice.¹² Takođe, kritička geopolitika svojim postavkama o konstruisanju geografije i uticaju nacionalnih geopolitičkih diskursa na svetsku politiku, može omogućiti dragocene uvide u razloge zbog kojih se migranti prvenstveno opredeljuju za odlazak u zemlje EU, kao i na koji se način države domaćini odnose prema migracionom prilivu.

¹² Reč je o zaštitnim ogradama na grčkoj i bugarskoj granici prema Turskoj, kao i o pograničnom „ogrđivanju” Mađarske od Srbije.

Pobornici geografskog determinizma mogli bi izneti tezu da je migrantska kriza samo posledica, a ne uzrok geopolitike, i da kao takva ona nije ništa više do „kolateralna šteta” *talasokratsko-teulokratskog* rivaliteta. Ipak, na ovakve stavove možemo odgovoriti tvrdnjom da, bez obzira na uzrok, posledice migrantske krize kreiraju novu geopolitičku realnost. Ta nova realnost odvija se izvan sukoba *Sveta kopna* i *Sveta mora*, i pretenduje da na duže staze izmesti geografski stožer istorije. Jer ko može predvideti koje su posledice i kako će se dalje odvijati istorija, ukoliko demografska struktura Makinderovog *Unutrašnjeg polumeseca* nastavi da se ovako drastično menja? Paradoksalno, višemilionsko stanovništvo u pokretu, na svome putu sa jednog kraja sveta na drugi, može dati podsticaj razvoju nekih novih dualističkih teorija. Bitna razlika leži u tome što bi one, došavši iz miljea kritičke geopolitike, svoje ključne teorijske koncepte razvijale, manje na osnovu sturkturalne određenosti, a više u skladu sa konstruktivističkim shvatanjem geopolitike. U tom slučaju, ne bi nas smelo iznenaditi ukoliko u dogledno vreme socijalno konstruisani dualiteti, poput *Globalnog juga* i *Globalnog severa*,¹³ zauzmu mesto Makinderovih *Sila kopna* i *Sila mora*, te da se na taj način istorija u rađanju svede na osvajanje potonjeg od strane prvog. Na kraju, nije na odmet podsetiti se da *Stari zavet* osim već pomenute koptene i morske zveri, govori o još jednoj ništa manje zastrašujućoj životinji. Reč je o skakavcu, insketu koji se kreće u jatuu, apokaliptičnom mnoštvu koje pustoši sve pred sobom.¹⁴ Višemilionsko stanovništvo u pokretu, i potrazi za svojim novim domom, u skladu sa pomenutom Šmitovom biblijskom paralelom, metaforički i bez ikakve pežorativne konotacije, možemo uporediti upravo sa jednim ovakvim jatuu. U tom kontekstu, za kraj, čini se opravdanim zapitati se da li će, u večnom antagonizmu Behemota i Levijatana, pobeđu odneti upravo skakavci?

Literatura

Braudel F. (1982). *On History*, Chicago: The University of Chicago Press

Guzzini S. (2013). *The Return of Geopolitics in Europe?*, New York: Cambridge University Press

Davutoglu A. (2014). *Strategijska dubina*, Beograd: Službeni glasnik

¹³ *Globalni jug* je pojam „koji se danas često koristi umesto termina ”Treći svet’ da označi nerazvijene zemlje koje se nalaze pretežno u južnoj hemisferi” (Kegli, Vitkof, 2006: 370). Zemlje *Globalnog severa*, u tom smislu, predstavljale bi visokoindustrijalizovane, tehnološki napredne i ekonomski bogate države, locirane mahom na zapadnom delu severne polulopte.

¹⁴ Skakavci se kao božija kazna u Egiptu pominju u 10. glavi *Druge knjige Mojsijeve* (Sveto pismo, 1989: 52).

- Deutsche Welle (2015) Death along the Balkan route, Pristpljeno 1. decembra 2016, URL:
<<http://www.dw.com/en/death-along-the-balkan-route/a-18421868>>
- Dodds k., Kuus M. and Sharp J. (2013). *The Ashgate Research Companion to Critical Geopolitics*, Routledge Kaplan R. (2012), *Revenge of geography*, New York: Random House
- Jakšić B. (2016). Evropa izbjegličku krizu rešava u Ankari, Pristpljeno 1. decembra 2016, URL:
<<http://balkans.aljazeera.net/vijesti/evropa-izbjegličku-krizu-rjesava-u-ankari>>
- Kilibarda Z. (2008). *Osnove Geopolitike*, Beograd: Fakultet Bezbednosti Univerzitetu u Beograd, Službeni glasnik Knežević M. (2002). Regionalizam i geopolitika, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 112–113: 207–235.
- Lalić V. (2016). Brisel pritiska Ankaru, Erdogan ucenjuje Evropu, Pristpljeno 1. decembra 2016, URL: <<http://www.politika.rs/sr/clanak/350608/Svet/Brisel-pritiska-Ankaru-Erdogan-ucenjuje-Evropu>>
- Lipovac M., Đurić S. (2015). Migrantska kriza u EU i Zapadnobalkanska ruta, *Godišnjak Fakulteta bezbednosti*, 2015: 67–89.
- Mackinder H. J. (2004), The geographical pivot of history (1904), *The Geographical Journal*, 170 (4): 298–321
- Makinder H. Dž. (2009). *Demokratski ideali i stvarnost*, Beograd: METAPHYSICA
- O Tuathail G. (1994). The critical reading/writing of geopolitics: Re-reading/writing: Wittfogel, Bowman and Lacoste, *Progress in Human Geography*, 18: 313–332.
- Roesnau J. N. (2008), *People count! Networked individuals in Global Politics*, Bouldre, London: Paradigm Publisher
- Stepić M. (2013). *Geopolitika Neoevroazijstva - pozicija srpskih zemalja*, Beograd: Institut za političke studije
- Spykman N. J. (2008). *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.): Transaction publishers
- Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta* (1989). Beograd: Britansko i inostrano biblijsko društvo
- Trapara V. (2014). Savremeni značaj Makinderovog koncepta Istočne Evrope: slučaj ukrajinske krize, *Međunarodna politika*, 1155–1156: 26–43.

Kegli Č. V. Jr., Vitkof J. R. (2006). *Svetska politika – Trend i Transformacija*, Beograd: Centar za studije Jugoistočne Evrope, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Diplomatska akademija Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore

UNHCR (2015). Figures at Glance, Pristpljeno 1. decembra 2016, URL:
<<http://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>>

Fettweis C. J. (2015). On Heartlands and Chessboards: Classical Geopolitics, Then and Now, *Orbis*, 59 (2): 233–48.

Fukujama F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, Banja Luka: CID, Romanov

Vladimir Ajzenhamer

MIGRANT CRISIS AS A „CRISIS“ OF CLASSICAL GEOPOLITICS? Short contemplation on contemporary geopolitics

Summary: *The inclement occurrences at the international stage, which marked the beginning of new millennium, have led to the renaissance of the geopolitical thoughts and more intense interest for the classical geopolitical theories. The terrorist attack on the World Trade Center, the war against terrorism, the US interventions in Afghanistan and Iraq, “climb” of Russia, the economic rise of China, etc., have again shed light to the theory developed by Halford Mackinder, Nicholas Spykman and other classic geopoliticians. On the other hand, the rise of neoclassical geopolitics was preceded by the birth of critical geopolitical school which insists on the denaturalization of geography. Proponents of critical geopolitics, such as John Agnew and Gerard Toal, hold the position according to which the impact of geographical factors on world politics is not “natural” and given by itself, but primarily depends on the way they (geopolitical) actors realize it. The current migrant crisis, caused by the influx of refugees and migrants from African and Middle Eastern countries, to the countries of Western Europe, can serve as a powerful argument towards the critical interpretation of geopolitics. Mass migration that Europe faces today with, represent a major challenge for certain classical geopolitical conceptions, primarily those that treat the geographical realities as key drivers of international events. This article aims at showing how the current wave of migrant calls into question one of the key settings of classical geopolitics - Mackinder’s Heartland theory. Also, this paper illustrates how migrant crisis can provide a powerful*

argument in favor of critical geopolitical ideas about geography as a directional (but not a determining) vector of foreign policy of individual states. At the end author tends to point out that quality geopolitical interpretation of causes of the migratory waves, and the consequences they may have on the fate of bouth countries of destination, and the countries from which migrants originate, requires the involvement of not only classical geopolitical theory, but also involvement of their post-structural opponents from the circles of critical geopolitics.

Key words: *Geopolitics, International Relations, a migrant crisis, Halford Mac-kinder, Heartland.*

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

314.15(4)(082)

316.42(4)(082)

314.15.045(497)(082)

SAVREMENE migracije i društveni razvoj : interdisciplinarna perspektiva
: temetski zbornik vodećeg nacionalnog značaja / [urednici i priređivači
zbornika Zoran Lutovac i Slobodan Mrđa]. - Beograd : Srpsko sociološko
društvo : Institut društvenih nauka : Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta, 2018 (Niš : Unigraf). - 296 str. : ilustr. ; 23 cm

Tiraž 150. - Str. 9-10: Reč urednika / Zoran Lutovac. - Napomene i
biblografske reference uz radove. - Bibliografija uz radove. - Summaries.

ISBN 978-86-81319-12-3 (SSD)

ISBN 978-86-7093-200-5 (IDN)

ISBN 978-86-6427-081-6 (ISIFF)

а) Миграције - Европа - Зборници б) Друштвене промене - Европа с)
Европа - Имиграциона политика - Зборници

COBISS.SR-ID 268784652

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ISBN 978-86-81319-12-3

